743

भा. पं. टी. १

ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ ॐ श्रीरामाय॥ अथातः पंचमस्कंधव्याख्याने कविशेषवान् प्रियव्र
तान्वयो यत्र सप्रपंचः प्रपंच्यते षड्विंशत्याथुनाध्यायैः पंचमे स्थानमीर्यते लोकद्वीपा
दिमर्यादापालनात्मनेकधा ऊर्द्धमुपर्यधोलोके मर्य्यादात्रिविधामता पुनश्चैकैक
शस्त्वेषु मर्य्यादाबहुधामता भूविद्वीपादिमर्यादाः पाल्यंते राजभिः पृथक् भूमेरुपरि
देवाद्यैस्तनस्थायोः सुरादिभिः तत्राध्यायैस्तु विंशत्याप्रियव्रतनृपैः सह भूर्वाद्वीपादिमर्या
दापालिता इति वर्ण्यते त्रिभिः सूर्यादिभिर्ज्योतिश्चक्रादिषु निकीर्त्यते अतलादिषु दै।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय॥ राजोवाच॥ प्रियव्रतो भागवत आत्मारामः कथं मुने गृहे
ऽरमत यन्मूलः कर्मबंधः पराभवः १

त्याद्यैः पालने च ततस्त्रिभिः तत्र तु प्रथमेध्याये ज्ञानिनो राज्यनिर्वृतिः पुनश्च ज्ञाननिष्ठितिः प्रि
यव्रतकथाद्भुता वर्ण्यप्रियव्रतस्यापि निवेधनृपसत्तम योनारदादात्मविद्यामधिगम्य
पुनर्महीं भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्यः पैरमैश्वरं समगात्पदमिति एवं स्कंधार्थे उक्ते प्रियव्रतस्य प्रथ
मं आत्मविद्या ततो गृहाश्रमः ततः सर्वसंगत्यागेन मोक्ष इत्युक्ते तत्र विस्मितः पृच्छति।
प्रियव्रतो भागवतः आत्मारामः गृहे कथमरमत न तु रमते कोदोषः इति चेदत।
आह कर्मणा बंधः पराभवश्च स्वस्वरूपतिरस्कारो यन्मूलो भवति यत्र गृहे मूलकार

प्रियव्रतस्य ब्रह्मज्ञसेवोत्तरा यद्गृहावभूवेति सप्रसंगमाह यर्हीत्यादिना विस्तरतः प्रक्रां-
तिभक्तस्यैवं तेन यर्हि वाव ह यदाहि वावेति प्रसिद्धौ द्वौ ह इति च सः स्वपित्रा मनुना अवनित-
लपरिपालनायोपामंत्रितो नियुक्तो नैवाभ्यनंदत नैच्छत् अथ हेतूनैव भगवतीत्यादिना आ-
म्नातस्य भवनाद् अवनारोपितत्वयः उपामंत्रणे हेतुः आम्नाताः शास्त्रेणोक्ताः ये प्रवराः श्रे-
ष्ठाः गुणाः तेषां गणस्यैकांतभाजनतया नियतमाश्रयत्वेन अनिच्छायां हेतुः परमार्थसतत्त्व-

यर्हि वाव ह राजन् स राजपुत्रः प्रियव्रतः परमभागवतो नारदस्य चरणोपसेवयांजसावा-
गतपरमार्थसतत्त्वो ब्रह्मसत्रेण दीक्षिष्यमाणोऽवनितलपरिपालनायाम्नातप्रवरगु-
णगणैकांतभाजनतया स्वपित्रोपामंत्रितो भगवति वासुदेव एवाव्यवधानसमाधियो-
गेन समावेशितसकलकारकक्रियाकलापो नैवाभ्यनंदद्यद्यपि तदप्रत्याम्नातव्यं त-
दधिकरण आत्मनोऽन्यस्मादसतोऽपि पराभवमन्वीक्षमाणः ६

आत्मयाथात्म्यं अवगतं तेन येन सतत्त्वः अतः ब्रह्मसत्रेण आत्मध्यानेन कार्येण दीक्षिष्यमाणः
नियमं ग्रहीष्यन् प्राणापि वासुदेव एव निरंतरसमाधियोगेन चित्तैकाग्र्येण समावेशिताः सम-
र्पिताः सकलकारकाणामिंद्रियाणां याः क्रियाः तासां कलापो येन सः यद्यपि पित्रोक्तं न
प्रत्याख्येयं तथापि तदधिकरणे राज्याधिकारे असतोपि मिथ्याभूतादपि राज्यप्रपंचादात्म-

५
२

गृहेषु रतिस्तत्राभिनिवेशात्स्यात् सच भागवतानां आत्मारामाणां न संभवतीत्याह नूनमि
ति २ गृहासक्तिर्हि कुटुंबादिसुहृद्याभवति साच तेषां नास्तीत्याह महत्तमिति ३ उत्तमश्लो
कपादयोः छायाकामादिसंतापापहारिणी तया निर्वृतचित्तेषां तेषां स्वदेहावकामतिर्नास्ति
दाराद्यासक्तस्य तु मोहः श्रीकृष्णेः सर्वलिनामतिश्चाभूदितियत् अयंच महात्मा स्ववशय इत्याह
सवश इति ४ अशीतिःन्यपरिहरनिवाढं अभिनिवेशादिकं नास्तीति सत्यमेव तथापि विघ्न

नूनं तेसकलेशानां नादृश्यानो द्विजर्षभ गृहेष्वभिनिवेशोयं पुंसां भवितुमर्हति २ महा
त्मावलु विप्रर्षे उत्तमश्लोकपादयोः छायानिर्वृतचित्तानां न कुटुंबे स्पृहामतिः ३ सत्य
योयं महात्मा स्नराणामासनादिषु सक्तस्यपन्निदिरभ्रुहलसे वमतिस्वृता ४ ॥शुक
उवाच॥ वाढमुक्तं भगवत उत्तमश्लोकस्य श्रीमच्चरणारविंदमकरंदरस आवेशितचेतः।
सो भागवतपरमहंसदयितकथां किंचिदंतरायविहतां स्वाशिवतमां पदवीं न प्रायेण।

वशेन तेषां प्रवृत्तिः पूर्वाभ्यासबलेन पुनर्निवृत्तिमसंगच्छत इत्याह भगवतः श्रीमच्चरणारा
विंदमकरंदरूपोयोरसः तस्मिन् आवेशितचेतो येः तेपि केनचिदंतरायेण विघ्नेन विहता।
अपि स्वाशिवतमां पदवीं मार्गं न हि एव तिनत्यजंति कोतां भागवतापवरपरमहंसाः तेषां दयि
तस्य श्रीवासुदेवस्य कथाम् ५

॥ ॥ ॥ ॥

भा॰पं॰
टी॰
३

प्रवृत्तिनिरोधं पश्चात्कं प्रतिकूलं मन्वानो मय्यसूयां करिष्यतीति शंकमानो नाहमेवं वदामि किंतु भ-
गवतैव न हरिदेवनामा मानाप्यनीति वदन् प्रवृत्तिनिवृत्तिरहस्यमाह निबोधेति त्रिभिः ऋतं स-
त्यम् अप्रमेयं देवं असूयितुं दोषारोपेण द्रष्टुं नार्हसि तेनैव ततः नानं एव तत्त्व महर्षिः दिष्टं आ-
दिष्टं आज्ञां विवशाः सन्तो वहामः ॥११॥ विवशत्वमेवाह चतुर्भिः नेति तस्य कृतं तेन नि-
र्मितं तनुभृज्जीवः तपआदिभिर्विहन्तुं अन्यथाकर्तुं न विभूयात् प्रभुर्न भवेत् मनीषया समा-
धिबुद्धिबलेन परतः बलवदाश्रयात् ॥१२॥ ततः देहयोगेनावश्यं तेऽप्रसिद्धमित्याह भवाय

श्रीब्रह्मोवाच॥ निबोध तातेदमृतं ब्रवीमि मासूयितुं देवमर्हस्यप्रमेयं वयं भवस्ते तत ए-
ष महर्षिर्वहाम सर्वे विवशा यस्य दिष्टं ॥११॥ न तस्य कश्चित्तपसा विद्यया वा न योगवीर्येण
मनीषया वा नैवार्थधर्मैः परतः स्वतो वा कृतं विहन्तुं तनुभृद्विभूयात् ॥१२॥ भवाय ना-
शाय च कर्म कर्तुं शोकाय मोहाय सदा भयाय सुखाय दुःखाय च देहयोगमव्यक्तदिष्टं ज-
नतांग धत्ते ॥१३॥ यद्वाचि तन्त्यां गुणकर्मदामभिः सुदुस्तरैर्वत्स वयं सुयोजिताः सर्वे वहा

न्नभवाय ध्वंसाय अव्यक्तेनेश्वरेण दिष्टं दत्तं देहयोगं जनता जीवसमूहः सदा धत्ते तेन तदन्यथाकर्तुं प्र-
क्नोति असाहेषिय्यत्र ॥१३॥ कर्मकरणेपि पारतंत्र्यमाह यद्वाचीति यस्य वाचि वेदलक्षणायां
तन्त्र्यां दामस्थानीयाः सन्तायः तत्संबद्धानि च यानि कर्माणि तान्येव दामभिः ग्रासणादिशब्दै-
र्बद्धाः सुदुस्तरैः सुदृढैः हे वत्स वयं सर्वे सुयोजितानि बद्धाः सन्तः तस्मै ईश्वराय बलिं वहामः नो-
दि कृत्या कर्म कुर्मः नासि नासिकायां प्रोताः बद्धाः सन्तश्चतुष्पदो बद्धाः यथा द्विपदे पुरुषाय ॥१४॥ ३

गुणविसर्गस्य गुणविसृष्टेः परिबृंहणं समृद्धिः तदनुचिंतया व्यवसितः सकलजगतामभिप्रा
यो येन सः यथा गगनचारैर्मंडलेश्वरगणामभिप्रायो निश्चीयते तेन तद्वत् अखिलैर्निगमैर्मूर्तिमद्भि
र्वेदैर्निजगणैश्च मरीच्यादिभिः परिवृतः सत्यलोकादवतीर्णः ७ स च ब्रह्मा तत्र तत्र उडुपतिः
चंद्र इव प्रकाशमानो गंधमादनस्य द्रोणीं दरीमवभासयन्नुपससर्पेत्यन्वयः अमरपरिवृढैः देवे
न्द्रादिभिः ८ हंसयानेनोपलक्षितेन पितरमुपलभमानः मत्वा नारदप्रियव्रतमनवो यथोचितं

अथ ह भगवानादिदेव एतस्य गुणविसर्गस्य परिबृंहणानुध्यानव्यवसितसकलजगदभि
प्राय आत्मयोनिरखिलनिगमनिजगणपरिवेष्टितः स्वभवनादवततार ७ स तत्र तत्र ग
गनतल उडुपतिरिव विमानावलिभिरनुपथममरपरिवृढैरभिपूज्यमानः पथि पथि च व
रूथशः सिद्धगंधर्वसाध्यचारणमुनिगणैरुपगीयमानो गंधमादनद्रोणीमवभासय-
न्नुपससर्प ८ तत्र ह वा एनं देवर्षिर्हंसयानेन पितरं भगवंतं हिरण्यगर्भमुपलभमानः
सहसैवोत्थायार्हणेन सह पितापुत्राभ्यामवहितांजलिरुपतस्थे ९ भगवानपि भारत
तदुपनीतार्हणः सूक्तवाकेनातितरामुदितगुणगणावतारसुजयः प्रियव्रतमादिपुरु

पुत्राभ्यां मनुप्रियव्रताभ्यां सह नारदः कृतांजलिः सन् सहसैवाभ्युत्थायार्हणेन पूजया सहोपत
स्थे तस्थौ च प्रियव्रतं तदा मंदरद्रोण्यां नारद उपदिशति मनुश्च तेनैवानुमानेनोऽस्तीति तानव्य
९ हे भारत भगवानादिपुरुषो ब्रह्मा तं प्रियव्रतमिति होवाचेत्यन्वयः तेन नारदेनोपनीता
महणीयस्य सः सूक्तवाकेन यच्छोचितवाक्येन अतिशयेन उदिता वर्णिता गुणगणाः अवता

८

भा॰ पं॰
टी॰
५

ननु गृहे प्रमादः संभवेत्तन्नतु वनेऽप्याशंक्याह यः षडिति यः षट्सपत्नाः षडिन्द्रियाणि विजिगीष
माणाः सन् पूर्वं गृहेषु स्थित्वा तेषामत्यन्तनिरोधमकुर्वन् जेतुं यतेत क्षीणेषु तेषु कामं गृहे त्यक्त्वा विच
रेत् यतो लोके ऊर्जितानरीन् दुर्गाश्रित एवात्येति जयति पश्चात्तद्दुर्गं वान्यत्र वा वर्तते गृहे तेनेति पाठे
गृहे देहिन्यर्थः १८ दुर्गं च गृहे दुर्गाश्रयणं प्राकृतानां त्वं तु अब्जनाभस्याङ्घ्रिसरोजकोश एव दु

यः षट्सपत्नान् विजिगीषमाणो गृहेषु निर्विश्य यतेत पूर्वं अत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारी
न् क्षीणेषु कामं विचरेद्विपश्चित् १८ त्वं त्वब्जनाभाङ्घ्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितो निर्जित।
षट्सपत्नः भुङ्क्ष्वेह भोगान् पुरुषातिदिष्टान् विमुक्तसंगः प्रकृतिं भजस्व १९ ॥श्रीशुक उवा
च॥ इति समभिहितो महाभागवतो भगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनो लघुतया
वनतशिरोधरो बाढमिति सबहुमानमुवाह २०

र्गं तदाश्रितः अत एव निर्जितषट्सपत्नश्च तथापि पुरुषेणेश्वरेणातिदिष्टान् दत्तान् भोगा
न् भुङ्क्ष्व पश्चात् विमुक्तसंगः सन् प्रकृतिं स्वरूपं भजस्व आत्मनिष्ठो भव इत्यर्थः १९ आ।
त्मनस्ततो लघुतया अल्पतया यद्वा आत्मनो यदनुशासनं तत् अलघुतया गौरवेण वा
ढं तथा करिष्यामीति अवनतकंधरः सन् जग्राह २०

५

मोहो गुणा इत्यत आह ईशेनेश्वरेणाभिसृष्टं दत्तमेव अंग प्रियव्रत अवरुन्ध्महे स्वीकुर्म्मः यथा
स्वामिना दत्तमेव कर्म्मण्यादिवल्लीवर्द्दो भक्षयं न तु निजेच्छया तद्वत् न चैवं वैषम्यमीश्वरस्य य
तो गुणकर्म्मसंगात् नाथो यद्यद्देवतिर्यगादिलक्षणं देहं अयुङ्क्त योजितवान् ततदास्थाय
स्वीकृत्य यथा चक्षुष्मता अन्धा नीयमानाः संतः १५ नन्वेतत्सर्वमविदुष एव।
न त्वात्मविदस्तत्राशंक्याह मुक्तोऽपीति यावदारब्धं कर्म तावत्स्वदेहमश्नन्नभुक्तं प्रतियातनि
द्रः गतनिद्रः अभिमानशून्य एव न स्मरति न हि भोगवासनया पुनर्जन्म भवेत् तत्राह तत्रा

ईशाभिसृष्टं ह्यवरुन्ध्महेऽङ्ग दुःखं सुखं वा गुणकर्म्मसंगात् आस्थाय तत्तद्यदयुङ्क्त नाथ २
श्चक्षुष्मतान्धा इव नीयमानाः १५ मुक्तोऽपि तावद्बिभृयात्स्वदेहमारब्धमश्नन्नभिमा
नशून्यः यथानुभूतं प्रतियातनिद्रः किं त्वन्यदेहाय गुणान्न वृङ्क्ते १६ भयं प्रमत्तस्य व
नेष्वपि स्याद्यतः स आस्ते सहषट्सपत्नः जितेन्द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य गृहाश्रमः किं नु क

ह किं न्विति देहान्तरं भजता गुणान् कर्म्माणि वासनाश्च न तु ते ते न संभजते १६ ननु गृहे वर्त्तमा
नस्य भोगान्भुञ्जानस्य कर्तृत्वाभिमानाभावो मोहो वा अतस्त्यागेन वनवास एव कर्तव्यस्तत्राह।
भयं संसारभयं स्यादेव प्रमत्तस्य अजितेन्द्रियस्य वनेष्वपि तिष्ठतः अभियान्न तु नोत रागच्छतोऽपि न्यर्थः
सहैव षट्सपत्नाः शत्रवो मनो बुद्धीन्द्रियाणि च यस्य सत आभ्यः एव वनेष्वपि यत आस्ते
अतो जितेन्द्रियत्वात् आत्मारामस्य गृहाश्रमः दिदोषं किं करोति न करोत्येव १७ ॥

उ इति विस्मये ह इति प्रसिद्धौ वा वेति निश्चये आत्मनः समानैः शीलादिभिः उदारान्महतो पुत्रा
न्जनयामास २४ नामाह आग्नीध्रः इध्मजिह्वः यज्ञबाहुः महावीरः हिरण्यरेताः घृतपृष्ठः
सवनः मेधातिथिः वीतिहोत्रः कविश्चेति अग्नीनां नामानि येषां ते २५ अर्भभावाद्बाल्यादा

अथ ह हि तरं प्रजापतेर्विश्वकर्मण उपयेमे वर्हिष्मतीं नाम तस्यामु ह वाव आत्मजानात्म
समानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान्दश भावयांवभूव कन्यां च यवीयसीमूर्जस्वतीं
नाम २४ आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथिवी
तिहोत्रकवय इति सर्व एवाग्निनामानः २५ एतेषां कविर्महावीरः सवन इति त्रय आ
सन्नूर्द्ध्वरेतसः त आत्मविद्यायामर्भभावादारभ्य कृतपरिचयाः पारमहंस्यमेवाश्रम
मभजन् २६ तस्मिन्नु ह वा उपशमशीलाः परमर्षयः सकलजीवनिकायावासस्य
भगवतो वासुदेवस्य भीतानां शरणभूतस्य श्रीमच्चरणारविन्दाविरतस्मरणाविगलि
तपरमभक्तियोगानुभावेन परिभावितान्तर्हृदयाधिगते भगवति सर्वेषां भूतानामात्म
भूते प्रत्यगात्मन्येवात्मनस्तादात्म्यमविशेषेण समीयुः २७

इध्म २६ तस्मिन्पारमहंस्याश्रमे श्रीमच्चरणारविंदयोरविरतस्मरणेनाविगलितमविछि
न्नो यः परमो भक्तियोगः तस्यानुभवेन विशोधितेनान्तःकरणेन प्रतीतो यो भगवांस्तस्मिन्नात्म
नः स्वपदार्थस्य तादात्म्यमविशेषेण विशेषो देहाद्युपाधिः तदपोहेन प्रापुः २७ ५

मनुना संतुष्टेन उपकल्पिता पूजा यस्य प्रियव्रतस्य योगभ्रंशात् नारदस्य च शिष्यनाशात् कुटि
लमीतं त्वं संभवति नतु नास्तीत्याह अविषमं यथा तथा तयोरभिसमीक्षमाणयोः सतोः आत्म
नः सम्यगवस्थाने अवाङ्मनसगम्यमनसयोरविषयं तयं निवासं पाठान्तरे अवाक्वाचाम
गोचरं कथंचिन्मनसः तयं विषयं अतः अव्यवहृते व्यवहारे मूलं व्रतस्य निवृत्ते प्रवर्तयन् व्य
वहाराद्विषमः सन् व्यवहारातीतं स्वरूपं चिंतयन् अत एव हि तरां तस्थुः २१ पुत्रेणान्येभिषिच्य वने
यास्यामीत्येवं यो मनोरथः स परेणाव्रस्यात्रेव प्रतिसंधितः संपादितो यस्य सः नारदस्यानम

भगवानपि मनुना यथावदुपकल्पितापचितिः प्रियव्रतनारदयोरविषममभिसमीक्षमा
णयोरात्मसमवस्थानमवाङ्मनसं क्षयमव्यवहृतं प्रवर्तयन्नगमत् २१ मनुरपि परेणैवं प्र
तिसंधितमनोरथः सुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामण्डलस्थितिगुप्तय आस्था
प्य स्वयमतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्बन्धध्वंसनपरानुभावस्य
भगवत आदिपुरुषस्याङ्घ्रियुगलानवरतध्यानानुभावेन परिरंधितकषायाशयोऽवदातो
ऽपि मानवर्धनो महतां महीतलमनुशशास २३

विषमविषयविषजलाशया
शायाउपरराम २२ इति ह वाव

तेन स्थापयित्वा अतिविषमो दुस्तरो यो विषयविषजलाशयो गर्हितस्य आशादिकं प्रवृत्तिवास
नाभोगेच्छा तया उपरतोऽभूत् २२ यत्पुष्टं गर्हे कथमरमत तं कामं सतरमुपसंहरति इति
ह वाव स्यमेव हि अधिनिवेशितः स्थापितः कर्माधिकारो यस्य अखिलस्य जगतो बंधध्वंस
नपरोनुभावो यस्य तस्य पदं इति कपालं तस्यानवरतध्यानेन तदनुभावेन परिरंधितकषायोऽद
ग्धरागादिमलं आशयो यस्य अतोऽवदातः शुद्धोऽपि महतां वर्धनो हि तां महीं पालनेन मानव

सजगतीपतिरिति: ५पल

हेवः २२ ॥

सौम्याः सोमपाः ॥ येषामग्नौकारणमग्निस्तेसाग्नयः ॥ तद्विहितस्त्वनग्नयः ॥ ६२ ॥ तयोस्तुसंततिर्नाभवत्जी
वन्मुक्तत्वादित्याह ॥ उभेतेइति ॥ ६३ ॥ गुणशीलत आत्मनः ॥ सदृशंदेवमनुव्रताप्रिमतीपुत्रंनलेभे ॥ ६४ ॥
तत्रहेतुः स्वपितरिरुष्टेअप्रतिरूपेअसदृशेप्रतिकूलेसतीतस्मिन् ॥ आत्मनःस्वयमेवयस्मान्देहमजहात्
युक्तवतीयोगसंयुता ॥ योगमाश्रित्येति ॥ ६५ ॥ इतिचतुर्थेप्रथमः ॥ १ ॥ द्वितीयेप्रथमाध्यायोपदिष्टमभव

अग्निष्वात्ताबर्हिषदःसौम्याःपितरआज्यपाः ॥ साग्नयोनग्नयस्तेषांपत्नीदाक्षायणीस्वधा ॥ ६२ ॥
तेभ्योदधारकन्येद्वेवयुनांधारिणींस्वधा ॥ उभेतेब्रह्मवादिन्यौज्ञानविज्ञानपारगे ॥ ६३ ॥ भवस्य
पत्नीतुसतीभवंदेवमनुव्रता ॥ आत्मनःसदृशंपुत्रंनलेभेगुणशीलतः ॥ ६४ ॥ पितर्यप्रतिरूपे
स्वेभवायानागसेरुषा ॥ अप्रौढैवात्मनात्मानमजहाद्योगसंयुता ॥ ६५ ॥ इतिश्रीभागवतेचतु
र्थेप्रथमः ॥ १ ॥ विदुरउवाच ॥ भवेशीलवतांश्रेष्ठेदक्षोदुहितृवत्सलः ॥ विद्वेषमकरोत्कस्मादं
नादृत्यात्मजांसतीं ॥ १ ॥ कस्तंचराचरगुरुंनिर्वैरंशांतविग्रहं ॥ आत्मारामंकथंद्वेष्टिजगतोदै
वतंमहत् ॥ २ ॥ एतदाख्याहिमेब्रह्मन्जामातुःश्वशुरस्यच ॥ विद्वेषस्तुयतःप्राणांस्तत्यजे

द्वयोः ॥ विद्वेषेवर्णितेहेतुर्विस्मयःपुनःसंभवः ॥ १ ॥ सतींचसतीनाम्नीं ॥ १ ॥ नचासौकस्यचिद्द्वेष्टाइहे
त्याहकइति ॥ चराचरगुरुंजगतोदैवतंकथंद्वेष्टि ॥ कथंचनिर्वैरंद्वेष्टिनिर्वैरत्वेहेतुः ॥ भावकः ॥ शांत
शांतिरेवविग्रहोयस्य ॥ कुतः ॥ आत्मन्येवारामोरतिर्यस्यतं ॥ यद्वा ॥ कः प्रजापतिर्दक्षःकथंद्वेष्टि ॥ ए
वंभूतेतस्मिन्द्वेषोऽयुक्तोऽसंभवश्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥ यतोहेतोर्विद्वेषः ॥ यतोविद्वेषात्प्राणांस्तत्याजएत

सोयं नोऽस्मान् सुरगणाननकल्पकरुणाप्लुतेन विलोकनेन ॥ विशिष्टनेत्रेणादृश्यपात्रयपेतः कथं
भूतेन यच्छ्रीनिकेतनममलमरविंदं ततविपतातिरस्कुर्वता ॥ कथंभूतः अत्रे(?)मेयशास्त्रतो विचार्य
नतस्माकमपरोक्षतानतयस्य ॥ कथंभूतानस्मान् ॥ स्थितेर्मेयोद्यतिकरोयदस्यथावतस्मोपा
शमाय सत्वेन गुणेन सृष्टान् ॥ ५६ ॥ लब्धावलोकार्थैः सुरगणैः तैरभिष्टुताव र्चितौ च सतौ ययतुः
॥ ५७ ॥ भुवो भारस्य क्षयाय नाशाय ॥ चकारः पक्वे वा कवतार्थः ॥ ततो च सांप्रतं सिद्धागतावित्यर्थः ॥ तद

भागवत ॥ ४ ॥

सोयं स्थितिव्यतिकरोपशमाय सृष्टान्सत्वेन नः सुरगणाननुमेयतत्वः ॥ दृश्याददभ्रकरुणेन
न विलोकनेन यच्छ्रीनिकेतममलं क्षिपतारविंदं ॥ ५६ ॥ एवं सुरगणैस्तात भगवंतावभिष्टुतौ
लब्धावलोकैर्ययतुरर्चितौ गंधमादनं ॥ ५७ ॥ ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ ॥ भारव्य
याय च भुवः कृष्णौ यदुकुरूद्वहौ ॥ ५८ ॥ स्वाहाभिमानिनश्चाग्नेरात्मजांस्त्रीनजीजनत ॥ पा
वकं पवमानं च शुचिं च हुतभोजनं ॥ ५९ ॥ वैतानिके कर्मणि यन्नामभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ आग्ने
य्य इष्टयो यज्ञे निरूप्यन्तेऽग्नयस्तु ते ॥ ६० ॥ तेभ्योऽग्नयः समभवन् चत्वारिंशच्च पंच च ॥ त एवैको

॥ ४ ॥ टिप्पणी

मेघ प॰ ३

नंतेत्रे ॥ अग्नेर्नेतृन रवेशः कृष्णो नारायणः स्वयमिति ॥ यदूद्वहः श्रीकृष्णः ॥ कुरूद्वहोऽर्जुनः ॥ उभाव
पि कृष्णनामानौ ॥ ५८ ॥ अग्न्यभिमानिनो देवान् ॥ स्वाहा नाम तस्य भार्या हुतभोजनमिति त्रयाणां
विशेषणं ॥ ५९ ॥ पितरः स्वधः पितामहः एकः तैस्साकं सह ॥ ६० ॥ वैतानिके वैदिके कर्मणि यस्सैर्येषां
नामभिरग्निदेवताका इष्टयो निरूप्यंते क्रियंते तेन एतः ग्रयोन लौकिकाः ॥ अतो बहूनानवयच्च

भा॰ पं॰ ६

प्रभावातिशयमाह यावद्वसुधातले लोकपर्यन्तमवभासयति मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नादित्यः त
स्मिन्नर्धेनैवोपलक्षितं प्रतपति प्रकाशयति अर्धेन चावच्छादयति तमसावृणोति तदाहितो
यः पतङ्गः सूर्यो ध्रुवपर्यन्तमाक्रामन् नचेदमसंभावितं यतो भगवदुपासनेनोपचितः अतिपुरुषः पु

यावदवभासयति सुरगिरिमनुपरिक्रामन् भगवानादित्यो वसुधातलमर्धेनैव प्रतपत्यर्धे
नावच्छादयति तदा हि भगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभावस्तदनभिनन्दन् समजवेन रथे
न ज्योतिर्मयेन रजनीमपि दिनं करिष्यामीति सप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्यक्रामद्द्वितीय इ
व पतङ्गः २९ ये वा उ ह तद्रथचरणनेमिकृतपरिखातास्ते सप्त सिन्धव आसन् यत एव कृ
ताः सप्त भुवो द्वीपाः ३० जम्बूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्करसंज्ञाः तेषां परि
माणं पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो यथासंख्यं द्विगुणमानेन बहिः समन्तत उपक्लृप्ताः
३१

लक्षणानतिक्रान्तः प्रभावो यस्य २८ ये वै उ ह अतिप्रसिद्धाः तस्य रथचक्राग्रकृताः परिखातानाग
तोः यतः यैरेव कृताः नाः ते ३० तेषां परिमाणं प्रतिविशेषः पूर्वस्य हि विस्तारमानेन उत्तरस्त
तो द्विगुणेन विस्तारमानेनेत्येवं सिन्धुभ्यो बहिः समन्तत उपक्लृप्ताः रचिताः ३१

उपपन्नामाश्रयेषु मल्लदणकोटिभिरेकमर्बुदं एतादृशानि वर्षाणामेकादशार्बुदानि जगतीं शशास
स नृपः ततो धर्मपालनविषयभोगप्रभावैर्भाग्येनत्रानारायणेनैव धर्मपालनमाह अश्वाहतास्त्र-
खिलाः पुरुषकाराः पौरुषाणि यस्मात्तेन सारेण बलेन संभृतो पूर्णो दोर्द्वन्द्वेन युगलेन ताभ्यां पीडि-
तः आकृष्टो मौर्वीगुणस्तस्य स्तनितं टंकारः तेनैव युद्धं विना विरमितो निरस्तो धर्मप्रतिपन्थो येन।

अन्यस्यामपि जायायां त्रयः पुत्रा आसन् उत्तमस्तामसो रैवत इति ते मन्वन्तराधिपतयः एव
मुपशमायनेषु सुतनयेष्वथ जगतीपतिर्जगती मर्बुदान्येकादश परिवत्सराणामव्याहृ
ताः खिलपुरुषकारसारसंभृतदोर्दण्डयुगलापीडितमौर्वीगुणस्तनितविरमितधर्मप्र-
तिपन्थो बर्हिष्मत्याश्चानुदिनमेधमानप्रमोदप्रसरणयौषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलो-
करुचिरक्ष्वेल्यादिभिः पराभूयमानविवेक इवानवबुध्यमान इव महामना बुभुजे २८

न योगानिप्रायमाह बर्हिष्मत्याः स्वभार्यायाः अनुदिनमेधमानैः प्रमोदादिभिः पराभूयमानवि
वेक इव अतएव विषयासक्त्याऽऽत्मानमनवबुध्यमान इव बुभुजे तत्र प्रमोदः प्रतिदिनहर्षः
ततः प्रसरणमभ्युत्थानादिलीला ततो योषिण्यं योषित्स्वभावकृततत्संगमनानुभावप्रकाशनं
ततो व्रीडया प्रमुषिताः संकोचिताः हासावलोकाः ततो रुचिरक्ष्वेल्यादयः परिहासवाक्यादी

भा॰ पं॰ ८

तस्य पराक्रममुपसंहरन्निवृत्तिक्रममाह एवमिति देवर्षिचरणयोरनुशयनमुपसत्तिः तदनु
पतितो यो गुणविसर्गो राज्यादिप्रपंचः तत्संसर्गेणात्मनि मनस्विनि निर्वेदोदयस्य ३५ तमाह मा-
याऽसाधु निष्ठमनुष्ठितं यद्यतोऽभिनिवेशितः ततः अलमलं विषयैः विनोदमृगो मर्कटः ३६
परदेवतायाः हरेः प्रसादेनाधिगतः प्राप्तो य आत्मनः प्रत्यवमर्शो विवेकः तेन नारदस्य पदवीं

एवमपरिमितबलपराक्रम एकदा तु देवर्षिचरणानुशयनानुपतितगुणविसर्गसं-
सर्गेणानिर्वृतमिवात्मानं मन्यमान आत्मनिर्वेद इदमाह ३५ अहोऽसाध्वनुष्ठितं य-
दभिनिवेशितोऽहमिंद्रियैरविद्यारचितविषमविषयांधकूपे तदलममुष्या वनिताया वि-
नोदमृगं मां धिग्धिगिति गर्हयांचकार ३६ परदेवताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शेनानु-
प्रवृत्तेभ्यः पुत्रेभ्य इमां यथादायं विभज्य भुक्तभोगां च महिषीं मृतकमिव सह महावि-
भूतिमपहाय स्वयं निहितनिर्वेदो हृदि गृहीतहरिविहारानुभावो भगवतो नारदस्य
पदवीं पुनरेवानुससार ३७

ननूपदिष्टमार्गमेव पुनरनुससारेत्यन्वयः किं कृत्वा अनुगतेभ्यः इमां पृथिवीं विभज्य भुक्तो भो-
गो यस्याः तां महाविभूतिः सम्राज्यसंपत् तत्सहितां महिषीं मृतशरीरमिव परित्यज्य तत्र
हेतुः हृदि निहितो निर्वेदो येन हृदीत्यस्योत्तरत्राप्यन्वयः हृदि गृहीतो निश्चितो हरिवि-
हारस्तेनानुभावस्त्यागसामर्थ्यं यस्य ३७ ॥ ८

यथासिंधुभ्योवहिरेकैकशोद्वीपाः एवंद्वीपानामपिवहिः सिंधवस्तथाह लवणोदेति दधिमंडो
मथितंदधिएतेसप्तजलधयः सप्तद्वीपानांपरिखाइवाभ्यंतरेतैः संवेष्टितायेद्वीपास्तैः समानावि
स्तारतः वहिर्वहिर्नीतः पृथक्सम्यक्संकीर्णतया १२ अहोआश्चर्यं राजन्‌ः स्मरणंममितिपरीक्षितोऽ
भिप्रायंज्ञात्वाभगवान्वादरायणिराह नैवमिति ज्ञिताः षड्गुणाः इंद्रियाणिवशंयेयोगायेतेषामेवं

लवणोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमंडोदशुद्धोदाः सप्तजलधयः सप्तद्वीपपरिखाइ।
वाभ्यंतरद्वीपसमानाएकैकशोनयथापूर्वंसप्तस्वपिवहिर्द्वीपेषुपृथक्परितउपकल्पि
तास्तेषुजं बूद्वादिषुवहिष्मतीपतिःनवप्रनाद्यात्मजानाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहिरण्यरे
तोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञान्यथासंख्येनएकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिंविदधे
व १२ दुहितरंचोर्जस्वतींनामोशनसेप्रायच्छद्यस्यामासीद्देवयानीनामकाव्यसुता १३ नैवं
विधः पुरुषकारउरुक्रमस्यपुंसांतदंघ्रिरजसाजितषड्गुणानांचित्रंविदूरविगतः सकृदा
ददीतयन्नामधेयमधुनासजहातिबंधम् १४

विधः पुरुषकारअतिनचित्रंनासंभावितंयतोविदूरविगतः अंत्यजोपियस्योरुक्रमस्यनामसकृ
दुच्चारयेदयः सद्यएवानान्तत्वाणमेववैधंसंसारंतंतमितिपाठेप्ययमेवार्थः पाठांतरेतत्वंवंदल
वंजहातिविमुक्तोभवतीत्यर्थः १४ ॥

मा. प. टी. ८

पितृलोककामः पुत्रकामः स्वभवनाभिनिरताः सामात्याः क्रीडाचलोमेष्टयः तस्याज्ञोपगम्भाणि
संपादितानि पर्यवसानोपकरणानि प्रियाख्यानीनि येन २ तदुपलभ्य तानानाद्रुमस्तम्भिराप्ययामास संभो
गार्थं प्रस्थापयामास ३ स च नन्दाश्रमोपवनमुपवसामेत्यन्वयः रमणीयतमेवाह विविधाश्च
निविडाश्चये विटपिनः तेषां ये विटपा तेषां निकराः तैः संछिन्नच्छायाः पुष्पलताः स्वसौरभ्यैः ता
साहूठ्यः स्थलविहंगामयूरादयः तेषां मिथुनैः प्रोच्यमानाभिः स्फातिभिः स्वात्येमाणोः षड्गादि

स च कदाचित्पितृलोककामः स्वभवनाभिनिरताः क्रीडाचलद्रोणोभगवंतेविश्वस्तोपतिमाभ
नपरिवृत्योपकरणश्वात्मेकाग्रेणानपसी आरायधावभव २ तदुपलभ्य भगवानादिष्टह
षः स्पष्टसिमायंतीपूर्वेविति नामा पारस्परमभिप्रायापयामास ३ स च नन्दाश्रमोपवनमति र
विड मणीयं विविधनिविटपिविटपनिकरसंछिन्नच्छपुष्पलतारुठस्थलविहंगमिथुनैः प्रो
च्यमानस्फातिभिः प्रतिबोध्यमानसलिलरुहकुटकारण्डवकुलहंसादिभिर्विचित्रमुपकू
जितानामलजलाशयकमलाकरमुपवनम् ४ तस्याः सुललितगमनपदविन्यासगति
विलासगामिन्यानुपदविलोकनेनहसिरचरणाभरणास्तनमुपाकर्णनरदेवकुमारः
समाधियोगेनामीलितनयननलिनमकुलयगलमीषद्विकचव्यञ्जचक्षु ५

सूत्रैः प्रतिबोध्यमानायेसलिलरुहकुटादयः तैर्विचित्रं यथा तथोपकूजितानादिताश्चमला ज
लाशयाः तेषु कमलानि तेषामाकरमुपवनं ४ सुललितोगमनेयेपदविन्यासाः तैर्गतौ विला
सो यस्याः चकारस्तस्याश्चेत्येकवाक्यतायाविलोकनेति ध्वनिंरुवतोहसिरस्य चरणाभरणास्य
स्वनेनामीलितेन यनेऽवनलिनमकुलेन योर्युगलमीषत्विकचव्याकिंचिन्मीलव्यञ्चक्षुः ८

५

तस्य महिम्नोऽपि निर्वचने श्लोकाः पूर्वसिद्धाः कथ्यन्ते यथा वेदेन तदप्येष श्लोको भवतीति को ना-
को नाम कुर्यात्तच्छायां घ्नन् तमो निरस्यन् ३८ भूसंस्थानं द्वीपैः कृतं सरिद्गिरिवनादिभिः सी-
मा च येन कृता भूतानां निर्वृत्यै सुखाय स्वविवादाय ३९ भौमं पातालजं दिव्यं स्वर्गजं मानुषं-
मर्त्यलोकजं महित्वं वैभवं यो निरयतुल्यं मेने पुरुषानुजनाः विष्णुभक्तास्तेषां प्रियाय प्रियेति ४०

तस्य ह वा एते श्लोकाः प्रियव्रतकृतं कर्म को नु कुर्याद्विनेश्वरं यो नेमिनिम्नैरकरोच्छा-
यां घ्नन् सप्त वारिधीन् ३८ भूसंस्थानं कृतं येन सरिद्गिरिवनादिभिः सीमा च भूतनिर्वृत्यै
द्वीपे द्वीपे विभागशः ३९ भौमं दिव्यं मानुषं च महित्वं कर्मयोगजं यश्चक्रे निरयौप-
म्यं पुरुषानुजनप्रियः ४० **॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः १ शुक उवाच ॥** ए-
वं पितरि संप्रवृत्ते तदनुशासने वर्तमान आग्नीध्रो जंबूद्वीपौकसः प्रजा औरसवद्धर्मावेक्ष-
माणः पर्यगोपायत् १

इति श्रीभावार्थदीपिकायां प्रथमः १ ॥ द्वितीये प्रोक्तमाग्नीध्रचरित्रं स्त्रैणतान्वितम् यत्नाद्धि पूर्व-
चित्त्याख्यो नाभिर्लब्धोऽनजीजनत् अस्मिन्नंशे प्रसिद्धोऽयमाग्नीध्रः स्त्रैणगुणाः विहस्य निवर्त-
ते तं चरितं समनिरब्रवीत् १ जंबूद्वीपौकसो याः प्रजाः पुत्रवत्पालयामास धर्मावेक्ष-
माणः धर्मं समवेक्षमाणः इत्यर्थः १

भा० चं० टी० ९

कान्तं शैले गिरावस्मिन् किं विकीर्षसि मुनिवर्य्येत्यादि पुस्त्वं न संबोधनादि ज्ञा ऽस्मान् कारणार्थं हे
मुनिवर्य्य नूनं भगवतः परदेवता भजस्यमायासि मुत्वा बालस्य आह हे स्वहस्त स्व विज्ये विमर्षे
णाथनृषी विमर्षि किमात्मनो ऽर्थं नवैगुण्यां किं कार्यमस्ति किं वा प्रमत्तान् अजितं दृष्यानम् गव
त्यानस्म दादीनस्म गयसे तान्नषी कर्तुं यत्नषी धारयसीत्यर्थः २ कदाचा बालस्याह वाणा वि
मोघ्यानपत्रेनेत्रकमलेन एव पत्राणि पिच्छानि ययोः णौ मौ विभ्रमे णामेथ्यरो पुंवो भ्यां विनापि

कान्तं विकीर्षसि च किं मुनिवर्य शैले मायासि कापि भगवत्परदेवतायाः विज्ये विमर्षि ९
यन्नृषी स्वहृदात्मनोऽर्थे किं वा स्मदानस्म गयसे विपिने प्रमत्तान् २ वाणाविमौ भगवतः १
पातपत्र पत्रौ शांतावपुंखरुचिरावतितिग्मदंतौ कस्मै युयुंक्ष सि वने विचरन्न विघ्नःते
माय नो जरुथियो नवविक्रमो ऽस्तु ८ शिष्याइमे भगवतः परितः पठंति गायंति सामस
रहस्यमजस्रमीश युष्माच्छिखाविललिताः सुमनोऽभिवृष्टाः सर्वं भजन्त्यविगणाइव

हचिरौ पत्रत या कल्पितत्ते नत्राभ्यां पराभाग सम्पुंव स्थानीयस्याभावात् अतितिग्मौ तीक्ष्णौ दंतौ
अग्रभागौ ययोः तौ कस्मै प्रयोक्तुमिच्छसीति न विघ्नः अतो भयादेतावत् प्रार्थयामहे नवा यं १
विक्रमो ऽस्माकं क्षेमायास्तु ८ नवं गपरिमललोभेनानुगच्छतो भ्रमरानालस्याह शिष्या
इति अजस्रं सततं युष्माच्छिखातो विललिता विगालिताः सुमनसाम भितो दृष्टीर्गलिता

२ विक्रमाविभ्रमतीर्थः सुकृतेनोपमावेदप्ताह्लादयति ९

तामेवदेवींमकरध्वजस्यवशमनीतःसन्नजरुवदितिहृदयमाणानदशाप्नोकाननवाच जासा
नुकरणंचवैदग्ध्येनतन्नगृशीकारार्थेदिविज्ञानादेवानामनुज्ञानांचयानिमनोसिनयनानिच
तेषामाह्लादकृद्वैरोग्याहिन्नेणांमनसिकामस्यविवरंप्रवेशद्वारंविदधतीतिस्मविहारस्यक्री
डाविनयगुणोवलोकम्मरसमाणपरताशोचम्मवयवाम्मनेत्रादयस्तैःनिजमगोह्निगालि।

तामेवाविहृहरेमधुकरीमिवसमनसउपजिघ्रंतींदिविजमनजम्मनोनयनाह्लादकृद्वैरा
निविहारोविनयावलोकसम्मरतरणवयवैर्मनसिनरणांजमग्गपथमाविद्धतीविवरं
निजमगोविविशंल्लितामम तामेवसहासभाषणामोदमदांधमधुकरनिकरोपरोधेनद्रु
तपदविन्यासेनवल्गुस्खटनस्तनकलशकवरभारस्थानांदेवीं नदृवलोकनेनवि
हृतावसरस्थभगवतोमकरध्वजस्यवशमपनीतोजरुवदितिदोवानाचः ६

तामरतमिवसानुग्गामवरवमादकेवयतस्सहासंभाषणंतस्मिनग्गामोदोनिःश्वासगंधःतेनम
दांधायेमधुकरनिकरातैरुपरोधम्यावरणंतेनभयानद्रुतःशीघ्रोयःपदन्यासःतेनवल्गुस्ख
टनंकिंचिच्चलनंस्तनयोःकवरभारेश्चानायाश्चयस्याःतांतस्याश्चवलोकनेनविहृतावसर

भा॰
पं॰
९

लोकंस्यानं यत्रयोजनतउरसाऽत्यमपूर्वावयवौविभर्त्तिमनसउत्रयनौलोभको पाठांतरे १
त्यंभजलजलक्षणोत्ततीया वक्त्रेचबहूद्भूतंविभर्त्तिकिंतदाह रसोमधुरालापःरासोविलासःता।
भ्यांसहितासथाग्र्यणमरतेश्वादिग्रहातस्मिननमीदि २ कावानवलोकेश्चात्मनोदेहस्यवृत्तिः
श्राहमःश्रंगहेमवि श्रटनात्चर्वणात्तहविरितितन्संवंधीगंधोवातिश्रागछ्तितिद्धातितोवृला
भिप्रायश्रटनात वहिरंगमानीतिपाठेममनावद्धोजनाद्वहिर्भूतेवेहतिभातीत्यर्थः यतस्त्व

लोकंप्रदर्शयमस्तुतमनावकंमेयत्रत्यरत्थमुरसावयवावपूर्वौ अस्सद्विषस्यमनउत्र
यनौविभर्त्तिबहूद्भूतंसरसरासमधुपादिवक्त्रे २ कावात्मवृत्तिरटनाद्वविरंगवानिवि।
स्रोःकलासनिमिषोन्मकरौवक्त्रौउद्विग्नमीनयुगलेद्विजपंक्तिशोचिरासवसंग।
निकरंसरयन्मावेने २

विस्रोःकलासिविलस्त्रनाम्नातिश्चनश्चत्रस्योश्वभिधाकर्णीतिश्रुतेःविस्रोःकलासीत्युत्र
हेतःनयनकर्णौविसोरिवानिमिषोन्मकरौ श्रनिमिषोरत्ननेत्रत्वेननिमिषश्चस्योऽहलसंतो।
मकरौतत्राकारेकुंडलेययौःतौ किंच नवमुखंसरसतसरउव तदेवाह उद्विग्नेचंचलेमी
नयुगलमिवनेत्रद्वयंयस्मिन् द्विजाःदन्ताःतेषांपंक्ताशोचिःशोभायस्मिन्सरसितद्वि। ९
जाराजहंसाःश्रासत्रोमंशानिकरउवक्रेणलोमःपरिमलल्लव्धमंशालोमोवायस्मिन् २

नूपुरस्तनमाकर्ण्याह वाचमिति नूपुरेणव चरणपञ्जरयोः नूपुरयोस्तित्तिरीणां श्रोत्रान्तरात्मा
नापरं केवलं वाचं शृणुमः कथं भवतानामरूपं स्वहृदृवल्कलोत्सवरं श्रुतिप्रकटानां च तां च
पीतं परिधानवस्त्रं नितम्बकान्तिलेन प्रकल्प्याह कटेर्बकुसुमस्यहृच्चिर्टीभिः श्रेकविटंक।
विंबेनितंबस्य संहृत्य मंडलेकूलव्यापास्थानान्तरे श्रेणीतिसंबोधनं मेखलामालक्ष्याह यस्या
मलानपरिधिः वर्तते वस्त्रं नितम्बकान्तिलेन प्रकल्प्य वस्त्रमहं दृष्टैव पृच्छति कचोवल्कल

वाचं परं चरणपञ्जरनित्तित्तिरीणां वस्त्रं रूपमालवरां शृणुवासनुभवे लब्धाकटंबहृविटंक
विटंकविंवेयस्यामलानपरिधिः कचवल्कलोते ॥ किंसम्भरतेहृचिरयोर्हिंजमग
योस्तेमध्येहृतशोवहसिपत्रहृशिः श्रितामे पंकोरुहाणः स्वरभितम्बविषाणोर्हृकूपे।
नाग्रमेसभगामेसरभीकरोषि ॥

मिति ॥ स्तनावालक्ष्याह श्रेणयोः स्तनयोः किंसम्भरतेकिंपूर्णोमसि मनोहरं किंचिदस्ती
तावन्नजानामि यत्तोमध्येहृतशोपितं हृङ्क्षेणवहसि यत्रचमेहृशिः हृष्टिः श्रितास्तलग्नाति
श्चन्यथेटंहृयेनत्यटेनऊतिभावः स्तनयानं ऊरुममालक्ष्याह पंकोरुहाणः श्यामनस्तवयि
षाणोस्तनेर्हृकुश्चनन्यपूर्वः ऊरुरस्यनश्चाह येनपंकेन ॥ ॥

भा॰
पं॰
११

सा पूर्वचित्तिः सुतान् प्रसूय उपतस्थे अभजत् २० औत्पत्तिकेनैव स्वभावेन संहननं दृढांगत्वं २१
कामानां भोगैः अधि अधिकं मन्यमानः श्रुतिभिर्वेदोक्तैः कर्मभिः अवारुन्ध प्राप्तवान् यत्र पितरो मो
दयन्ते २२ इति एवं मुख्या संज्ञा यासां ताः परिणीतवंतः २३ ॥ इति भावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे

नाभिं किंपुरुषं हरिवर्षमिलावृतं रम्यकं हिर
ण्मयं कुरुं भद्राश्वं केतुमालमिति संज्ञा नव पुत्रानजनयत् १९ सा सूत्वाथ सुतान्नवानुव
त्सरं गृह एवापहाय पूर्वचित्तिर्भूय एवाजं देवमुपतस्थे २० आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनु
ग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा विभक्ताः आत्मतुल्यनामानि यथा
भागं जंबूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः २१ आग्नीध्रो राजातृप्तः कामानामप्सरसमेवानुदिन
मधिमन्यमानस्तस्याः सलोकतां श्रुतिभिरवारुन्ध यत्र पितरो मादयन्ते २२ संपरेते
पितरि नव भ्रातरो मेरुदुहितॄर्मेरुदेवीं प्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रीं लतां रम्यां श्यामां नारीं भद्रां
देववीतिमिति संज्ञा नवोदवहन् २३ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः २ श्लो॰
नाभिरपत्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवंतं यज्ञपुरुषमवहितात्माऽयजत् १

द्वितीयः २ ॥ तृतीये चरितं नाभेः परं मंगलमीर्यते यस्य प्रीतोऽवतीर्णः सन् यज्ञो ऋषभो हरिः
नाभिराग्नीध्रसुतः अपुत्रया मेरुदेव्या भार्यया सह १ ॥ ॥

पतंगः केटुकः भ्रमतः भ्रमश्चितस्यमे अहिलीणजयतेवेचलतोनयतिवक्रकेणसमहेमृक
वंयंनेनस्मरसिनसंभावयसिकिं कष्टोपृतोनीवीहरति एतच्चनस्मरसिकिं ५४ उपलब्धोप्र
मेमस्पृष्टममहेममसित्र मयासहतपश्चरंतमर्हसि किंच सर्वभवभावनः संस्मृतिविस्तारकोत्र
स्मप्रसीदति नोभार्योकल्पयतीत्यर्थः ५५ द्विजदेवेनब्राह्मणादत्ते हृक्मनश्चलंत्रसत

येमेनयाकरमतोजहतः पतंगोटिच्चभ्रमभ्रमणंजयतेःलिणीमे मकेननेसमस्पृशिवक्रज
टावदृष्टकष्टोनिलोहरतिलपटणवनीवी ५४ दृष्टनेणयननपश्चरतोनयोहृष्टेहनके
ननपसाभवतोपलब्धं चनेतपोर्हसिमयासहमित्रमहृष्टकिंवाप्रसीदतिसर्वभवभाव
नोमे ५५ नतोत्यजामिदयितेद्विजदेवदत्तेयस्मिन्मनोहरापिनोनवियातिलग्नं मो
चारुशृंगपहृसिनेनमनन्नमेनेचिनयतःप्रतिसरतुशिवाःसचिवाः ५६ ॥शुक उवाच॥
इतिललनानुनयातिविषादोग्रामवेदयपायातिभाषयातोविदुपवपूविदुषमति
रथिसभाजयामास ५७ सावननतसबेरपृथपनेदृष्टिशीलरूपवयःश्रियोदार्येण
पराक्रमेनासेनसहायतनायतनपरिवसतोपलक्षणकालेनवृद्धोपयतिनाभोमस्व

नापयाति हे चारुशृंगियतस्तेचितेनत्रमांत्वदयीनेनेतुमर्हसि सचिवस्तवसख्योपिशिवा
अनुकूलाःसन्तुःमाप्रतिसरंतुअनुवर्तंतां यद्वा एतावत्पर्यंतमेयाःसचिवाःसख्यःशिवा
केरवःस्त्रगाल्यःताःप्रतिसरंप्रतिर्यानुपद्वा वनवासेसहचर्योहरिणःशिवाःप्रतिसरंत
प्रदक्षिणंगच्छंतु ५८ ग्रामेषुवेदाध्ययनाःशुद्धदीनाहंदैकोजनवृद्धोपपतिनाग्रीश्रेण

भा-
प-
१२

स्फुटकिरणाये प्रवरमणायः तन्मयानि स्वकुटादीत्येतानां भूषणानि तैर्विभूषितं बहुमानेन हा ।
शान्तः अथ नाथ्वोनमयनेतिथि ४ अर्हेसीत्यादिना निगदेन स्तवेति हे अर्हन् तमपारिपूर्णाः ।ति
ते अनुपस्थाना भूत्वाना अस्माकमर्हेणा स्वकृः स्वयमेव वशीकृतेमर्हेसि नतु वयं लोकेषु शरणाया
कृः तमोनमस्त्येन टेवाक्षाकं सद्धिरूपशिहितेन रूपस्वरूपैर्यतनात् ४ नटेवाकृः कोर्हेतीति ।
प्रकृतिगुणानां व्यतिकरः प्रपंचः तस्मिन्नेवमतिर्थे स्यन्नतपवानीशः प्रकृतिपुरुषयोः पर ।

स्फुटकिरणप्रवरमणिमयमकुटकुण्डलकटककटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्येर्भूषण ।
भूषितमपि त्वां सबहुमानयनमत्वोनमयनमपलभ्य सबहुमानमर्हणेनावन
तशीर्षोणाउपनस्थः ४ अर्हसि मकृरहेतमाहेणमस्माकमनुपस्थानोनमोनमस्त्ये
नावस्वरूपशिहितेत कोर्हेतिगुमाव्यकृतिगुणव्यतिकरमतिरनीशार्ईश्वरस्यापरस्य
प्रकृतिपुरुषयोरवोक्तनाभिनेमरूपाकृतिभीरूपनिरूपणं ५ सकलजननिकाय
वृजिननिरसनशिवतमप्रवरगुणगणोकदेशकथनाहेते ६

स्यन्नतपवेश्वरस्य अर्वाकेनाभिः नामरूपेणेतीभिः प्रपंचोतगतनाभिः नामचरूपंचत्याकृतिश्च
आकारः ताभिस्तवस्वरूपनिरूपणं कतेकोनामपुमान्नर्हति ५ सर्हेतन्मात्रमेवार्हतिना
थिकमित्याह सकलगुणनिकायस्यवृजिनेनिरसनेनीतिनुध्यात्शिवतमाः प्रवराश्चये १२
गुणगणाः तेषामेकदेशः तस्यकथनाहि नाअणिकेमाहति ६

प्रवर्ग्यसत्रेषु कर्मसु क्रियमाणेषु इष्ट्यादयः समये योग्याः उपायाः तेषामुपपत्त्यासुरयितामो दुः
प्रायोपि भगवतेषु कृपालनया सुप्रतीकः शोभनावयवः सत्रात्मानमाविश्चकार अपराजिते
स्वतंत्रं निजभक्तानां ये अभिप्रेतार्थाः तेषां विधित्सया गृहीतमाकृष्टं हृदयं चित्तं यस्य हृदयंगमं सु
खकरं यतो मनो नयनानन्दयंतीति ये वयवास्तैरभिरामं सुंदरं २ अथ हेत्यादिनैपानवाद्भल्य

तस्य हवाग्रहया विश्रुद्धभावेन यजतः प्रवर्ग्येषु प्रचरत्स्वदृष्टदेशकालमंत्रर्त्विक्हविर्गणावि
धानयोग्योपपत्त्या दुरयितामोपि भगवान्भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीकः आत्मानमपरा
जितेनिजजनाभिप्रेतार्थं विधित्सया गृहीतहृदयो हृदयंगमे मनोनयनानंदनावयवा
भिराममाविश्चकार २ अथ ह तमाविष्कृतभुजयुगलचतुष्टयं हिरण्मयं पुरुषविशेषं क
पिशकौशेयांबरधरमुरसि विलसच्छ्रीवत्सललामं दरवरवनरुहवनमालाच्छूर्यमर
तमणिगदादिभिरुपलक्षितम् ३

वा करालेकाराय आविष्कृतं भुजानां चतुष्टयं वनुश्चयं येन हिरण्मयं तेजोमयं पुरुषेषु विशि
ष्टमतेऽइतिनिर्थाः पुरुषोत्तम इत्यर्थः अहेग्ग्नार्येणा सह्नोपनस्थुः अभिमजत्रित्वत्वयः विल
तश्रीवत्सवल्लमेविह्नयस्य दरवः शंखः वनरुहं पद्मं अच्छुरिं चक्रं अमरतमणिः कौस्तु

भा० पं० १३

यद्यपि त्वं वरान्दानमात्रविसृज्योसि तथापि हे अर्हत्तम राजर्षेर्बर्हिषि यज्ञे निजपुरुषाणां त्वद्भ-
क्तानामप्याकस्मात्त्वं विषयो भवान् यर्हि यदा आसीत् तदा अयमेव वरः संजातः ११ दर्शनस्य
दुर्लभत्वमाहुः असंगेन वैराग्येण निशितेन यत् ज्ञानं स एवानलः तेन विधूता अशेषा मला
येषां अतो भगवतस्तव स्वभावो येषां तानेवाह आत्मारामाणामेवंभूतानामपि परममंग-
लायनं गुणगणकथनमेव न तु दर्शनं यस्य अतस्तैरनवरतं परिगणिता अश्रस्य गुणा

अथायमेव वरो ह्यर्हत्तम यर्हि बर्हिषि राजर्षेर्वरदर्षभो भगवान् निजपुरुषेक्षणविष-
य आसीत् ११ असंगनिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानां भवत्स्वभावानामा-
त्मारामाणां मुनीनामनवरतपरिगुणितगुणगणपरममंगलायनगुणगणकथ-
नोसि १२ अथ कथंचित्स्खलनक्षुत्पतनजृम्भणदुरवस्थानादिषु विवशानां नः
स्मरणाय ज्वरमरणदशायामपि सकलकश्मलनिरसनानि तव गुणकृतनामधेया-
नि वचनगोचराणि भवंतु १३ किंचायं राजर्षिरपत्यकामः प्रजां भवादृशीमाशासा-
न ईश्वरमाशिषां स्वर्गापवर्गयोरपि भवंतमुपधावति प्रजायामर्थप्रत्ययो धनद-
मिवाधनः फलीकरणम् १४

णायस्येति संबोधने १२ द-
र्शनेनैव कृतार्था अपि वरमेकं प्रार्थयंते अथेति स्मरणाय विवशानां त्वां स्मर्तुमशक्तानां
नः १३ अन्यच्च प्रार्थनीयमस्तीत्याहुः किंचेति आशिषामैहिकानां स्वर्गापवर्गयोरपीश्व-
रं त्वामुपधावति प्रजायामेव पुरुषार्थबुद्धिः प्रत्ययो यस्य अधनो यथा फलीकरणं तुषकण

वाङ्मनसोरगोचरोपि तेभक्तानोमहाबोधायापवेत्याहुः हे परम पदजनैरनुरागेणविरचिताये।
शाबलसंशब्दागहृदालस्तनयः सलिलेचसितकिसलयाश्रगुहपल्लवाः शिलेतिपाठे।
शिलेकुशादिमंजरीएवमादिभिः संभृतयासंपादितया पूजयापरितुष्यसि ६ अथेतिप्रका
रांतरे अन्यथानुअनयाऽज्यथायोगेनापिउरुभारभरयाःनेकांगसमर्द्धयापिभवतः समुचित
मपेक्षितंप्रयोजनंनैवपश्यामः ७ अत्रहेतुः आत्मनः सततएवानुसवनंसर्वदाअंजसासामा

परिजनानुरागविरचितशबलसंशब्दसलिलसितकिसलयतुलसिदूर्वांकुरैरपिसंभृ
तयासपर्यया किलपरमपरितुष्यसि ६ अथानयापिनभवतइज्ययोरुभारभरयासा
मुचितमर्थमिहोपलभामहे ७ आत्मनएवानुसवनमंजसाबोभूयमानाशेषपुरुषा
र्थस्वरूपस्यकिंतुनाथाशिषआशासानानामेतदभिसंराधनमात्रंभवितुमर्हति ८
तद्यथाबालिशानांस्वयमात्मनः श्रेयः परमविदुषांपरमपुरुषप्रकर्षकरुणयास्वम।
हिमानंचापवर्गाख्यमुपकल्पयिष्यन्स्वयंनापचितएवेतरवदिहोपलक्षितः ९

तवोभूयमानाअतिशयेनंभवंतोयेशेषाः पुरुषार्थाः तेसरूपंयस्यपरमानंदस्य नचैवंसत्यपि
याचनमर्थकामित्याह किंतिति सकामानामस्माकेएवैतदुपपद्यते नतवेत्यर्थः ८ स्वोपा
योगमेवप्रदर्शयंति तद्येति परमेभ्योपिपरमपुरुषः प्रकर्षकरुणयाकरुणयाऽपवकल्पयि
ष्यन्सपुरुषार्थाविष्यन् चकारात् कामितंचनापचितः अनपचितअपूजितएवपूजानपेक्षता
त स्वयमेवोपलक्षितः इष्टोसिइतरवत्सापेक्षवत् ९ ॥

भा॰ प॰ ५

आग्नीध्रीयेनाभौ १९ पतिंनाभिं हेविसृजन्ततस्मान्वितोथायनेऽन्तः पुरे मेरुदेव्यां श्रद्धयास
तम्रत्योः वतनाद केषांपर्मान् वातरशनानां हितवासरांयावंदुष्यान्वर्थमाह श्रमणा
नीतयस्विनांऊर्ध्वमिणांज्ञानिनांऊर्द्धमंथिनांनैष्ठिकब्रह्मचारिणां २३ श्री वा टीप्
यां च तृ पः ३ चतुर्थांदि त्रिभिः प्रोक्तमर्थमस्येहितेमहत् लोकार्थंयेनसत्कर्म

ततआग्नीध्रीयेंपाकल्याणवतीविद्या भिश्रान्मतत्यमनुपलभमानः १९ इति निशा
मयंत्या मेरुदेव्याः पतिमभिधायांतर्दधेभगवानवहिंषितस्मिन्नेवं विसृजन्तभगवा
न्परमर्षिभिः प्रसादितोनाभेः प्रियविकीर्षयातदवरोधायनेमेरुदेव्यां धर्मान्दर्शयि
तुकामोवातरशनानां श्रमणानांऊर्ध्वमंथिनांशुक्लयातनुवाः वतता
१ २ ३ श्री ग ते च स्कं न यो पः ३ अ ३ च अपत्यमन्यत्ये ~
वाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणंसाम्योपशमवैराग्येश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनं
मेधमानानुभाव प्रकृतयः प्रजाब्राह्मणादेवताश्चावनितलसमवनायातितरांजर

नैष्कर्म्यं चनिदर्शितं १ चतुर्थेस्थानपुत्रस्वराज्येनस्योपवर्णने यस्मात्ज्येतनः सर्वः संनो
वास्तनिहेतः २ अभिव्यज्यमानानिभगवल्लक्षणानि पादतलादिषुवज्रांकुशादीनिय
स्यमहाविभूतिः सर्वसंपत्तिः साम्यादिभिः सहवर्द्धमानप्रभावंप्रकृतयोऽमात्यादयः ज

५ स्कंधः प्रथमोऽध्यायः ~

इदं वनातिविचित्रमित्याह । इह संसारे तेऽपराजितया मायया अनवसितपदव्या अलक्षितमार्गा
यात्रपराजिताः को वै न कोऽपि अतस्तया नावृतमतिः कः अतएव विषय एव विशेषेण स्मरयो
वेगस्तेनानावृतप्रकृतिर्यस्य सकः यथा त्वयासितमहत्त्वचरणः अतस्त्वन्मायामोहितस्यैव मा
शंसायटन इत्यर्थः १५ अदभ्रकर्त्तः हे बहुकार्यकारिन् अल्पीयसे कार्याय त्वं यदस्मादि ।

को वा इह तेऽपराजितोऽपराजितया माययाऽनवसितपदव्याऽनावृतमतिर्विषयविषरया ।
नावृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरणः १५ यदु ह वाव तव पुनरदभ्रकर्त्तरिह समाहूतस्त
त्रार्थधियां मंदानां नस्तद्यद्देवहेलनं देवदेवार्हसि साम्येन सर्वान्प्रतिवोढुमविदु
षां १६ इति निगदेनाभिष्टूयमानो भगवाननिमिषर्षभो वर्षधराभिवादिताभिवंदित
चरणः सदयमिदमाह १७ ॥श्रीभगवानुवाच॥ अहो बताहमृषयो भवद्भिरवितथगीर्भि । ५
र्वरमसुलभमभियाचितो यदमुष्यात्मजो मया सदृशो भूयादिति ममाहमेवाभि
रूपः कैवल्यादथापि ब्रह्मवादो न मृषा भवितुमर्हति ममैव हि मुखं यद्द्विजदेवकुल म्

हसमाहूतोसि तत्र प्रजायामर्थे धीर्येषां मंदानां तेषां नो यद्देवहेलनं अवज्ञानं तत् सर्वान्प्रति
वसाम्येन हेतुना प्रतिवोढुं सोढुमर्हसि १६ इति निगदेन गद्यात्मकस्तोत्रेण वर्षधरो भारतव
र्षपतिर्नाभिः तेनाभिवादिताश्चेश्वर ऋत्विजः तैरभिवंदितौ चरणौ यस्य १७ असुलभत्वे हेतुः ममा
हमेवाभिरूपः सदृशः कैवल्यात् अद्वितीयत्वात् द्विजेषु देवाः भूदेवाः ब्राह्मणाः तेषां कुलम् १८

भा॰ पं॰ ५

नाभेः प्रसिद्धं कर्म अनु नर इत्यनन्तरं को नु पुमानाचरेत् न कोपीत्यर्थः ६ मंगलैर्दक्षिणादिभिः
पूजिताः संतुष्टाः ओजसा मंत्रबलेन ७ अन्येषां ग्रहणाय प्रदर्शितो गुरुकुलवासो येन अव
शिक्षमाणाः अनुशिक्षयन् उभयविधं प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं कर्म विधिं अभियुंजन् अनुवर्तति।

यत्र ह पाण्डवेय श्लोकावुदाहरंति को नु तत्कर्म राजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत्पुमान् अपत्य
तामगाद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा ६ ब्रह्मण्योऽन्यः कुतो नाभेर्विप्रा मंगलपूजिताः
यस्य बर्हिषि यज्ञेशं दर्शयामासुरोजसा ७ अथ ह भगवानृषभदेवः स्ववर्षं कर्मक्षे
त्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासो लब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृहमेधिनां धर्मा
ननुशिक्षमाणो जयंत्यामिंद्रदत्तायामुभयलक्षणं कर्म समाम्नायाम्नातमभियुंजन्
आत्मजानामात्मसमानानां शतं जनयामास ८ येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रे
ष्ठगुण आसीत् येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशंति ९ तमनु कुशावर्त इलावर्तो ब्र
ह्मावर्तो मलयः केतुर्भद्रसेन इंद्रस्पृग्विदर्भः कीकट इति नव नवति प्रधानाः १० क
विर्हविरंतरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजन इति भा
गवतधर्मदर्शना नव महाभागवतास्तेषां सुचरितं भगवन्महिमोपबृंहितं वसुदेव
नारदसंवादमुपशमायनमुपरिष्टाद्वर्णयिष्यामः ११

एवं तत्पत्न्यां भार्यायां आत्मजानां शतं जनयामास ८ ते भरतमनु कुशावर्तादयो नव प्रधान
वर्तिः प्रधानान्येषाः ९ ततोऽनंतरं कविप्रमुखा नव भागवतधर्मप्रदर्शकाः वसुदेवनारदा-

५ टी॰

वर्ष्मणा स्वदेहेन तस्य विष्णोर्वर्णनाद्वयं वरीयसा श्रेष्ठमेन बृहंतः श्लोकाः यथा निकवीनां यस्मि।
न्नेन वशौजस्तेजः वीर्यं प्रभावः शौर्यं उत्साहः एतैर्गुणैरति श्रेष्ठत्वात् ऋषभः श्रेष्ठ इति नाम चका
र ३ तस्य वर्षे मंडले १ अवर्षणप्रणयमीरं उत्कृष्याग्रहीतेन रुक्मनाय मीमं बुध्या कारौ येन तं
अतपत्वमायया स्वपुत्रं इति विलसितां मतिर्यस्य ४ आर्योर्य प्रकृति पौरान्प्रकृतीन्स्त्रा भिध्याय वि

तस्य ह वा इत्थं वर्ष्मणा वरीयसा बृहच्छ्लोकेन चौजसा बलेन श्रिया यशसा वीर्यशौर्या
भ्यां च पिता ऋषभ इतीदं नाम चकार १ २ तस्य हीन्द्रः स्पर्धमानो भगवान्वर्षे न ववर्ष त
दवधार्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः प्रहस्यात्मयोगमायया स्ववर्षमजनाभं नामाभ्य
वर्षत् ३ नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजस्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलो गद्गदाक्ष
रया गिरा स्वैरं गृहीतनरलोकसधर्मं भगवन्तं पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्स ता
तेति सानुरागमुपलालयन्परां निर्वृतिमुपगतः ४ विदितानुरागमापौरप्रकृति जन
पदो राजा नाभिरात्मजं समयसेतुरक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरुदेव्या वि
शालायां प्रसन्ननिपुणेन तपसा समाधियोगेन नरनारायणाख्यं भगवन्तं वासुदेवमुपासी

दिनोन्वगणो यस्मिन्कथं भूतो नाभिः जनपदः जनाः पौरादयः पदं प्रमाणं यस्य सः आत्मजं अथ
मेमर्यादारक्षार्थं समभिषिच्य ब्राह्मणानां मध्ये स्थापयित्वा निधाय विशालायां बदरिकाश्रमे प्रसन्नेन
तात्रेण जकेन निपुणेन चतीव्रेण तेन उपासीनः कालेन तन्महिमानं जीवन्मुक्तिनामवाप ५

भा. पं. ५

अन्यस्मात्स्वकाशादात्मनः कश्चिदपि किमपि कथंचनापि न वाञ्छति इच्छा न दर्शयेदन्यतः अवि
मानेन त्वपुष्पादिकमिव न चान्यदीयमवेक्षते नेपीत्यर्थः भर्तरि ऋषभदेवे प्रतिक्षणमुल्लसितस्ने
होद्रेकं विनान्यन्न वाञ्छति १८ अवहितात्मनः सावधानचित्तानपि प्रजानां शासनार्थमुपशि
क्षयन्निति ह वक्ष्यमाणमुवाच १९ ३ भा पं पि पं च स्कं च टी पं ४ पंच

भगवतर्षभेण परिरक्ष्यमाण एतस्मिन्वर्षे न कश्चन पुरुषो वाञ्छत्यविद्यमानमिवात्म
नोऽन्यस्मात्कथंचन किमपि कर्हिचिदवेक्षते भर्तर्यनुसवनं विजृम्भितस्नेहातिश
यमन्तरेण १८ स कदाचिदटमानो भगवानृषभो ब्रह्मावर्तगतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभा
यां प्रजानां निशामयन्तीनामात्मजानवहितात्मनः प्रश्रयप्रणयभरसुयन्त्रितान
प्युपशिक्षयन्निति होवाच १९ ३ श्री ग ते च स्कं च टी पं ४ ऋ भ
उ व नायं देहो देहभाजां नृलोके कष्टान्कामानर्हते विड्भुजां ये तपो दिव्यं पुत्रका
येन सत्त्वं शुद्ध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यं त्वनन्तं १

भ्रमेणोत्पन्नधर्मोपदेशैः पुत्राननुशासन् ऊके पा स महे सं च तत्स्वहस्तेनेति तिलया १ विड्भुजामपि
ये सन्ति तान्कष्टान्दुःखदान्कामान्विषयान्नार्हते तेन तपो यत्तपो येनान्तःकरणं शुद्धं भवति
दिव्यमलौकिकं येन तपसा यस्मात्प्रसादात्सत्त्वादनन्तं ब्रह्मसुखं भवति २ १६

महाशालीनास्यातिविनीताः १२ केवलः शुद्धः विपरीतवत् कर्माणि कुर्वन् त्वय्यमयत् निया
मितवान् प्रपाठांतरे नितरामरमयत् कर्मकरणोहेतुः अज्ञानमनुत्पन्नंधर्मसम्यगाचरणेनात
ह्वितास्मप्रशिक्षयन् कथंधर्मादीनामवरोधेनसंग्रहेणानंदोभोगाः अस्तंमोदः १३ पीषं

पवीयांस्वयंकाशीतिज्ञायंतेयाः पित्तरादेशाकरामहाशालीनामहाश्रोत्रियायत्तशी
लाः कर्मविशुद्धाद्भ्रास्मणावभूवुः १२ भगवान्ऋषभसंज्ञस्तत्त्वात्मनेत्रः स्वयंनित्यनिहता
नर्थेपरः परः केवलानंदानुभवरूपएवविपरीतवत्कर्मण्यारंभमाणः कालेनानु
गतंधर्ममाचरणेनाप्रशिक्षयन्नतह्वितासम्यउपशांतोमैत्रः कारुणिकोधर्मार्थंयथाः
प्रज्ञानंदाम्रतावरोधेनरहेषुलोकंत्वय्यमयत् १३ यथक्षीषेणाचरितेनतदनुव
र्ततेलोकः १४ यद्यपिस्वविदितसकलधर्मब्राह्मणस्यब्राह्मणोदेशितमार्गेणसमादि
भिरूपायैर्जनतामनुशास्ति १५ द्रव्यदेशकालवयः प्रकृतिविविधोद्देशायचितैः
सर्वैरपिक्रतुभिर्यथोपदेशंशतकृत्वइयाज १६

एषः श्रेष्ठः तेनाचरितेनतदनुवर्तयतः १४ सकलोधर्मोयस्मिन्नतब्राह्मणस्त्रीवेदरहस्येया
यद्यपिस्वेनैवविदितं तथापिविप्रास्ताणानुदृष्टैवकरोतीत्यर्थः १५ द्रव्यादिभिरुपचितैय
ज्ञैरिष्टवान्तत्रवयोयौवने युवैवधर्ममविच्छेदितिवचनात् विविधोद्देशाः नानादेवतोद्दे

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथैकत्रिंशदध्यायैर्विसर्गः तुर्य ईर्यते ॥ विसर्गस्त्वीश्वराधीनैर्व्यष्टिमन्वादिभिः कृतः
भा॰ च॰ १ ॥१॥ तत्र प्रथमेऽध्याये मनुकन्यान्वयः पृथक् ॥ वर्ण्यते यत्र यज्ञादिमूर्तिभिः प्रभवो हरेः ॥ २ ॥ मनुकन्यान्व
यं विस्तरेणावक्तुमाह ॥ मनोस्त्विति ॥ चकारात्तद्गोत्रौ च ॥ तुशब्दादन्यतोऽपि पुत्रलाभः सूचितः ॥ तद्दर्शयितु
माह ॥ पुत्रिकाधर्ममाश्रित्येति ॥ अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतां ॥ अस्यां यो जायते पुत्रः स मे

मैत्रेय उवाच ॥ मनोस्तु शतरूपायां तिस्रः कन्याश्च जज्ञिरे ॥ आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति विश्रुताः ॥१
आकूतिं रुचये प्रादादपि भ्रातृमतीं नृपः ॥ पुत्रिकाधर्ममाश्रित्य शतरूपानुमोदितः ॥२॥ प्रजापतिः
स भगवान्रुचिस्तस्यामजीजनत् ॥ मिथुनं ब्रह्मवर्चस्वी परमेण समाधिना ॥३॥ यस्तयोः पुरुषः साक्षा
द्विष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक् ॥ या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूतानपायिनी ॥४॥ आनिन्ये स्वगृहं पुत्र्याः पुत्रं वि
ततरोचिषं ॥ स्वायंभुवो मुदा युक्तो रुचिर्जग्राह दक्षिणां ॥५॥ तां कामयानां भगवानुवाह यजुषां प
तिः ॥ तुष्टायां तोषमापन्नोऽजनयद्द्वादशात्मजान् ॥६॥ तोषः प्रतोषः संतोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः ॥३॥
इध्मः कविर्विभुः स्वह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट् ॥७॥

पुत्रो भवेदिति भाषाबंधेन ॥ कन्यादानं पुत्रिकाधर्मः ॥ सा
वाभ्रातृकायां कन्यायां पुत्रार्थिनः प्रवृत्तः सिद्धः ॥ तत्र सपुत्रस्यापि मनुः सपुत्र आसीत् ॥ तथापि पुत्रबा
हुल्यकामः तथा कृतवानित्याह ॥ भ्रातृमतीमपीति ॥२॥ मिथुनं स्त्रियं पुरुषं च समाधिना ईश्वरध्यानेन ॥३॥
भूतेर्लक्ष्म्या अंशभूता ॥ अतस्तया विवाहो न विरुद्ध इति भावः ॥ पुत्र्याः आकूतेः पुत्रं यज्ञं ॥४॥५॥६॥ यजुषां प

तानां मंत्राणां वा पतिर्विभुः द्विषट् द्वादश ॥७॥

राम १

भा॰ च॰ २ आत्मेशब्रह्मसंभवान् ॥ विष्णुरुद्रब्रह्मणामंशैः संभूतान् ॥१५॥ किंचित्किंचित् ॥१६॥ ऋक्षं नाम कुलाद्रिं तप
सि स्थितः सन् ॥१७॥ तस्मिन्कुलाद्रौ प्रसूनानां स्तबकाः येषु पलाशाशोकेषु तेषां कानने ॥ निर्विंध्या नाम न
दी तस्याः स्रवद्भिः वार्भिः उद्घुष्टे नादिते ॥१८॥१९॥२०॥ प्राणायाम एवैधः संदीपको नलस्तेन मुनेर्मूर्ध्नो नि

अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीन् जज्ञे सुयशसः सुतान् ॥ दत्तं दुर्वाससं सोमम् आत्मेशब्रह्मसंभवान् ॥१५॥ विदुर
उवाच ॥ अत्रेर्गृहे सुरश्रेष्ठाः स्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः ॥ किंचिच्चिकीर्षवो जाता एतदाख्याहि मे गुरो ॥
१६॥ मैत्रेय उवाच ॥ ब्रह्मणा चोदितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदां वरः ॥ सह पत्न्या ययावृक्षं कुलाद्रिं तपसि
स्थितः ॥१७॥ तस्मिन्प्रसूनस्तबकपलाशाशोककानने ॥ वार्भिः स्रवद्भिरुद्घुष्टे निर्विंध्यायाः स
मंततः ॥१८॥ प्राणायामेन संयम्य मनो वर्षशतं मुनिः ॥ अतिष्ठदेकपादेन निर्द्वंद्वोनिलभोजनः ॥
१९॥ शरणं तं प्रपद्येहं य एव जगदीश्वरः ॥ प्रजामात्मसमां मह्यं प्रयच्छत्विति चिंतयन् ॥२०॥ तप्यमा
नं त्रिभुवनं प्राणायामैधसाग्निना ॥ निर्गतेन मुनेर्मूर्ध्नः समीक्ष्य प्रभवस्त्रयः ॥२१॥ अप्सरोमुनिगंध
र्वसिद्धविद्याधरोरगैः ॥ वितायमानयशसस्तदाश्रमपदं ययुः ॥२२॥ तत्प्रादुर्भावसंयोगविद्योति
तमना मुनिः ॥ अतिष्ठन्नेकपादेन ददर्श विबुधर्षभान् ॥२३॥ उत्तिष्ठन्निति ॥२३॥ २
र्गतेनाग्निना तप्यमानं समीक्ष्य तदाश्रमपदं ययुरित्यन्वयः ॥२१॥ अप्सरः प्रभृतिभिर्वितायमानं विस्ता
र्यमाणं यशो येषां ते ॥२२॥ तेषां प्रादुर्भावः साक्षात्कारस्तस्य संयोगः सन्निधिः ॥ तेन विद्योतितं मनो यस्य

प्रसंगात्स्वायंभुवमन्वंतरगतं षट्कमाह || तुषिता इति द्वाभ्यां || मन्वंतरं मनुर्देवाः मनुपुत्राः सुरेश्वरः
ऋषयोंशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते || इति वक्ष्यति || तत्र स्वायंभुवो मनुः तुषिता देवाः || मरीचिमिश्रा
ऋषयः सप्तर्षयः || यज्ञो हरेरवतारः सुरगणेश्वर इंद्रः ||८|| प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ एतौ द्वौ पालकौ
तदेवं यज्ञस्य हेरूपेण षड्विधत्वं || तयोः पुत्रपौत्रनप्तृणां वंशैरनुवृत्तं व्याप्तं पालितं तत्तन्मन्वंतरं ||९

तुषिता नाम ते देवा आसन्स्वायंभुवांतरे || मरीचिमिश्रा ऋषयो यज्ञः सुरगणेश्वरः ||८|| प्रियव्र
तोत्तानपादौ मनुपुत्रौ महौजसौ || तत्पुत्रपौत्रनप्तृणामनुवृत्तं तदंतरं ||९|| देवहूतिमदात्तात क
र्दमायात्मजां मनुः || तत्संबंधि श्रुतप्रायं भवता गदतो मम ||१०|| दक्षाय ब्रह्मपुत्राय प्रसूतिं भग
वान्मनुः || प्रायच्छद्यत्कृतः सर्गः त्रिलोक्यां विततो महान् ||११|| याः कर्दमसुताः प्रोक्ता नव ब्रह्म
र्षिपत्नयः || तासां प्रसूतिप्रसवं प्रोच्यमानं निबोध मे ||१२|| पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्म
जा || कश्यपं पूर्णिमानं च ययोरापूरितं जगत् ||१३|| पूर्णिमासूत विरजं विश्वगं च परंतप || देवकु
ल्यां हरेः पादशौचाद्याभूत्सरिद्दिवः ||१४||

श्रुतप्रायं वाहुल्येन श्रुतं तत्कन्यावंशानां प्रसंगतः तत्र तत्र प्रायग्रहणं ||१०||११|| प्रसूतिप्रसवं पुत्रपौत्रादि
भिर्विस्तारं ||१२|| ययोर्वंशेन पूरितं ||१३|| कश्यपस्य वंशं षष्ठे वक्ष्यति || द्वितीयस्य वंशमाह || पूर्णिमे
ति || देवकुल्यां नाम कन्यां च || हरेः पादक्षालनाज्जन्मांतरे या दिवः सरित्गंगाभूत्तन्नाम ||१४||

तदेवव्याख्यातमितिहासंप्रस्तोति ॥ पुरेति ॥ समेताश्राम्रन ॥ ४ प्रविष्टं दृष्टिमितिशेषः ॥ महत्सदः सदंती
नभो ॥ ५ ॥ सपिस्तेभ्यः सीयासनेभ्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्राकसोपवेशनात एवंमेवनिषणमपविष्टमडेशिवं ॥ त
दनादतः तेनाभ्युत्थानादिभिरकृतादरः ॥ नामृष्यत नासहत वामवक्रं यथाभवतितथाभिवीक्ष्य ॥ ८ ॥

मैत्रेय उवाच ॥ पुराविश्वसृजांसत्रे समेताः परमर्षयः ॥ तथामरगणाः सर्वे सानुगामुनयोग्नयः
४ ॥ तत्रप्रविष्टमृषयोदृष्ट्वार्कमिवरोचिषा ॥ भ्राजमानंवितिमिरं कुर्वंतं तन्महत्सदः ॥ ५ ॥ उदति
ष्ठन्सदस्यास्तेस्वधिष्ण्येभ्यः सहाग्नयः ॥ ऋते विरिंचंशर्वंच तद्भासाक्षिप्तचेतसः ॥ ६ ॥ सदसस्पति
भिर्दक्षो भगवान्साधु सत्कृतः ॥ अजंलोकगुरुंनत्वा निषसाद तदाज्ञया ॥ ७ ॥ प्राङ्निषण्णंमृडं
दृष्ट्वा नामृष्यत्तदनादृतः ॥ उवाचवामंचक्षुर्भ्यामभिवीक्ष्यदहन्निव ॥ ८ ॥ श्रूयतांब्रह्मर्षयो मे सहदे
वाः सहाग्नयः ॥ साधूनांब्रुवतोवृत्तं नाज्ञानान्नचमत्सरात ॥ ९ ॥ अयंतुलोकपालानांयशो
घ्नो निरपत्रपः ॥ सद्भिराचरितः पंथा येन स्तब्धेन दूषितः ॥ १० ॥ एषमेशिष्यतांप्राप्तोयन्मेदुहितुरग्र
हीत ॥ पाणिंविप्राग्निमुखतः सावित्र्याइवसाधुवत ॥ ११ ॥ गृहीत्वामृगशावाक्ष्याः पाणिंमर्कटलो
चनः ॥ प्रत्युत्थानाभिवादार्हे वाचाप्यकृतनोचितं ॥ १२ ॥ तद्वचनेश्रूयतां ॥ अज्ञानान्नमत्सराच्चनब्रुवत ॥ ९ ॥ लब्धेन उचितक्रियामृत्येन धृष्टेनेतिपाठेस्तब्धेन ॥ १० ॥ त
देवाह ॥ एषइति ॥ यद्यस्मात ॥ विप्राग्निसमक्षंसावित्रीतुल्यायाडुहितुः पाणिमग्रहीत ॥ ११ ॥ मृग
शावस्यहरिबालस्यादिक्षिणीचादिक्षिणीयस्याः ॥ प्रत्युत्थानाभिवादार्हेमयि उचितंसमानवाचापिनाक

ला

श्रीशि० पु० चतु० अ० २

शिवपुराणे

२२

भा॰ च॰ ६

श्रुतेर्हायेवकत्यारतेमत्रुतण्यमानस्थाह ॥ लमक्रियायेतिमाहैः चतुर्भिः ॥ उशंतीवेदलक्ष्मणांगिरं ॥ १२ ॥ प्रेतावा

सेषुस्मशानेषुक्रीडामाविकीर्णाःकेशायस्य ॥ १४ ॥ चितादिभस्मनाकृतंस्नानंयेन ॥ प्रेतानांस्रजोमास्यानिय

समस्तप्रेतस्वकः ॥ नृणामस्थीनिभूषणानियस्य ॥ शिवइत्युपदेशोनाममात्रंयस्य ॥ नमोमात्रात्मकः ॥ केव

लतमोरूपआत्मासभावोयेषां ॥ ५ ॥ उन्मादाभूतविशेषाः तेषांनाथायउईदृशे इदृशेचिंतायवतेतिवेदे ॥ वा

लवस्त्वयमर्थः ॥ तमाक्रियायस्मिन् ॥ परब्रह्मरूपत्वात् ॥ अतएवनास्तिसमुचितयस्मात् ॥ अमानितेऽमित्र

सेतवइतिछेदः ॥ तस्यपरमेश्वरस्यमदीयाभावपीकल्पाकथंयोगपास्यादितिलज्जादिनाहानमतिछ

लमक्रियायायाञ्चयेमातिनेमित्रमेतवे ॥ अतिक्रमणदोवालोभूयायैवोशंतीगिरं ॥ [illegible] ॥ प्रेतावा

सेषुक्रीडेषुप्रेतभूतगणोवृतः ॥ अटत्युन्मत्तवद्ग्रामेषुप्रकेशोरुहमनृदन् ॥ १४ ॥ चिताभस्मकृत

स्नानःप्रेतस्रगस्थिभूषणः ॥ शिवापदेशोह्यशिवोमत्तोमत्तजनप्रियः ॥ १५ ॥ पतिःप्रथमभूतानां

तमोमात्रात्मकात्मनां ॥ तस्माउन्मादनाथायनश्वरोचायउहृदे ॥ दत्तावत्तमयासाध्वीचोदितेप

त्रपितत्संबंधलोभेनदत्तवान् ॥ मूढायेत्यनर्हे तमात्रेदृष्टांतोनहीनते एवंपरस्ववचनविरोधापत्तेः ॥ प

तउक्तंभवति ॥ यथाकश्चित्मूढायेवरमर्थलोभेनददातितद्वदिति ॥ प्रेतावासेश्चितादिसर्वंविहेवन

मात्रमितिस्वयमेवाह ॥ उन्मत्तवदिति ॥ अन्यथाउन्मत्तइत्येवावक्ष्यत् ॥ अशिवोनास्तिशिवोयस्मात् ॥ अ

मत्तोमत्तजनप्रियइतिछेदः ॥ पतिःप्रथमभूतानामितिभक्तवात्सल्यमाह ॥ नामसानामपिदोषमपनी

य ॥ तपानामपिपैशाचसुहृदियस्मात् ॥ उद्दृश्यतेमयानकव्याइतिहन्मनोयस्यइहेत ॥ तस्मैवतेतिहर्षे

म॰

समाणेवाक्याहृगणादिकंसमदंतोत्स्यं ॥ ८ ॥

६

अप्रतीपं अप्रतिकूलं यथा भवति एवं अवस्थितमपि विनिंद्य ॥ १७ ॥ देवानां यज्ञसमये देवैः सह भागं न लभतां ॥ किं तु तेभ्यः पृथगेव लभतां अग्रभोजित्वात् ॥ यद्वा ॥ तेषु भक्तवत्सल भक्तो सर्वपोषकत्वात् ॥ अत्र हेतुः ॥ देवगणोत्तमो यस्मात्सः ॥ १८ ॥ सदस्तः तस्मात्स्थानाद्धिनिःक्रम्य जगाम हेकौरव्य ॥ १९ ॥ गिरिशस्यानुगानामग्रणी नंदी ॥ रोषप्रवकषायाः तेन दूषितः ॥ आरक्तनेत्र इत्यर्थः ॥ तस्मात् गिरिशस्य वाच्यतां व

मे ते प उवाच ॥ विनिंद्य एवं गिरिशमप्रतीपमवस्थितं ॥ दक्षो शापं उपसृत्य एक दत्तः सो मे प्रचक्रमे ॥ २० ॥ अयं तु देवयजन इंद्रोपेंद्रादिभिर्भवः ॥ सह भागं न लभतां देवैर्देवगणाधमः ॥ १८ ॥ निषिध्यमानः सदस्यमुख्यैर्दक्षो गिरित्राय विसृज्य शापं ॥ तस्माद्धिनिःक्रम्य विवृद्धमन्युर्जगाम कौरव्य निजं निकेतनं ॥ १९ ॥ विज्ञाय शापं गिरिशानुगाग्रणीर्नंदीश्वरो रोषकषायदूषितः ॥ दक्षाय शापं विससर्ज दारुणं ये चान्वमोदंस्तदवाच्यतां द्विजाः ॥ २० ॥ य एतन्मर्त्यमुद्दिश्य भगवत्यप्रतिद्रुहि ॥ द्रुह्यत्यज्ञः पृथग्दृष्टिस्तत्त्वतो विमुखो भवेत् ॥ २१ ॥ गृहेषु कूटधर्मेषु सक्तो ग्राम्यसुखेच्छया ॥ कर्मतंत्रं वि

वनाहंतो नियतास्मि इत्यर्थः ॥ तेभ्यो पि शापं विससर्ज ॥ २० ॥ दक्षं शपति सार्धैः त्रिभिः ॥ एतन्मर्त्यं दक्षशरीरमुद्दिश्य श्रेष्ठं मत्वा अप्रतिद्रुहि द्रोहमकुर्वति पृथग्दृष्टिः भेददर्शी तत्त्वतः परमार्थात् विमुखो भवेत् ॥ भवविमोक्षः शापः ॥ २१ ॥ अज्ञत्वमेवाह ॥ गृहेष्विति कर्मतंत्रं कर्मविस्तारं ॥ वेदवादाः ॥ अतथ्यं दैवात्तमीमांसया जितः ॥ स एव तु भवती त्यादयो लौकिकप्रयोजनाविषयाः यस्य ॥ २२ ॥

भा॰ वं॰ ८

पोदेहादिः तमेवात्मत्वेनाभिमतो ध्यानं शीलं यस्मात्तयोक्ता विस्रस्तात्मात्मनोगतिः ॥ तं संधेन ॥ मतः पश्च
त्तेनतः ॥ मुनिनरो ह्यात्मकामोक्लिनि हितीयः शापः ॥ वलस्तत्त्वात्मस्तु भिमक्तवियुक्तोति रतीक्ष्णशापः ॥ २२
सर्वपुत्रः पोस्मान्नरूप ऐवेत्याह ॥ विद्याद्भिः ॥ पुरमेवतत्त्वविधानिद्धिर्यस्य ॥ मतोऽसौ नतः एव विज्ञानतः पृति
समरतिनिसाहोभ्यां शब्दमवमन्यतइति ॥ तथाहि ॥ मत्तद्वलये चात्तवर्तते संसारेऽनन्तजन्मजन्ममरणाय तत्र भवे वि
मेकः शापः ॥ २४ ॥ कृतायावेदरूपा याः शिष्याणां ऽयुष्माणि वार्यवादाः मनः क्षोभकत्वात् ॥ अमङ्गोधत्तस्मा
द्युष्माणामिथायित्वा विस्रस्तात्मगतिः पश्चः ॥ तेत्मकामः सोऽस्मनिनतं यो हृदो वलन्तमोचितान ॥ २३ ॥ वि
द्याद्भिरविद्यायोक्तमिमं यामसोऽजः ॥ संसारं निरूप्यवाक्मनश्शर्वाचमानिने ॥ २४ ॥ गिरः कृतायाः
शिष्याणामथ योधेन मस्रिता ॥ मत्प्रबोन्मथितात्मानः संक्रान्तहृद्विषः ॥ २५ ॥ सर्वभूतात्मा ह्यात्मने
ष्टतविद्यानपोव्रताः ॥ वित्तदेहादिष्वाद्यामायाचकाविचरन्तिहि ॥ २६ ॥ तस्मैवेदतः शापः कृतात्विनञ्जे
लायवे ॥ मरणः प्रमत्तजन्मकृतापत्रुमिदं तं तु रूपये ॥ २७ ॥ भक्तव्रतधरा यचयचतान्समन्तव्रताः ॥ पा
षंडिनस्ते भवंतस्सच्छास्त्रपरिपंथिनः ॥ २८ ॥ ॥
सर्वथा स्वाकुलाया रूपार्थः ॥ मङ्गोधत्तस्मात्
प्ररोचनेन मत्स्वात्मनः क्षोभकेन उन्मथितश्रात्मा मनो येषां ते संक्रान्तवर्ण सामत्काभवे विनिहितो
यः ॥ २५ ॥ सर्वभूतात्मभक्ताविचारस्थताः ॥ हृतदेहादिपोषणाय धृतानि विद्यातपोव्रतानि यैः ॥ वित्तादिषु
वस्तातामोरतिर्येषां ते याचकाः सन्तो विचरन्तिति च शापद्वयं ॥ २६ ॥ प्रमत्तजनप्रमत्तसत् शापहृत्य
व्रतमिदं ॥ २७ ॥ सच्छास्त्रपरिपंथिनः प्रतिकूलाः ॥ २८ ॥ श्रीकृष्णाय चरणकमलेभ्यो नमः ॥ २८ ॥ ॥ ८

सुरा गौडी पैष्टी माध्वी च आसवस्तालादिरसंभवं मद्यं येहे देकान्तं स्वं हन्तं तत ॥ यत्र दैवं पूज्यं देवता वदाद
यणोद्यमिसर्थः ॥ २९ ॥ ब्रह्म वेदं कथं भूतं सेतुं दृढं तदेवाह ॥ पुंसां वर्णाश्रमाचारवतां विधारणं धा
रक ॥ ३० ॥ सेतुं तमपंचयति द्वाभ्यां ॥ एष वेदलक्षणः पन्था शिवः पन्थायं पूर्वे ऋषयः अनुसंतस्थुः आश्रि
तवंतः ॥ यत्र यस्मिन् जनार्दनः प्रमाणं मूलं ॥ ३१ ॥ भूतराट् भूतानां तामसानां पतिः ॥ ३२ ॥ अयोग्यशा

नष्टशौचा मूढधियो जटाभस्मास्थिधारिणः ॥ विशंतु शिवदीक्षायां यत्र दैवं सुरासवं ॥ २९ ॥ ब्रह्म
च ब्राह्मणांश्चैव यद्यूयं परिनिंदथ ॥ सेतुं विधारणं पुंसामतः पाषंडमाश्रिताः ॥ ३० ॥ एष एव हि
लोकानां शिवः पंथाः सनातनः ॥ यं पूर्वे चानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणं जनार्दनः ॥ ३१ ॥ तद्ब्रह्म परमं शुद्धं स
तां वर्त्म सनातनं ॥ विगर्ह्य यात पाषंडं दैवं वो यत्र भूतराट् ॥ ३२ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ तस्यैवं वदतः शा
पं भृगोः स भगवान्भवः ॥ निश्चक्राम ततः किंचिद्विमना इव सानुगः ॥ ३३ ॥ तेपि विश्वसृजः सत्रं स
हस्रपरिवत्सरान् ॥ संविधाय महेष्वास यत्रेज्य ऋषभो हरिः ॥ ३४ ॥ आप्लुत्यावभृथं यत्र गंगा यमु
नयान्विता ॥ विरजेनात्मना सर्वे स्वं स्वं धाम ययुस्ततः ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थे द्वितीयः ॥ २ ॥ ४ द

पेनो भयो नाशात् विमना इवेति तथापि भगवदनुगृहीतानां नाशो न स्यादिति भावः ॥ ३३ ॥ ऋषभः स
र्वश्रेष्ठो हरिः यत्रेज्यः पूज्यः ॥ तत्र सत्रं सम्यक् विधाय हे महेष्वास विदुर ॥ ३४ ॥ यत्र प्रयागे अन्विता तत्रावभृ
थं स्नानं कृत्वा ततः स्वं धाम ययुः ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते भावार्थदीपिकायां चतुर्थस्कंधे द्वितीयोध्या

मं॰ वे॰ ४८

स्तीर्थेवसतीनानयज्ञोत्सवादिहृदया॥ गमिषुंजतीमहेशेनवाचितानीनिहेतुभिः॥ ॥ध्रियमानेयाम्नुवाभिष्ट
मानयोः॥ पुरुषस्यवस्थानःस्यस्मात॥ ॥हृद्विहीनोयज्ञोनालेभव॥ तथापिदृत्तस्यहृत्परिम्याणोहृषाग्नौच
तत्रैहृषहृतकृतःगवीहेतुमाह॥ प्रदानप्रजापतीनामाधिपत्येभिषितः॥ तदातस्मसमयोगावेःभवत्॥ २॥ गा
वादेवब्रह्मनिष्ठामेषानाभिमस्यतिरत्नःस्ववाजपेयेनेष्टमहृसानिसवेनयजेतानिष्क्रतेवाजपेयेनेष्ट्वासमा

मेवैफकच॥ सदाविष्टिपनोरेवंकालोवृधियमाणयोः॥ जामातृःस्वस्मृस्यापिनुमहानतिचक्र
मे॥ १॥ यदाभिषिक्तोदृतलब्ध्वाणपरमेष्ठिना॥ प्रजापतीनांसर्वेषामाधिपत्येसयोभवत्॥ २॥
३ दृष्ट्वासवाजपेयेनब्राह्मिष्ठानेभिमस्यच॥ वृहस्पतिसवेनामसमारेभेक्रतूत्तमं॥ ३॥ तस्मिन्ब्रह्मर्षं
यः सर्वेदेवर्षिपितृदेवताः॥ ययाम्नातनवालिपनाः तत्पात्मश्रमसमर्तेकाः॥ ४॥ तदुपश्राणनभ
सिवेचराणांप्रजल्पताः॥ सतोदातायणेदेवोपितृयेतमहोत्सवे॥ ५॥ व्रजतोसर्वतोदिग्भ्यउप
देवचराष्ट्रियः॥ विमानयानाःसंप्रेक्षानिष्कवंठोहृवासमः॥ ६॥ ॥

रेभे॥ ३॥ कृतनवालिपनाःसमर्तेकापतिदक्षिणाशिभिः॥ प्रथमसहितानामपिपत्न्यहोणवनहोण्ड्रके
४॥ ततदाखेचराणांप्रजल्पतासतोपितृयज्ञमहोत्सवेस्कन्ता॥ ५॥ तत्रव्रजतोहृपदेवानांगंधर्वादीनांव
गः॥ स्त्रियश्चस्वस्यनिलयस्माभ्यासेससमीपेदृष्ट्वा॥ शान्तवाप्तिमभ्यभाषतेतित्रयाणमन्वयः॥ क
थंस्तनाःस्त्रियोदृष्ट्वाविमानानियासेताःश्रेष्ठैःसहिताःनिष्कानिचेहकानिकेषुयासे॥ शोभनानि।
यानानि॥ १

= ४६ = वा॰ कौ॰ चि॰ ८

लोलानिचंचलान्यस्मदीनिसामांसमष्टमुज्वलानिकुंडलानियासांताः॥७॥नियोजितःप्रवर्तितः॥देवा
मशिवतेयद्यर्थितास्त्वज्ञातर्हिवयंचतत्रापिसमागच्छेमनचाज्ञापियासेनिवृत्तःयतोमीविबुधा
व्रजेति॥८॥औत्सुक्यंप्रकटयंत्याह॥तस्मिन्नितिषड्भिः॥पितृभ्यामुपनीतंतत्तेपरिवर्हमलंकारादि
यंभवतासह॥यदिहंतेमीकंतकामयेअर्हितमितिपादे॥सत्कृतेपरिवर्हंइच्छामिइति॥९॥स्वस्वभगि

दृष्ट्वास्वनिलयाभ्यासेलोलाक्षीर्मृष्टकुंडलाः॥पतिंभूतपतिंदेवमौत्सुक्यादभ्यभाषत॥७॥सतीउ
वाच॥प्रजापतेस्तेश्वशुरस्यसांप्रतंनिर्यापितोयज्ञमहोत्सवःकिल॥वयंचतत्राभिसरामवामते
यद्यर्थितामीविबुधाव्रजंतिहि॥८॥तस्मिन्भगिन्योममभर्तृभिःस्वकैर्ध्रुवंगमिष्यंतिसुहृद्दिदृक्ष
वः॥अहंचतस्मिन्भवताभिकामयेसहोपनीतंपरिवर्हमर्हितुं॥९॥तत्रस्वसॄर्मेननुभर्तृसंमितामा
तृष्वसॄःक्लिन्नधियंचमातरं॥द्रक्ष्येचिरोत्कंठमनामहर्षिभिरुन्नीयमानंचमृडाध्वरध्वजं॥१०॥त्व
य्येतदाश्चर्यमजात्ममाययाविनिर्मितंभातिगुणत्रयात्मकं॥तथाप्यहंयोषिदतत्वविच्च

तीःभर्तृभिःसमेताःसदृशीःस्त्रियःप्रियंतस्तेहाईवितांचिरमुत्सुकंमनोयस्याहंद्रक्ष्यामि॥हेमृड॥उन्नीयमा
नेप्रवर्त्यमानेअध्वरेषुध्वजमिवदर्पणेश्रेष्ठमध्वरे॥यद्वाउत्क्षिप्यमानेयज्ञयूपेवा॥१०॥ग्रहोकिंतयाश्चर्यं
येनतवैतदुत्सुकमितिचेदत्राहत्वयीति॥हेअजएतद्विश्वरूपंत्वय्येवत्वन्माययारचितंविभाति॥अ
तोयद्यपितत्रतवनाश्चर्यंबुद्धिः॥तथाप्यहंयोषितउत्सुकस्वभावातवतत्वंचनजानामि॥अतोदीनाहं

॥श्रीभा०स्कं०४टी०॥

भ०स्कं०४टी०

न४

पत्यासती।देस्व॥ग्रिमभवद्विनिंतन्ममूर्तिष्टत्येदहंगुणमिच्छामि॥

भों ४८

इह हा मेव कै नु मन्या येन यनति ॥ पश्येति हाभ्यां ॥ हे श्रम वेति मूढ हि येन ग ड: स्वेन पानसाति तमि
ति भावः ॥ अन्या या षितः संबंध रहिता श्रेयांतो पश्य कांत स वा भ स्म हिता व हूयश: संबंध: कथं भ
त: या सा वि मानेन नभोम ध्रितता: ॥ हंसि तिवंठ ॥ नीलवं ठेति ॥ परा व स्यहा पर यां विषम पि भ वि निमि
ति स व यति ॥ २ ॥ हे ह र मे ह पिरगो हात्सवनि शम्य नता देहं वं येन गते न ह स्वेन प्रचल निन या प्यना हं

पश्य प्रयांतो र भवान्म पो षितो प्यलं कृता: कांत मसावा वह यश: ॥ या सा व्रज ति: श निकं ठ मं डि
तेन भो विमानेन कलहंस पाण्डुभि: ॥ २ ॥ कथ त्वना या: पिरगो हस्वो त्वं के निशम्य देह त्व वृष्णु नेग
ते ॥ अनाहूतास्म प्यभियं ति सा हृदं भवें रोगं हूत नम्यं के तन न ॥ ३ ॥ तन्मे प्रमो दे हं मम र्प वो वि
तकेंन भवान्का हणि को वता है ति ॥ नया न्म नो हं हम दं मय च क्षु षा नि रू पिता मा त्र र हा णा
या चितः ॥ ४ ॥ ऋषिरुवाच ॥ एवं गि रि त्रः प्रियया ऽभि भाषितः सत्यां मयत म्य हम न्यु दन्नि यथः
से स्मा र ति नो म मे भि दः उवा गि ह त्या ना हं को वि श्व सृजां समवदतः ॥ ५ ॥ ॥
ता से त: ॥ कथ्यताम्मा मः ॥ तत्राह ॥ सोऽहं देसो हद कमन रहे तु या भ द्रो देनो च न्द हं ॥ अनाहूताश्च प्यभि
यंति मतः ॥ हम मार्ष ॥ २ ॥ हे श्रम त्यनतस्मा त्य सी दं हदं मे वा छितं तका भवान हे ति क्व हणि क त मे वा
ह ॥ म दं मय च क्षु षा मने त्य नो ननी पि नयात्मनो दुहहं स्वा हेहं नि रु पि ता ध्टना यतो हं ना री श्वर रंतिवा
तो सि म तो मा क र हा न या चितः सत ॥ ४ ॥ अभिभाषितः सत्या या चि तः क: द ङ्काया ना ह ॥ मम अ
भि हेति येन तान उवा गि श्च न ड हं कि वा णा त्से स्मा रि म त ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

७

अनाहूता अपीति त्वया यदुदितमुक्तं तत् शोभनमेव ॥ किंतु ॥ अनात्म्यं देहादावहंकारः तत्कृतेन मदेन म
न्युना च यैते बंधवो यद्यनुत्पादितदोषदृष्टयो भवेति तर्हि । नउत्पादिते आरोपिते दोषे दृष्टिर्येषां ते ॥१६॥ न
नु ॥ विद्यादिगुणयुक्तो दक्षः तादृशेषु महत्सु कथं दोषदृष्टिर्भवेत् ॥ तत्राह ॥ विद्यादिभिरेव संस्मृतौ हता
यां विवेकज्ञाने नष्टे सति भूयसां महतां धामानां धाम तेजो न पश्यंति हि ॥ ननु ॥ गुणैः कथं विवेकनाशः ॥ तत्राह

श्रीभगवानुवाच ॥ त्वयोदितं शोभनमेव शोभने अनाहूता अभियंति बंधुषु ॥ ते यद्यनुत्पादितदो
षदृष्टयो बलीयसानात्म्यमदेन मन्युना ॥१६॥ विद्यातपोवित्तवपुर्वयः कुलैः सतां गुणैः षड्भिरस
त्तमेतरैः ॥ स्मृतौ हतायां भृतमानदुर्दृशः स्तब्धा न पश्यंति हि धाम भूयसां ॥१७॥ नैतादृशानां स्व
जनव्यपेक्षया गृहान्प्रतीयादनवस्थितात्मनां ॥ येभ्यागतान्वक्रधियाभिचक्षते आरोपितभ्रूभिर

सतां गुणैर्विवेकहेतुभिरपि असत्तमानामितरैः दोषभूतैः अतएव तैर्भृतः पूतः पुष्टो वा अहं विद्वान्
नाताएमहं इत्यादिमानो यैः ॥ तेन दुष्टा दृष्टिर्येषां ते ॥१७॥ स्वजनव्यपेक्षया बंधुस्नेहापेक्षया गृहान्प्रतीयात् ॥ ना
वलोकयेत ॥ अनवस्थितचित्तत्वमेवाह ॥ ये वक्रधिया कुटिलबुद्ध्या पश्यंति आरोपिते उन्नमिता भ्रूर्ये
षु तान्यारोपितभ्रूणि तैरारोपितभ्रूभिरितिवा ॥१८॥ ॥ ॥

भा॰ च॰ ५ नन्वस्तनानां गर्हं ह्यहर्निशं तत्यजे तथांऽङ्गमेस्थितं च सोऽत्यजन्न तस्याङ्कः सह सवादि तस्माह ॥ तथेति ॥ श्रीरिभिशि
लीमकृच्छ्वासैः श्रीहितनाभः खिडितनगाद्रोपितया न त्यजते ॥ यतः श्रेते ह्यपि तिलानां ड कति भिर्मर्मसु ताडि
२ तो यथा ह्यपतन्हत्वा दिवानिशं तत्यजति ॥ २४ ॥ न येत नगता धोने यंशं कोति चेत ॥ तन्नाह ॥ यतो नि स्थितेऽत्र त्म
हागतिः स्थितिर्येषां तत्सात्मजानां कन्यानां मध्ये त्वं प्रियापि मे समताशिपितः सकाशान्मानतल स्य

तयारिभिर्न त्यजते शिलीमुखैः शोतैर्दितां गोऽहृदयेन ह्यता ॥ त्वां नो यथा वक्त्री यथांऽड कतिभि
र्दिवानिशं तत्यजति मर्मसु ताडितः ॥ २५ ॥ यतोऽत्वमात्म हागतेः प्रजापतेः प्रियात्मजानां मे सिह्लमुस
मता ॥ अथापि मानेन पितुः प्रयत्नसे मदाश्रयात्कः परितप्यते यतः ॥ २६ ॥ पापच्यमानेन हृदा तु
रेन्द्रियः समृद्धिभिः पूरुषबुद्धिसाक्षिणाम् ॥ अकल्प एषामधिरोढुमञ्जसा परं पदं द्वेष्टि यथासुरा
हरिम् ॥ २७ ॥ ५

से मदाश्रयात् ॥ २८ ॥ नन्व ॥ भगवन्नयथा कि मिति दत्तः निःस्नतो यतो मे तां हे ष्टि ॥ तत्राह ॥ पापच्य
मानेनातन्तर त्यमानेन हृदा इन्द्रियैर्नितोऽन्द्रियः कामैः पूरुषजीवः तत्पुत्रुद्धि स्थितं तत्साक्षिणां निरहङ्कारा १॰
णां मितवृत्तः समृद्धिभिः पुण्यकीर्तिभिः यैर्यापदं स्यान्नेऽस्वर्य्यं प्राप्नमकल्पः ॥ अशक्तः सन् परं पदं
द्वेष्टि यथा सुरा यथा हरिं केवलं द्वेष्टि ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु त्वया प्रत्युत्थानविनयाद्यकरणाद्दृप्तात एवासौ ॥ हे सुमध्यमे प्रत्युद्गमादिकं मिथो जनैर्यद्विधीय
ते तत्तत्प्राज्ञैः साधु विधीयते साधुत्वमेवाह ॥ परस्मै श्रीवासुदेवाय गुहाशयायान्तर्यामिणे तच्चेतसै
व ॥ परिपूर्णे तस्मिन् ॥ कायिकव्यापारायोगात् ॥ अतोऽन्तर्यामिदृष्ट्या मनसा सर्वे कृतमिति भावः ॥२२॥
किंच न केवलमभ्यागतेष्वेव वासुदेवदृष्ट्या नमनं क्रियते ॥ किंतु नित्यमेव मनसि वासुदेवस्थितत्वात् इत्या
ह ॥ विशुद्धं सत्त्वमंतःकरणं सत्त्वगुणो वा वसुदेवशब्दितं वसुदेवशब्देनोक्तं ॥ कुतः यद्यस्मात्तत्र तस्मिन्स
त्त्वे पुमान्वासुदेव ईयते ॥ अपगतमावृतमावरणं यस्मात् ॥ अयमर्थः ॥ वसुदेवे भगवति प्रतीयत इ

प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं विधीयते साधु मिथः सुमध्यमे ॥ प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चे
तसा गुहाशयायैव न देहमानिने ॥२२॥ सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमा
नपावृतः ॥ सत्त्वे च तस्मिन्भगवान्वासुदेवो ह्यधोक्षजो मे नमसा विधीयते ॥२३॥

ति हि वासुदेवः परमेश्वरः प्रसिद्धः ॥ स च विशुद्धे सत्त्वे प्रतीयते अतः सत्ययार्थेन प्रसिद्धत्वेन सत्त्वस्य यो
निरूढ्यं ते ॥ तत्र स्व वसयति देवमिति व्युत्पत्त्या वा वसत्यस्मिन्निति वासुदेवः ॥ दीव्यते द्योत्यत इति वा
वसुभिः ॥ गुणैर्दीव्यति प्रकाशते इति वा वासुदेवशब्दवाच्यम् ॥ शुद्धे सत्त्वे ॥ ततः किमित्यत आह ॥ स
त्त्वे च तस्मिन् ॥ मे मया नमस्कारेणानु विधीयते सेव्यते इत्यर्थः ॥ मनसेति पाठे ॥ मनसा विशेषेणाधीय
ते ध्यायते चिंत्यत इत्यर्थः ॥ कुतः ॥ अधो भूतेषु प्रत्याहृतेषु अक्षेषु जायते प्रकाशते इंद्रियागोचर इत्यर्थः ॥ २३

भा॰ च॰ ४

तस्मात्यानतिरोहः देहस्तदर्थी निपोषकत्वात्॥ शेषचारिकपरिस्तवमाहतंयं॥ हिहशत्रुःतदेवा
ह॥ हेवराह॥ इदः किंस्वरूत्जोयत्स्मात्तेमोनिरपराधोतिस्सकरोतिरस्तत्वात्॥२४॥ विपदेदोषमाह॥
यदीति॥ महत्त्वातिहायातिरस्यतः संभावितस्यप्रतिष्ठितस्ययदापरापरोभवतितस्सपराभवः
तस्मरणायकल्पते॥२५॥ इति चतुर्थे तृतीयः॥३॥ चतुर्थेपिपतिहितानामनाभिज्ञावमानिता॥ ह

ततोनिरीशोनपितापिदेहकृद्दक्षोममद्विट्तदनुव्रताश्चये॥ योविश्वसृग्यज्ञगतंवरोरुमा
मनागसंदुर्वचसाऽकरोत्तिरः॥२४॥ यदिव्रजिष्यस्यतिहायमद्वचोभद्रंभवत्यानततोभविष्य
ति॥ संभावितस्यस्वजनात्पराभवोयदासस्योमरणायकल्पते॥२५॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थे
स्कंधेतृतीयोध्यायः॥३॥ मैत्रेयउवाच॥ एतावदुक्त्वाविररामशंकरः पत्न्यंगनाशंह्युभयत्रचिं
तयन्॥ सुहृद्दिदृक्षुःपरिशंकिताभवान्निष्क्रामतीनिर्विशतीद्विधाससा॥१॥ सुहृद्दिदृक्षाप्रति
घातदुर्मनाःस्नेहाद्रुदत्यश्रुकलातिविह्वला॥ भवंभवान्यप्रतिपूरुषंरुषाप्रधक्ष्यतीवैक्षता।

षानिभर्त्स्यतंयत्तेजहौदेहमितीयीते॥ उभयत्रानुस्तानेबलान्निवारणोच॥ सुहृत्दिदृक्षुःनिष्काम
तीभवान्परिशंकिताउनर्निर्विशतीचतदासासतीद्विधाऽऽसवभूव॥१॥ सुहृद्दिदृक्षायाःप्रति
घातेनदुर्मनाः॥ अश्रूणांकलाभिःलेशैः॥ अतिविह्वलाव्याकुला॥ अप्रतिपूरुषंत्वसमानपुरु
षंतत्ररहितंप्रधक्ष्यतीवभस्मीकरिष्यतीवजातवेपथुःकंपोयस्याः॥२॥ २॥ २॥ २॥ २॥॥

ततस्तं विहाय पित्रोर्गृहानगात् कथंभूतं यः प्रेम्णा तस्मै आत्मनो देहस्यार्द्धं महात्तयागे द्वेतः स्त्रैणं
स्त्रीस्वभावः ॥ तेन विमूढा धीर्यस्याः सा ॥३॥ द्रुतविक्रमां शीघ्रं गच्छंतीं मद्गृहपार्श्वे दृश्यते स्ववर्त्तमानाः मणि
मान्मदश्च आदिर्येषां ते पुरः पुरतो वृषेंद्रो येषां ते गतव्यथा निर्भयाः दक्षातिक्रमात्तस्या गमनादागत
इति भया इति वा ॥४॥ तां वृषेंद्रमारोप्य शारिकादिभिः क्रीडोपकरणैः श्वेतातपत्रादिभिश्च महाराजवि

ततो विनिःश्वस्य सती विहाय तं शोकेन रोषेण च दूयता हृदा ॥ पित्रोरगात्स्त्रैणविमूढधी
र्गृहान्प्रेम्णात्मनो योर्द्धमदात्सतां प्रियः ॥३॥ तामन्वगच्छन्द्रुतविक्रमां सतीमेकां त्रिनेत्रा
नुचराः सहस्रशः ॥ सपार्षदयक्षा मणिमन्मदादयः पुरोवृषेंद्रास्तरसा गतव्यथाः ॥४॥ तां
शारिकाकंदुकदर्पणांबुजैः श्वेतातपत्रव्यजनस्रगादिभिः ॥ गीतायनैर्दुंदुभिशंखवेणुभि
र्वृषेंद्रमारोप्य विटंकिता ययुः ॥५॥ आब्रह्मघोषोर्जितयज्ञवैशसं विप्रर्षिजुष्टं विबुधैश्च सर्व
शः ॥ मृद्दार्वयःकांचनदर्भचर्मभिर्निसृष्टभांडं यजनं समाविशत् ॥६॥

भूतिभिः सह विटंकिताः शोभिता ययुः शारिका पठननिरूपिता पक्षिणी गीतायनैः गीताश्रयैः ॥५॥
आसमंताद्ब्रह्मघोषः ॥ तेनोर्जितं शोभमानं यज्ञसंबंधि पशुविशसनं यस्मिन् ॥ यद्वा ॥ तेनोर्जितम
तिशयितं यज्ञवैशसं परस्परस्पर्द्धा यस्मिन् ॥ तद्यजनं यज्ञस्थानं समाविशद्देवी ॥ विबुधैश्च जुष्टं मृद्दा
दिभिः निसृष्टानि निर्मितानि भांडानि पात्राणि यस्मिन् ॥६॥ ॥

कश्चननाद्रियतनाद्रितवान्॥यज्ञकृतोदक्षात्॥यद्भयत्तस्मात्॥तत्रहेतुः॥तेनविमानितांस्वसृर्जननी
भा॰चं॰ च स्वसॄंश्चविना॥ताःस्वसादराःपरिषस्वजुः॥आलिंगितवत्यःप्रेमाश्रुभिर्निरुद्धकंठोयासां॥७॥अप्रतिनं
१२ दिताअनादृतासतीनादत्तगृहीतवती॥कथंभूतयासौदर्याणांसोदरत्वेनभगिनीनांयःसंप्रश्नः॥तत्रसमर्थायो

तामागतांतत्रनकश्चनाद्रियद्विमानितांयज्ञकृतोभयाज्जनः॥ऋतेस्वसॄर्वैजननींचसादराःप्रे
म्णाश्रुकंठ्यःपरिषस्वजुर्मुदा॥७॥सौदर्यसंप्रश्नसमर्थवार्त्तयामात्राचमातृष्वसृभिश्चसादरं
दत्तांसपर्यांवरमासनंचसानादत्तपित्राप्रतिनंदितासती॥८॥अरुद्रभागंतमवेक्ष्यचाध्वरेपि
त्राचदेवेकृतहेलनेविभौ॥अनादृतायज्ञसदस्यधीश्वरीचुकोपलोकानिवधक्ष्यतीरुषा॥९॥
जगादचामर्षविपन्नयागिराशिवद्विषंधूमपथश्रमस्मयं॥स्वतेजसाभूतगणान्समुत्थितान्नि
गृह्यदेवीजगतोभिशृण्वतः॥१०॥

ग्यायावार्त्तातयासहृतांवानादत्तनाशृणोतइत्यर्थः॥८॥नविद्यतेरुद्रस्यभागोयस्मिन्॥तंदेवेरुद्रेकृतंहे
लनंअवज्ञानंअनादरस्त्यागएककर्मयस्मिन्॥९॥जगादनिंदितवतीअमर्षेणक्रोधेनविपन्नयाअव्यक्तया॥शिवं १२
द्वेष्टीतिशिवद्विष्टंतं॥धूमपथःकर्ममार्गःतत्रश्रमःअभ्यासःतेनस्मयोगर्वोयस्य॥इत्थंभूतायस्म॥
स्थितान्॥स्वतेजसास्वात्मपानिगृह्यनिवार्य॥१०॥

निंदामेवाह॥ न यस्येति त्रयोदशभिः॥ मुक्तवैरके मुक्तविरोधे तस्मिन्॥ शिवे भवंतं ऋते विना कतमः प्रतीप
येत् प्रतिकूलमाचरेत्॥ वैराभावे हेतुः॥ यस्य लोके ऽतिशयितः॥ अतिशयितो नास्ति तथाप्रियश्चाप्रिय
श्च नास्ति॥ समासमयादेशः अतिशयेन प्रियो नास्ति देहभृतां प्रियो यस्मात्तस्मात् समस्तस्यात्मनि कारणभूते
समस्तरूप इति वा॥१॥ तस्य च प्रतिकूलकरणे हेतुर्महतां महद्द्रोहेण च तत्र पुरुषाणां चातिविघ्नं वदंती
महत्तद्द्रोह॥ दोषानिति द्वाभ्यां॥ हे द्विज त्वमपि त्वेपः भवादृशाः॥ न द्विधा असूयकाः॥ परेषां गुणेषु दोषा

श्रीदेव्युवाच॥ न यस्य लोके ऽस्त्यतिशयितः प्रियः तथाप्रियो देहभृतां प्रियात्मनः॥ तस्मिन्
समस्तात्मनि मुक्तवैरके ऋते भवंतं कतमः प्रतीपयेत्॥१॥ दोषान्परेषां हि गुणेषु साधवो गृ
ह्णंति केचिन्न भवादृशा द्विज॥ गुणांश्च फल्गून्बहुलीकरिष्णवो महत्तमास्तेष्वविदद्भवानघम् ॥१२॥

नैव गृह्णंति॥ न तु गुणान्॥ केचित्तु मध्यस्था गुणेषु दोषान् गृह्णन्॥ किंतु यथास्थितान् गुणदोषान् वि
वेकेन गृह्णंतीति ते तु महांत उच्यंते॥ साधवस्तु केवलं गुणानेव गृह्णंति॥ ते तु महत्तरा उच्यंते॥ महत्तमा
स्तु दोषानपि गृह्णंति फल्गून् तुच्छान्॥ अपि गुणान् बहुलीकरिष्णवो भवंति॥ तेषु भवान्॥ अ
घमविदत् विदितवान् कल्पितवानित्यर्थः॥ तत्त्व अलिप्तान् अभिभूय कल्पितवानित्यनेन सूचितम्॥

एतच्चतुर्जनेषु प्रयुक्तमेवाह॥ नेति॥ ऊणपंजरं शरीरं तद्देवात्मेति वदंति ये तेषु॥ ईश्वा प्रदातिः सेषं यथा
भा॰ष॰ भवस्येव महत्तां वित्तिं देति यदे तदाश्चर्यं न भवति॥ सेषं निरस्ततेजः प्रभावो येषामिति वा॥ यद्यपि महा
१३ पुरुषाः स्वविदां महत्ते तथापि तत्पादरेणवः तत्समहमानाः तेषां तेजो मिनिरस्यति अतोऽ शक्तेषु मह
त्त्विदं नेमवा चिंतमिस्मच्चः॥१२॥ तदेवं महत्तममवक्तातस्मिन्नेव बहुतड्ढ्दमाह॥ यदिति द्वाभ्यां॥ यद्यस्या

घ

नाश्चर्यं मेतद्यदस्मत्सर्वदा महद्भिर्निराकरणपात्मवादिषु॥ सेषं महापुरुषपादपांशुभिर्निर
स्ततेजः सतदेवशोभनम्॥१२॥ यस्य हरं नाम गिरीशेरितं नराणां सकृत्प्रसंगादघमाशु हंति तत्॥
पवित्रकीर्तिं तमलंघ्यशासनं भवानहो द्वेष्टि शिवं शिवेतरः॥१८॥ यत्पादपद्मं महतां मनोलिभि
निषेवितं ब्रह्मरसासवार्थिभिः॥ लोकस्य यद्वर्षति चाशिषोऽर्थिनः तस्मै भवान् द्रुह्यति विश्वबंध

तस्मात्वं शिव इति तत्प्रसिद्धं नाम रणात् सर्वेषामाशु सर्व[illegible]मघं हंतीति केवलं गिरैवेरितं उच्चारितं न तु सम
नः॥ एवं तत्सकृदपि प्रसंगात् पितं शिवं द्वेष्टि॥ न लंघ्यं शासनमाज्ञा यस्य अहो शिवेतरः अमंगलरूपः
१८॥ पापहरत्वमुक्तं भक्तिमुक्तिप्रदत्वेन शिवं वर्णयन्नाह॥ यत्पादपद्मं महतां मनोलिभिः॥ तेब्रह्मरसः ब्र
ह्मानंदः स एवासवो मकरंदः॥ तदर्थिभिः॥ यच्चार्थिनः सकामस्य लोकस्य ताश्चाशिषो वर्षति॥१८॥ १२

यदुक्तं शिवापदेशोह्यशिव इति ॥ यच्चोक्तं प्रेतावासेष्वित्यादि तदादिपेत्याह ॥ किंवेति ॥ ये जनास्त्वमवक्रीडश्म
शानेष्ववसत्त्वमसि तस्मात्स्मशानस्य माल्यानि भस्मानि नृकपालानि च भूषणत्वेन संति यस्य तत्तेनवा
सेन विदुः किं विदं सेवतीति चेत् ॥ तथा सति तेषां तदा स्मानुपपत्तेरित्याह ॥ तच्चरणादेव सृष्टं गलितं निर्माल्यं
येन मूर्द्धभिर्धारयंतीति ते ॥ ९ ॥ इदानीं देहत्यागकामाय मतं तमाह ॥ कर्णाविच्छाद्य निर्गच्छेत् ॥ यत्रापि मतं ।

किं वा शिवाख्यमशिवं न विदुस्त्वदन्ये ब्रह्मादयस्तमवकीर्य जटाः श्मशाने ॥ तन्माल्यभस्म
नृकपाल्यवसत्पिशाचैर्ये मूर्द्धभिर्दधति तच्चरणावसृष्टं ॥ ९ ॥ कर्णौ पिधाय निरयाद्यदक
ल्पईशे धर्माविनयसृणिभिर्नृभिरस्यमाने ॥ छिंद्यात्प्रसह्य रुषतीमसतीं प्रभुश्चेज्जि
ह्वामसूनपि ततो विसृजेत्स धर्मः ॥ १० ॥ अतस्तवोत्पन्नमिदं कलेवरं नधारयिष्ये शिति
कंठगर्हिणः ॥ जग्धस्य मोहाद्धि विशुद्धिमंधसो जुगुप्सितस्योद्धरणं प्रचक्षते ॥ ११ ॥

मारयितुं वा कल्पो न भवति ॥ कर्णौ पिधाय निर्यायात् धर्मरक्षके ईशेऽसृणिभिर्निरंकुशैर्नृभिरस्यमाने आ
क्षिप्यमाने प्रभुः शक्तश्चेत् रुषतीमकल्याणवादिनीमसतीं बलात् छिंद्यात् ॥ ततोपि स्वप्राणानपि विसृ
जेदिति यत्स धर्मः ॥ १० ॥ तव तत्तदुत्पन्नं शितिकंठो नीलकंठः तन्निंदकात् ॥ प्रमादात् अन्नस्यापि विज्ञस्यापि
विना न शुद्धिरिति दृष्टांतेनाह ॥ जग्धस्य भक्षितस्यान्नस्योद्धरणं वमनमेव शुद्धिं प्रचक्षते ॥ ११ ॥

भा॰ च॰
१९

यदुक्तं त्वमक्रियायामुच्यसे इति ॥ तत्समाह नेति ॥ वेदवादान् विधिनिषेधरूपान् स एव लोके स्वात्मन्येव रम
माणस्य महतो मुनेः ॥ सम्यग्विरक्तस्य मतिः नानुवर्त्तते निवृत्ताधिकारत्वात् ॥ अधिकारभेदे दृष्टान्तः ॥ यथा
देवानां गतिराकाश एवं मनुष्याणां पृथिव्यामेव अतः स्वयमेव प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणो वा स्थितः ॥
स्वपरमस्य धर्मे पुरुषवान् न विपन्नति देत ॥ अवस्थिताधिकारत्वेनोभयोः समत्वात्तु न द्विपेद्धृति वा न यः
१९ ॥ तदेवोपपादयन्नाह ॥ प्रवृत्तमग्निहोत्रादि निवृत्तं शमदमादि उक्तं तमस्य मेव यतः वेदे आश्रितं विहितं त

न वेदवादाननुवर्त्तते मतिः स एव लोके रमते महामुनेः ॥ यथा गतिर्देवमनुष्ययोः पृथ
क् स एव धर्मे न परे त्विपेत स्थितः ॥ १९ ॥ कर्म प्रवृत्तं निवृत्तमप्युत वेदे विविच्योभयलिंग
माश्रितं ॥ विरोधितं यौगपदैककर्तृकं द्वयं यथा ब्रह्मणि कर्म नर्च्छति ॥ २० ॥

त्वमवस्थयाश्रितं अवस्थायां अवस्थामेवाह ॥ उभयं रागवैराग्यलक्षणं लिंगं चिह्नमधिकारिविशेषणं
यस्मिंस्तत् ॥ ननु यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति शान्तो दान्त इत्यादिषु नैवं अवस्था प्रतीयते सत्यं तथाप्युभ
योरेकाधिकारविरोधात्तथा पर्यवस्यतीत्याह ॥ युगपद्भावो यौगपद्यं यौगपद्ये नैकस्मिन् कर्तरि तत् कर्म
द्वयं विरोधि ॥ ननु तर्हि निवृत्ते कर्मणि वेदनापि वर्त्तते यमेव नेत्याह ॥ ब्रह्मणि सदाशिवे किंचिदपि कर्म नर्च्छ
ति न प्राप्नोति ॥ अतो यथा प्रवृत्तनिवृत्तयोः ॥ परस्परधर्माकरणान्न दोषः ॥ तथैवं वेदे उभयधर्माकरणे प्री

॥ २५ ॥

चिंताभस्मकृतस्नानाः॥ तथा नग्नः इत्यादिना॥ योभोगापुभावकृतः॥ तत्राह॥ हे पितः॥ अस्माभिराश्रिता आ-
श्रिताः पद्मः अणिमादि सिद्धयः॥ कस्य पाकेनसेतीत्यर्थः॥ एतो वः पद्मो यज्ञशालाः सेव भवेतिताश्च त
दन्नन येन रागतेनान्नेनतरमैः केवलमीडिता धर्मवर्त्मभिश्च भज्यते याश्च सम्पद्मः तास्त्वनैवभूताः॥ किंतु
अयुतं लिंगहेतु यासां कुत्सामात्रप्रभवतात्॥ अवधूतेश्च त्वविद्भिः सेविताः॥ अतोहं मोक्षोदरिद्र इति गर्व
मा कुर्यादिति भावः॥ २१॥ किं बहुनोक्तेन इमं देहं मद्यामीमा हृहाभ्या॥ पतेन्ना हृ पूज्यते॥ किमपि त्वलमेव॥

मा वः पद्मः पितरस्मदाश्रिता या यज्ञशालास्तु नवममेव वर्त्मभिः॥ मद् व्रतमैरस्त्वभङ्गिरीडिता अथवा-
तलिंगा अवधूतसेविताः॥ २१॥ नैतेन देहेन हरेः कृतागसो देहोज्झितेनालमलं कुजन्मना॥ व्रीडा मम
भूत्कुजनप्रसंगतः तज्जन्म धिग्यो महतामवद्यकृत्॥ २२॥ गोत्रं त्वदीयं भगवान्वृषध्वजो दाक्षायणी-
त्याह यदा सुदुर्मनाः॥ व्यपेतनर्मस्मितमाशु तद्ह्यहं व्युत्स्रक्ष्य एतत्कुणपं त्वदंगजम्॥ २३॥

कथंभूतेन कुजन्मना॥ तदेवाह॥ हरेः कृतागसः अपराधस्य तव देहाद् उद्भूतेन॥ ननु त्वया त्यज्यो यं देहः कथं त्वयात्यक्तव्या
ह॥ कुजनस्य तव प्रसंगतः सर्वथा तत्॥ मम लज्जा भूत्॥ अतः यो महतां अप्रियकर्त्ता तस्मात् यज्जन्म तत् धिक्
॥ तत्संबंधात् अश्लाघ्यमित्यर्थः॥ २२॥ किंच परिहासादिषु विनोदेनापि दाक्षायणीति संबोधयन्॥ त्वदीयं
तत्संबंधि वाचकं गोत्रं नाम यदा वृषभध्वजः मां मां आहरक्ष्यति॥ तदाहं व्यपेत नर्मस्मितं यथा भवे तथा एव सुदुर्म-
ना अतितुःखित चिन्ताभवामि॥ तस्मात् हि निश्चितं एतत् कुणपं प्रायं व्युत्स्रक्ष्ये त्यक्ष्यामि॥ २३॥

भा॰च॰
२५

दक्षं प्रत्यनुवादं कृत्वा शत्रुहन् क्रोधादिरिपुघातिन् ॥ उदीचीं उदीच्यां दिशि ॥ पाठांतरे उदङ्मुखी शांत-
वाक् गृहीतमौना जलं स्पृष्ट्वा आचम्य ॥ दृक् दृशा ॥ २४ ॥ योगमार्गमेवाह ॥ कृत्वेति ॥ अनिलौ प्राणापा-
नौ ऊर्ध्वाधोवृत्तिकौ रोधविरोधेन समानौ एकरूपौ नाभिचक्रे कृत्वा ॥ तत उदानमुत्थाप्य धिया सह हृदि

मैत्रेय उवाच ॥ इत्यध्वरे दक्षमनूद्य शत्रुहन् क्षितावुदीचीं निषसाद शांतवाक् ॥ स्पृष्ट्वा जलं पीतदुकूल-
संवृता निमील्य दृग्योगपथं समाविशत् ॥ २४ ॥ कृत्वा समानावनिलौ जितासना सोदानमुत्थाप्य च ना-
भिचक्रतः ॥ शनैर्हृदि स्थाप्य धियोरसि स्थितं कंठाद्भ्रुवोर्मध्यमनिंदितानयत् ॥ २५ ॥ एवं स्वदेहं महतां
महीयसा मुहुः समारोपितमंकमादरात् ॥ जिहासती दक्षरुषा मनस्विनी दधार गात्रेष्वनिलाग्निधार-
णां ॥ २६ ॥ ततः स्वभर्तुश्चरणांबुजासवं जगद्गुरोश्चिंतयती न चापरं ॥ ददर्श देहो हतकल्मषः सती स-
द्यः प्रजज्वाल समाधिजाग्निना ॥ २७ ॥ तत्पश्यतां खे भुवि चाद्भुतं महद्धा हेति वादः सुमहानजायत ॥
हंत प्रियादैवतमस्य देवी जहावसून्केन सती प्रकोपिता ॥ २८ ॥ अहो अनात्म्यं महदस्य पश्यत प्रजाप-
तेर्यस्य चराचरं प्रजाः ॥ जहावसून्यद्विमतात्मजा सती मनस्विनी मानमभीक्ष्णमर्हति ॥ २९ ॥

स्थापयित्वा कंठमार्गेण भ्रुवोर्मध्यमनयत् ॥ २५ ॥ महतां पूज्यतमेन ॥ २६ ॥ चरणांबुजे आसवं मकरंदं मतिरपरं
न न ददर्श देहः सद्यः प्रज्वलितोऽभूत् समाधिना जातो योगाग्निस्तेन ॥ २७ ॥ खे भुवि च हा हेत्यादिवादः तमेवाह हंतेति
त्रिभिः दैवतमस्य पूज्यतमस्य प्रिया केनापि दक्षेण प्रकोपिता सती ॥ २८ ॥ महदनात्म्यं दौर्जन्यमस्य सर्वे स्त्रहएव

दुर्मर्षमन्युमसह्यंहृदयंयस्यलोकेजनमखेचशर्व्वानरकेच ॥ यद्यतःसीयामेगजांमहतांअपराध्यतःस्वावुजया
मृत्येमरणाणायायतानतिवारपूरुषद्विटशिवद्वेषी ॥२१॥ अद्भुतंदृष्ट्वाच ॥२१॥ यत्तत्र्यानन्दनीतियत्त्वन्नेतेनश्र
पतरत्नरत्नादिना ॥२२॥ अथधुंगणोमहगुणापततपमासोमेग्रामाःभवानामउत्थिता ॥२३॥ अलतेजसाउश
द्विर्देदीप्यमानैः ॥२४॥ इतिचतुर्थेचतुर्थः ॥४॥ पंचमेतुसतीदेहत्यागमाकर्ण्येशंकरः ॥ वीरभद्रंहियोत्या

सोयंदुर्मर्षहृदयोब्रह्मधकृल्लोकेमप्येकीर्तिमहतीमवाप्स्यति ॥ पदंगजांसांपूरुषद्विडुद्यतानश
स्यपेयत्स्वनपेपराध्यतः ॥२॥ वदत्येवंजनेसत्याहृष्टाहत्यागमङ्गत ॥ दवतमार्षदाहतमदतिपत्रुस
पृथाः ॥३॥ तेषामापततांवेगंनिशम्यभगवान्भृगुः ॥ यत्तघ्नेनयजुषादक्षिणाग्नौजुहावह ॥४॥
अध्वर्युणाहूयमानेदेवाउत्पेतुरोजसा ॥ ऋभवोनामतपसासोमेप्राप्ताःसहस्रशः ॥५॥ तैरलाता
युधैःसर्वेप्रमथाःसगुह्यकाः ॥ हन्यमानादिशोभेजुरुशद्भिर्ब्रह्मतेजसा ॥६॥ इतिश्रीभागवतेच
तुर्थेदेहोत्सर्गोनामचतुर्थः ॥४॥ मैत्रेयउ० ॥ भवोभवान्यानिधनंप्रजापतेरसत्कृतायाअवगम्यनार
दात ॥ स्वपार्षदसैन्यंतदध्वरर्भुभिर्विद्रावितंक्रोधमपारमादधे ॥१॥ क्रुद्धःसुदष्टौष्ठपुटःसधूर्जटिर्जटा
तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषं ॥ उत्कृत्यरुद्रःसहसोत्थितोहसन्गंभीरनादोविससर्जतांभुवि ॥२॥

घ्येतेनदहमचातयत ॥ प्रजापतेर्हेतोःनिधनंकृतः ॥ तेनासत्कृतायाःतस्याभ्ररेयेऋभवोदेवाःस्तैः ॥१॥ सधूर्ज
टिःरुद्रःघोरःसनजटामुत्कृत्यउत्थायोत्थितःसनभुविविससर्ज ॥ स्वदष्टौष्ठपुटेयेन ॥ तडितांवह्नीनांचसटाः

स्वालासहत ॥ उग्रोविधिसालाय ॥२॥

भा॰ चं॰ १९

ततोजटायाःसकाशात्॥अतिकायोवीरभद्रोजातःप्रतिशोषः॥ततुवातनोदेहेनदिवंस्पृशन्अमश्चचक्षुस्त्रयं य
नरूकरूसवर्णः॥त्रयःसूर्याग्निवह्निशोणनेत्राणियस्य॥करालास्यंगादंष्ट्रायस्य॥ज्वलदग्निरिवमूर्द्धजायस्य
कपालमालायुतः॥विविधास्त्रयुतान्यायुधानियस्य॥३॥हेरुद्रहेभद्रयुद्धकुशलमद्धदानात्तमग्रणीमन्
मयज्ञेद्वैजहिब्रह्मलतेजोऽजेयमितिमामस्याः॥यतत्वंमेप्रशोकः॥४॥मस्मुनाहरेणापरिचक्रमेमदन्नि

ॐ ॥ ८ ॥

ततोऽतिकायस्तनुवास्पृशद्दिवंसहस्रबाहुर्घनरूकःत्रिसूर्यदृक्॥करालदंष्ट्रोज्वलदग्निमूर्द्धजाःक
पालमालीविविधोद्यतायुधः॥३॥नकिंकरोमीतिगणान्नमाद्दवद्धांजलिर्भगवान्भूतनाथः॥दत्त
मयज्ञंजहिमद्धदानोत्वमग्रणीरुद्रमहाशकोमे॥४॥आज्ञप्तएवंकुपितेनमन्युनासदेवदेवंपरि
चक्रमेविभुं॥मेनेतदात्मानमसंगरंहसामहीयसांतातसहःसहिष्णुं॥५॥अन्वीयमानःसतुरु
द्रपार्षदैर्भृशंनदद्भिर्व्यनदत्सभैरवं॥उद्यम्यशूलंजगदंतकांतकंसप्राद्रवद्धोषणभूषणांघ्रिः॥६॥
अथर्त्विजायजमानःसदस्याःककुभ्युदीच्यांप्रसमीक्ष्यरेणुं॥तमःकिमेतत्कुतएतद्रजोभूदितिद्वि

णीचकार॥असंगमप्रतिघातंयतरंहोवेगःतेनः॥भोतातमहीयसांबलीयसामपिसहः॥सहिष्णुंबलं
मोऽहत्वमममेने॥५॥जगदंतकोमृत्युःतस्याप्यंतकंशूलं॥घोषयंतिशब्दंकुर्वंतीतिघोषणानिनूपुरादीनिभू
षणानियस्य॥तोऽप्रद्रीयस्मः॥६॥ककुभिदिशितमोनभवतिकिंतद्रजइतिज्ञात्वाहुः॥रजएवतत॥कु

हेत्वंतरणभावेनैतस्मात्तिकं कल्पयेति ॥ वातात्कृति ॥ दग्धनामभावेहेतु ॥ प्राचीनबर्हिः तदानींतनो राजा जीवति
कालेयेतेन शीघ्रं नीयते ॥ ८ ॥ प्रभृति दलपत्नीसा मिश्रामुख्यायास्ता ॥ विपाकं फलपश्यंतीनामिति तस्याद्दुःखा
यिके हेतुः ॥ एवदध्यौ अवज्ञातमनश्रनानामनागमे ॥ ९ ॥ नचेदं हतावज्ञामात्रकिंतु रुद्रावज्ञानेऽतोना

वातानवांतिनहिंसंति दग्धवः प्राचीनबर्हिर्जीवतिहोग्रदंडः ॥ गावोनकाल्यंतरुद्रदंडतोरजोलोको
पुनाकिंफलपायकल्पते ॥ ८ ॥ प्रभृतिमिश्राः स्त्रियउद्दिग्नचिताऊचुर्विपाकोह्ययंजिनस्यैवतस्य ॥ य
स्यपतीनां उद्दितृणां भजेशः सुतांसतीमवद्ध्यावनागाम् ॥ ९ ॥ यस्त्वंतकालेव्युप्तजटाकलापः
स्वशूलसूच्यर्पितदिग्गजेंद्रः ॥ वितत्यनृत्यत्युदितास्त्रदोर्ध्वजानुच्चाट्टहासस्तनयित्नुभिन्नदिक् ॥ १० ॥

स्यभर्त्तृंभविष्यतीत्याहुः ॥ यस्त्विति द्वाभ्यां त्सुमरो विकीर्णोजटाकलापोयस्यस्वशूलस्याग्रेऽर्पिताः प्रोता
दिग्गजेंद्रायस्य ॥ उद्दितास्त्रमितायस्त्राणियैस्ते दोषोवाहवएवध्वजाः ॥ तान्वितत्यअट्टहासेनस्तनयित्नुवैः ॥
अट्टाट्टहासकठोरोहासएवस्तनयित्नुर्गर्जितंतेनभिन्नाविदीर्णादिशोयेनसः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰च॰
१२

अमर्षयित्वा असह्यनपुत्रकं कृत्वा मन्युत्तं क्रोधयामं ॥ उदस्त उत्थितो भागणो नत्तत्र संघोषेन पुनश्च तं को
पयितं विधातं रपि किं स्वस्ति स्यात ॥ नुम्नादेव कान्यस्य कथा ॥ ११ ॥ उद्विग्ना प्रचलिता तारदयस्य ॥ जनेन वद्गुप
थाभवस्येवम च्यमाने सति उत्पात तमाः ॥ महोत्पाता उत्थिताः ॥ पर्थ्यंक सर्वे तं श्च कथं भूतामहात्मनोपि दृष्ट
स्सभयावहाः ॥ १२ ॥ नानाआयुधानि येषां वामनके ह्रस्वे हयता युधैः कपिलैः पिशंगैः पीतैः मकरस्यैवोदरस्या

अमर्षयित्वा तमसत्ते जसं मन्युतं तु विषहं भुक्त्वा ॥ कालदंष्ट्राभिर्हदत्त भागणां स्यात्वलि
किं कोपयतो विधातः ॥ ११ ॥ वर्द्धेवमह्द्विग्नदृशो च्यमाने जनेन दृत्तस्य मन्युमहात्मनः ॥ उत्पेतं रुत्पात
तमः सहस्रशो भयावहा दिवि भूमौ च पर्यंक ॥ १२ ॥ तावत्स रुद्रानुचरैर्मखो महानानायुधैर्वामन
कैरुदायुधैः ॥ पिंगैः पिशंगैर्मकरोदराननैः पर्यद्रवद्भिर्विदुरान्वरुध्यत ॥ १३ ॥ केचिद्बभंजुः प्राग्वंशं
पत्नीशालां तथापरे ॥ सद आग्नीध्रशालां च तद्विहारं महानसं ॥ १४ ॥ रुरुजुर्यज्ञपात्राणि तथैके ग्नी
ननाशयन् ॥ कुंडेष्वमूत्रयत्केचिद्बिभिदुर्वेदिमेखलाः ॥ १५ ॥

ननं च येषां तैः ॥ परितो धावद्भिः रुरुद्रैः ॥ १३ ॥ यज्ञशालाया एवं पश्चिमस्तंभयोः अर्पितं एवं पश्चिमायतं का
ष्टं प्राग्वंशः तं ॥ यज्ञशालायाः पश्चिमतः पत्नीशाला ॥ यज्ञशालायाः पुरतः स्थितं महोमंडप ॥ सदः पुर
तो हविर्धानं ॥ तस्योत्तरतः आग्नीध्रशालां ॥ तद्विहारं यजमानगृहं ॥ महानसं पाकभोजनशाला ॥ १४ ॥ रुरु
जुः बभंजुः ॥ उत्तरवेद्या मेखलासीमा सूत्राणि ॥ १५ ॥

१९॥ २॥ ग्रावभिरयमाना नैकधानेकधाउद्वत्रुः ॥ ३ ॥ स वोढस्ते यस्य भवो वीरभद्रः ॥ ललं चेडुआदितवान् ॥ ४ ॥
उज्जहार उद्धृतवान् सदस्यः सभायामस्थितः मन्त्रशपतेशिवनिरांकृर्वंते दक्षेप्र दिति निको चनश्च चुदन्ये
तितवान् ॥ ५ ॥ कलिंगदेशराजस्य निरुद्धो हा हेवस भद्रो यथाप्युते दंतान्पातितवान् ॥ गतिम णिगुहतरेक
इनिंघमाने ॥ दन्तः दंतान दर्शयनयोजहा समप्रसो रितिपादे हि वचनमेव पोस्ये खरू भवती यत्र तत्स हित

ग्रवाधंतमनीनमण्वेपत्तीरतजेयत् ॥ अपरेजमरुद्देवान्यस्यामसत्रानिमाविता न ॥ ६ ॥ भगेवव
यमणिमान्वीरभद्रः प्रजापति ॥ चेत्रीशः पूषणं देवं भगनेदीप्सरोग्रहीत ॥ ७ ॥ सर्वेपवर्तिनोदष्ट्वा
स दस्याः सदेवाः कसः ॥ तेरयमानाः भ्रश्यशाग्रावभिर्नेकधाद्रवन् ॥ ८ ॥ जद्दतं स्कवहस्तसमम
श्रुणिमगवान्भव ॥ भगोलं लं चेसदसियोदमतश्मश्रुदर्शयन् ॥ ९ ॥ भगस्यनेत्रे भगवान्पातित
मरुघाभवि ॥ उज्जहारसदस्थो लाम शपतमच्चुदत ॥ १० ॥ पूष्णश्चापातयद्दंतान्कालिंगस्य
यावलः ॥ शप्यमाणेगरिमणियोहसदर्शयन्दतः ॥ ११ ॥ आक्रम्योरसिदक्षस्यशितधारेणहेतिना

स्यापि पूष्णो दंतपातनसामर्थ्यं सूचितवान् ॥ तथा पूषा ग्रपि पिष्टभागो दंतको हितं देवा ग्रब्रुवन्निति विहितस्य पु
षणस्य हि दंतस्याभावात् ॥ न पतनस्य हतः संतीति वक्तव्यस्यात् ॥ न चेतत्संगच्छते तस्माछक्यन त्राप्यस्य दंतपातो
वस्याभेदस्य हतेन हि वचनेन त्राप्यते ॥ अत एव पूष्णो नुग्रह हेपावन्यति ॥ पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्भक्षयेत्
पिष्टभुक ॥ इति केवलस्येतिपूष्णकं भविष्यति ॥ अन्य स हितत्स्ये यजमानस्य दद्भिर्भक्षयिष्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥

पुराणसप्तमाध्यायः १२॥

सिद्धान्तप्रकाशिकायाम्प्रथमविकृति । संयुक्तविकृति ॥ २४ ॥

अस्त्रान्वितैर्मंत्रसहितैश्छिन्नैर्निर्भिन्नानि तक्षयस्य तथाभूतं दृष्ट्वेति शेषः ॥२३॥ स पशूनां पतिः स्रुवे संज्ञपनं योगं कंठ
भा·च· निष्पीडनादिरूपमारणोपायं दृष्ट्वा तेनोपायेनाहरत् ॥२४॥ अन्येषां ब्राह्मणादीनां तद्विपर्ययः ॥ असाधु
१८ वादः अभूदिति शेषः ॥२५॥ गुह्यकालयं कैलासं ॥२६॥ इति भावार्थदीपिकायां चतुर्थे पंचमोध्यायः ॥५॥ षष्ठे

शास्त्रैरस्त्रान्वितैरेनमपि निर्भिन्नत्वचं हरः ॥ विस्मयं परमापन्नो दध्यौ पशुपतिश्चिरं ॥२३॥ दृष्ट्वा संज्ञप
नं योगं पशूनां स पतिर्मखे ॥ यजमानपशोः कस्य कायात्तेनाहरच्छिरः ॥२४॥ साधुवादस्तदा ते
वेलाप्रं षां कर्म तत्तस्य शंसतां ॥ भूतप्रेतपिशाचानां अन्येषां तद्विपर्ययः ॥२५॥ जुहावैतच्छिरस्तस्मिन् द
क्षिणाग्नावमर्षितः ॥ तद्देवयजनं दग्ध्वा प्रातिष्ठद्गुह्यकालयं ॥२६॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कं
धे दक्षयज्ञविध्वंसो नाम पंचमोध्यायः ॥५॥ मैत्रेय उवाच ॥ अथ देवगणाः सर्वे रुद्रानीकैः परा
जिताः ॥ शूलपट्टिशनिस्त्रिंशगदापरिघमुद्गरैः ॥१॥ संछिन्नभिन्नसर्वांगाः सर्त्विक्सभ्या भयाकुलाः
स्वयंभुवे नमस्कृत्य कार्त्स्न्येनैतन्न्यवेदयन् ॥२॥

तदेवसंघेन सह गत्वा भवं विधिः ॥ सांत्वयामास दत्ता दि[illegible]जीवितार्थमादरात् ॥ अथ देवगणाः स्वयं
भुवे न्यवेदयन्निति द्वितीयेनान्वयः ॥ शूलादिभिः ॥१॥ संछिन्नानि त्रुटितानि भिन्नानि ॥ विदीर्णानि अंगानि १८
येषां सह ऋत्विग्भिः सभ्यैश्च वर्तमानाः ॥२॥ ॥

कस्यदत्तस्यनेयतः नजग्मतुः ॥ ३ ॥ विभ्रमंल्लातेजीयसि प्रतितेजस्विनिपुरुषेकृतागसिमत्सरापिस्वयंत ॥
न्नकृतागसोविबुभूषतामपराणयंकर्तुंइच्छतोमातद्विबुभूषातेयोवमायनभूयात्प्रायेणेतिलोकोक्तिःनम
वेदेवत्यर्थः ॥ ४ ॥ अथापिस्मादयधन्त्वमापयतयेभवंतःवर्हिषोयज्ञस्यभागभाजंपराडुःसूराःदेवत्वदितवे

उपलभ्यपुरैवैतद्भगवानात्मसंभवः ॥ नारायणश्चविश्वात्मानकस्याध्वरमीयतुः ॥ ३ ॥ तदाकर्ण्यवि
भुःप्राहतेजीयसिकृतागसि ॥ क्षेमायतन्नमाभूयात्प्रायेणविबुभूषतां ॥ ४ ॥ अथापिस्मयदकृतंकिल्वि
षाभवेयवर्हिषोभागभाजंपराडुः ॥ प्रसादयध्वंपरिशुद्धचेतसाक्षिप्रप्रसादंप्रगृहीतांघ्रिपद्मं ॥ ५ ॥
आशासानाजीवितमध्वरस्यलोकःसपालःकुपितेनयस्मिन् ॥ तमाशुदेवंप्रिययाविहीनंक्षमापयध्वं प
हृदिविद्धंदुरुक्तैः ॥ ६ ॥ नाहंनयज्ञोनचयूयमन्येयेदेहभाजोमुनयश्चतत्वं ॥ विदुःप्रमाणंबलवीर्ययो
र्वायस्यात्मतंत्रस्यकउपायंविधित्सेत् ॥ ७ ॥ सइत्थमादिश्यसुरानजस्तैःसमन्वितःपितृभिःसप्रजेशैः स
ययौस्वधिष्ण्यान्निलयंपुरद्विषःकैलासमद्रिप्रवरंप्रियंप्रभोः ॥ ८ ॥

तः ॥ प्रसरहीतांघ्रिपद्मं ॥ पादौप्रसरहेत्यर्थः ॥ ५ ॥ अध्वरस्यजीवितंपुनःपुनःसंधानेनाशंसमानाःसंतः ॥ तस्मि
न्कुपितेसतिसपालोलोकःनभवेत ॥ नश्येदित्यर्थः ॥ ६ ॥ वयंततत्वंगोतेविभिमःत्वमेवकश्चिदुपायंविधत्स्वेति
चेतत्रतत्राहनेति ॥ धनस्तदानीतनरंहूः ॥ यस्यतत्वंबलवीर्ययोःप्रमाणमियत्तानविदुः ॥ वीर्यंपराक्रमः ॥

भा॰ च॰ कैलासं वर्णयति ॥ जन्मौषधीत्यादिचतुर्दशभिः ॥ नरेतरैर्देवैर्जुष्टं ॥ ९ ॥ शृंगै रमणं रतिप्रदमित्युत्तरेणा
न्वयः ॥ कथंभूतैः ॥ नानाधातुभिर्विचित्रितैः ॥ नानाद्रुमलतागुल्मा येषु ॥ १० ॥ नानामलानि विमलप्रस्रव
१९ णानि येषु नानाकंदराः सानवश्च येषु ॥ रमणैः सह क्रीडंतीनां ॥ ११ ॥ मयूराणां केकाभिः स्वनैः नादितं ॥ म
दांधैरलिभिर्विमूर्छितं मूर्छना ॥ रागगतिविशेषः ॥ तद्युक्तं ॥ रक्तकंठानां कोकिलानां प्लावितैः

जन्मौषधितपोमंत्रयोगसिद्धैर्नरेतरैः ॥ जुष्टं किन्नरगंधर्वैरप्सरोभिर्वृतं सदा ॥ नानामणिमयैः
शृंगैः नानाधातुविचित्रितैः ॥ नानाद्रुमलतागुल्मैर्नानामृगगणावृतैः ॥ १० ॥ नानामलप्रस्रव
णैर्नानाकंदरसानुभिः ॥ रमणं विहरंतीनां रमणैः सिद्धयोषितां ॥ ११ ॥ मयूरकेकाभिरुतं मदां
धालिविमूर्छितं ॥ प्लावितै रक्तकंठानां कूजितैश्च पतत्रिणां ॥ १२ ॥ आह्वयंतमिवोद्धस्तैर्द्विजा
न्कामदुघैर्द्रुमैः ॥ व्रजंतमिव मातंगैर्गृणंतमिव निर्झरैः ॥ १३ ॥ मंदारैः पारिजातैश्च सरलैश्चोपशो
भितं ॥ तमालैः सालतालैश्च कोविदारासनार्जुनैः ॥ १४ ॥

स्वरालंकृतैः स्वरैः ॥ पक्षिणां पतत्रिणां च कूजितैः ॥ १२ ॥ उद्धस्तैः उन्नतशाखैर्द्रुमैः द्विजान्पक्षिणः आह्वयंतमि
व लोके हि हस्तमुत्क्षिप्याह्वयंति स्वरेण आह्वानमर्थिनां कुर्वंति ॥ अर्थिभ्योऽभिमतफलाकारैर्द्रुमैः ॥ तत्र पति
तैश्च तथा लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ व्रजद्भिर्मातंगैर्व्रजंतमिव निर्झरध्वनिभिर्गृणंतं भाषमाणमिव ॥ १३ ॥ १९

चूतास्त्रयोरवांतरजातिभेदः ॥ वेणुकीचकयोश्च नीरंध्रसरंध्रत्वभेदः ॥ १५ ॥ वेणुकजातिभिरित्यत्र वेणुकाप्र
लाजातिर्मालती ॥ १६ ॥ १७ ॥ द्रुमजातिभिरित्यत्र जातिरवांतरभेदः सामान्यं ॥ १८ ॥ कुमुदादिसमूहैर्भिर्हैर्ता
भिर्नलिनीषु सरस्सु कलमधुरं यथा भवत्येवं कूजंतिया नि पतिष्ठंदानि तैरुपशोभितं ॥ १९ ॥ मृगादिभि

चूतैः कदंबनीपैश्च नागपुन्नागचंपकैः ॥ पाटलाशोकवकुलैः कुंदैः कुरबकैः रपि ॥ १५ ॥ स्वर्णांतकैः शत
पत्रैश्च वरवेणुकजातिभिः ॥ कुब्जकैर्मल्लिकाभिश्च माधवीभिश्च मंडितं ॥ १६ ॥ पनसोडुंबराश्वत्थन्यग्रो
धद्रुमभिः ॥ भूर्जैरोषधिभिः पूगैराजपूगैश्च जंबुभिः ॥ १७ ॥ खर्जूराम्रातकाम्राद्यैः प्रियाल
मधुकेंगुदैः ॥ द्रुमजातिभिरन्यैश्च राजितं वेणुकीचकैः ॥ १८ ॥ कुमुदोत्पलकल्हारशतपत्रवनर्द्धिभिः
नलिनीषु कलं कूजत्खगवृंदोपशोभितं ॥ १९ ॥ मृगैः शाखामृगैः क्रोडैः मृगेंद्रैः ऋक्षशल्यकैः ॥ गा
वयैर्नागाभिभिश्चान्यैः क्रीडितं नुर्महिषादिभिः ॥ २० ॥ कदलीखंडसंरुद्धनलिनीपुलिनश्रियं ॥ पर्यस्तं नंद
या सत्याः स्नानपुण्यतरोदया ॥ विलोक्य भूतेषु गिरिं विबुधा विस्मयं ययुः ॥ २१ ॥ ददृशुस्तत्र ते रम्यामम
लकानामवेपुरी ॥ वनं सौगंधिकं चापि यत्र तन्नाम पंकजम् ॥ २२ ॥

स्वैःहं निषेवितं नाभिभिः कस्तूरीमृगैः
पूर्वं मृगगणाः स्वंगविशेषणत्वेनोक्ताः इदानीं सातंत्र्येणोत्पत्योन हतं कदलीखंडैः संरुद्धानि आवृता
नि नलिनीनां पुलिनानि तैः ॥ श्रीः शोभा यस्मिन् ॥ २० ॥ नंदया गंगया पर्यस्तं परिवेष्टितं सत्याः भवान्याः स्नाने
न पुण्यतरमतिसुगंधमुदकं यस्याः तया ॥ २१ ॥ नगविशेषैर्वने चदद्दृशुः ॥ यत्र वने तन्नाम सौगंधिकं नाम पंकजम्

पुरीं वर्णयति ॥ नंदा चेति चतुर्भिः ॥ सरितौ पुराद्बाह्यतो भवतः ॥ तीर्थपादस्य हरेः ॥ पादांभोजरजसा ॥ २३ ॥ ययो
र्विगाह्य प्रविश्य क्रीडंति ॥ २४ ॥ ययोरंभो विगततृषोपि गजाः पिबंति गजीः पाययंति ॥ तत्र हेतुः ॥ तासां सुर
भा॰ च॰ स्त्रीणां स्नानेन भ्रष्टं गलितं यन्नवकुंकुमं तेन पिंजरं पीतवर्णं गजीः करिणीः ॥ २५ ॥ तारं रूप्यं तारादिमय
२॰ विमानानां शतैः संकुलां ॥ तडिद्भिः स्त्रीणां घनैर्विमानानां साम्येन पुर्याः सादृश्यं ॥ २६ ॥ यक्षेश्वरपुरीं हित्वा

नंदा चालकनंदा च सरितौ बाह्यतः पुरः ॥ तीर्थपादपदांभोजरजसातीव पावने ॥ २३ ॥ ययोः सुरस्त्रि
यः क्षत्तरवरुह्य स्वधिष्ण्यतः ॥ क्रीडंति पुंसः सिंचंत्यो विगाह्य रतिकर्षिताः ॥ २४ ॥ ययोस्तत्स्नानवि
भ्रष्टनवकुंकुमपिंजरं ॥ वितृषोपि पिबंत्यंभः पाययंति गजा गजीः ॥ २५ ॥ तारहेममहारत्नविमा
नशतसंकुलां ॥ जुष्टां पुण्यजनस्त्रीभिर्यथा खं सतडिद्घनं ॥ २६ ॥ हित्वा यक्षेश्वरपुरीं वनं सौगंधिकं
च तत् ॥ द्रुमैः कामदुघैर्हृद्यं चित्रमाल्यफलच्छदैः ॥ २७ ॥ रक्तकंठखगानीकस्वरमंडितषट्पदं ॥ क
लहंसकुलप्रेष्ठं खरदंडजलाशयम् ॥ २८ ॥

अतिक्रम्य ॥ नदं नंदं च द्ह्लातदैवा आगात् हराद्वंदं ददृशुरिति चतुर्थेनान्वयः ॥ कथंभूतं वनं चित्राणि मा २॰
ल्यानि फलानि छदाश्च येषु तैर्द्रुमैर्हृद्यं मनोहरं ॥ २७ ॥ रक्तकंठखगानामनीकस्य स्वरैर्मंडिताः षट्प
दाः षट्पदस्वरा यस्मिन् ॥ कलहंसानां कुलस्य प्रेष्ठं ॥ खरदंडानि पद्मानि तैर्युक्ता जलाशया यस्मिन् ॥ २८ ॥

वनकुंजैरैः संचूर्णयेद्धरिचंदनद्रुमाः तत्संबंधिनावायुनाप्रत्यजनस्त्रीणांमनः अधिप्रधिकामन्मथयु
न्॥२९॥यत्रचउत्पलमालिसोपानावाप्यस्तत्रकिंपुरुषैः प्राप्तैवनेदृष्ट्वा॥पाठांतरे॥किंपुरुषैःप्राप्तावापीचरदृषे
न्सुखैः॥३०॥योजनशतमुत्सेधउच्छ्रायोयस्यपादोनैः॥सर्वतः पंचसप्ततियोजनप्रमाणोविटपैः शाखा

वनकुंजरसंचूर्णहरिचंदनवायुना॥ अधिप्रापजनस्त्रीणांमुहुर्मन्मथयन्मनः॥२९॥ वैडूर्यकृ
तसोपानावाप्यउत्पलमालिनीः॥ प्राप्तैःकिंपुरुषैर्दृष्टास्ताआराद्ददृशुर्वटं॥३०॥ सयोजनशतो
त्सेधः पादोनविटपायतः॥पर्यकृताचलच्छायोनिर्नीडस्तापवर्जितः॥३१॥तस्मिन्महा
योगमयेमुमुक्षुशरणेसुराः॥ ददृशुः शिवमासीनंत्यक्तामर्षमिवांतकं॥३२॥सनंदाद्यैर्महा
सिद्धैःशांतैः संशांतविग्रहं॥उपास्यमानंसख्याचभर्त्रागुह्यकरक्षसां॥३३॥विद्यातपोयोगप
थमास्थितंतमधीश्वरं॥चरंतंविश्वसुहृदंवात्सल्याल्लोकमंगलम्॥३४॥

मिरायतो विस्तृतः॥पर्यक
सर्वतः कृतो अचलच्छायायेन॥निर्गतंनीडंयस्मात्॥३१॥मुमुक्षूणांशरणोआश्रयोत्यक्तामर्षोंतकस्त
तुल्यं॥३२॥नंदिविशिनहि॥सनंदाद्यैरितिपंचभिः॥सख्याचकुबेरेणोपास्यमानं॥३३॥विद्याउपासना॥तपश्च
तैकाग्र्यं॥योगः समाधिः॥तेषांपंथानंप्रवर्तनद्वारलोकस्यमंगलरहितंतपोवात्सल्यान्नतुस्वार्थाचरंतम्॥ ३८

संध्याभ्ररुचा रक्तवर्णेनांगेन भस्मादि लिंगं चंद्रलेखां च बिभ्रतं ॥३५॥ व्रतिनामासनं बृषी ॥ तस्यां ब्रह्म प्र
भा० च० वोचंतं ॥३६॥ सव्यं पादपद्मं दक्षिणे ऊरौ कृत्वा विन्यस्य जानुनि च सव्ये बाहुं कृत्वा ॥ दक्षिणबाहुप्रकोष्ठे म
२१ णिबंधस्थाने अक्षमालां कृत्वा दक्षिणहस्तकृतया तर्कमुद्रया उपलक्षितमासीनमित्यर्थः ॥ तदुक्तं यो
गशास्त्रे ॥ एकं पादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुसंस्थितं ॥ इतरस्मिंस्तथा बाहुं वीरासनमिदं स्मृतं ॥ तर्कमुद्रा

लिंगं च तापसाभीष्टं भस्मदंडजटाजिनं ॥ अंगेन संध्याभ्ररुचा चंद्रलेखां च बिभ्रतं ॥३५॥ उपविष्टं
दर्भमय्यां बृस्यां ब्रह्म सनातनं ॥ नारदाय प्रवोचंतं पृच्छते शृण्वतां सतां ॥३६॥ कृत्वोरौ दक्षिणे स
व्यं पादपद्मं च जानुनि ॥ बाहुं प्रकोष्ठेऽक्षमालामासीनं तर्कमुद्रया ॥३७॥ तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधि
माश्रितं व्युपाश्रितं गिरिशं योगकक्षां ॥ सलोकपाला मुनयो मनूनामाद्यं मनुं प्रांजलयः प्रणे ॥श्री॥
मुः ॥३८॥ स तूपलभ्यागतमात्मयोनिं सुरासुरेशैरभिवंदितांघ्रिः ॥ उत्थाय चक्रे शिरसाभिवंद
नमर्हत्तमः कस्य यथैव विष्णुः ॥३९॥

चोक्ता ॥ तर्जन्यंगुष्ठयोरग्रे मिथः संयोज्य चांगुलीः ॥ प्रसार्य्य वर्तनं प्राहुस्तर्कमुद्रेति मांत्रिकाः इति ॥३७॥ ब्र
ह्मनिर्वाणं ब्रह्मानंदः ॥ तत्र समाधिरैकाग्र्यं तमाश्रितं योगकक्षां योगपट्टं च वामजानुदृढीकरणार्थं वि २१
शेषेणाश्रितवंतं ॥ मननशीला मुनयः ॥ तेषामाद्यं मनुं ॥३८॥ अर्हत्तमो विष्णुर्वामनमूर्तिर्यथा कश्यप

महर्षिभिः सहिता ये नीललोहितमनुवर्तंते ॥ ते पितस्मै वंदनं चक्रुः ॥ एवं सर्वैर्नमस्कृतः प्राह ॥ कृतः प्रणामो
देवैर्यस्मै तं ॥ ६ ॥ यद्यपि तं मौनी च ब्रह्म नमस्करोषि तथापि तं वेदस्वरूपं अहं वेद्मीत्याह ॥ जाने इति ॥ विश्वस्येश
जाने ॥ तवदेतः ॥ जगतो योनिर्या शक्तिः ॥ प्रकृतिर्बीजं च ॥ यः शिवः पुरुषः ॥ तयोः कारणं ॥ तथा निर्भेदं यद्ब्र
ह्मनिर्विकारं तत्त्वं त्वमिति जाने ॥ ७ ॥ ननु विरुद्धमेतत ॥ तत्राह ॥ त्वमेव स्वरूपयोरविभक्तयोः ॥ क्रीडनवि

तथापरे सिद्धगणा महर्षिभिर्ये वै समंतादनु नीललोहितं ॥ नमस्कृतः प्राह शशांकशेखरं कृ
तप्रणामं प्रहसन्निवात्मभूः ॥ ६ ॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ जाने त्वामीशविश्वस्य जगतो योनिबीजयोः ॥
शक्तेः शिवस्य च परं यत्तद्ब्रह्म निरंतरं ॥ ७ ॥ त्वमेव भगवन्नेतच्छिवशक्त्योः स्वरूपयोः ॥ विश्वं सृ
जसि पास्यत्सि क्रीडन्नूर्णपटो यथा ॥ ८ ॥ त्वमेव धर्मार्थदुघाभिपत्तये दक्षेण सूत्रेण ससर्जि
थाध्वरम ॥ त्वयैव लोकेवसिताश्च सेतवो यान्ब्राह्मणाः श्रद्दधते धृतव्रताः ॥ ९ ॥

सृष्ट्यादि करोषि ऊर्णनाभिरिव ॥ स्वरूपयोरिति पाठे ॥ स्वांशयोः अतो न विरोधः ॥ ८ ॥ धर्ममर्थं च दोग्धि
या त्रयी तस्या अभिपत्तये दक्षेणाध्वरं सृष्टवानसि ॥ यद्वा ॥ हे यज्ञार्थं दुघधर्माद्यभिपत्तये तत ॥ ग्रामधर
दक्षेण सूत्रेण सेतवो वर्णाश्रममर्यादाश्च यैरवसिता निबद्धाः ॥ निर्मिता इति वा श्रद्दधते श्रद्धयानुवर्तंति

भा ॥ ७३ ॥

सर्वकर्मफलदातापित्वमेवाह ॥ हेमंगल ॥ मंगलानांशुभानांकर्मणांकर्तः ॥ स्वर्गापवर्गयोदेवानान्त्वेषश्रमं
भा० चं० गलानामशुभानांकर्मणांकर्तेत्यर्थः ॥ तस्मिंस्त्वन्मर्केतन्त्वेष ॥ तत्रकेनहेतुनातद्देवतस्मिन्नेवकस्यचिद्दिप
२२ क्षयोभवति ॥ ४४ ॥ तत्कोपोहेतुरित्यसंभावितमितिकेनस्यमायेनाह ॥ नवैसतोमतःरागोभिभवेत ॥
तत्वताद्दितीयायोर्वषी ॥ पशुश्रत्रयथाभिभवतितद्दत ॥ ४५ ॥ अतःयेदृष्ट्यधियःभेदहृष्ट्याः अतःकर्मणि
वदृष्टियेषांहृष्ट्याशयायेषां ॥ परेषामदृष्यनमपदाश्रर्पितान्हृदिहृकयेषां ॥ अहंत्वदोमर्मभेतारः ॥ देव

तेकर्मणांमंगलमंगलानांकर्तः स्वलोकंतन्वेषस्वःपरस्मा ॥ अमंगलानांचतमिस्रमुल्वणंविपर्य [illegible]
श्रीम यःकेनतदेवकस्यचित ॥ ४६ ॥ नवैसतात्वच्चरणार्पितात्मनाभूतेषुसर्वेष्वभिपश्यतांतव ॥ भूतानि
वात्मन्यपहृष्टचित्तसांप्रायेणरोषोभिभवेद्यथापशु ॥ ४७ ॥ हृष्ट्यधियःकर्मदृशोदुराशयाःपरो
जोतिश्री २ ॥ ९ ॥ दयेनार्पितहृदुजोनिजे ॥ पराननुदस्तेवितहृदसरुनुदस्तान्माववधीदेवहृतान्भवद्विधः ॥ ४८ ॥ यस्मि
न्यदापुष्करनाभमाययादुरंतयास्पृष्टधियःपृथग्दृशः ॥ कुर्वंतितत्रस्वनुकंपयाकृपांनसाधवो
नैवबलोयेषांतानभवद्विधःनिरूपमः मावधीन्विहन्यात ॥ ४९ ॥ यस्ततसाधूनांहृतमालोक्यानुयहंकर्त
मेवाहंसीस्याहद्वाभ्यां ॥ यस्मिन्देशेयदाकालेस्पृष्टधियोमोहितचित्ताःपृथग्दृशोभवंतितत्राप ५२
न राधेमायबोहियनुकंपयाघनंतरमेवपरदुःखोमहिस्वतयाविमकेपेणकृपांकुर्वंति ॥ नतत्क्रम
पराक्रमेऊतःदेवबलातत्कृतेत्यर्थमममेवभूत ॥ कोयाः पापस्तेषांइतिमत्वाहननेनकुर्वंतीत्यर्थः ॥ ४८

भवांस्त्वस्पृष्टमतिः अतः समस्तदृक्सर्वज्ञः तथापि मायया हतात्मस्वन्येषां तेषु ॥ अतएव कर्मानुगता-
चित्तेषु दृहाः पराधेनुग्रहं कर्तुमर्हसि ॥ ४८ ॥ एवं सामान्येनोक्त्वा प्रस्तुतमाह ॥ कुर्विति त्रिभिः ॥ त्वयाहृ ॥
तस्य ॥ अतएवासमाप्तस्य प्रजापतेरध्वरस्य ॥ हे मनो यत्राध्वरे कुयाजकाः भागिनोपि भागं न ददुः ॥ भागा

भवांस्तु पुंसः परमस्य मायया दुरंतयास्पृष्टमतिः समस्तदृक् ॥ तयाहतात्मस्वनुकर्मचेतःस्वनु-
ग्रहं कर्तुमिहार्हसि प्रभो ॥ ४८ ॥ कुर्वध्वरस्योद्धरणं हतस्य भोस्त्वयासमाप्तस्य मनो प्रजापतेः ॥ नय-
त्र भागं तव भागिनो ददुः कुयाजिनो येन मखो निनीयते ॥ ४९ ॥ जीवताद्यजमानोयं प्रपद्येताक्षि-
णी भगः ॥ भृगोः श्मश्रूणि रोहंतु पूष्णो दंताश्च पूर्ववत् ॥ ५० ॥ देवानां भग्नगात्राणामृत्विजां चायु-
धाश्मभिः ॥ भवतानुगृहीतानामाशु मन्योस्त्वनातुरम् ॥ ५१ ॥ एष ते रुद्र भागोस्तु यदुच्छिष्टोध्वर-
स्य वै ॥ यज्ञस्ते रुद्र भागेन कल्पतामद्य यज्ञहन् ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे रुद्रसांत्व-
नं नाम षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ ॥

इत्यमाह ॥ येन त्वयासवो निनीयते फलं प्राप्यते ॥ ४९ ॥ ५० ॥ हे मन्यो अनातुरमारोग्यमस्तु ॥ ५१ ॥ भागस्तु
तवास्त्वित्याह एष इति ॥ हे रुद्र ॥ यावदिसमर्थं यदिति ॥ अध्वरं यत् अवशिष्टं तेन यो उच्छिष्टः ॥ अवशिष्टोर्थः ॥ नावा वा २
नेषत्तव भागोस्तु ॥ हे रुद्र हे भागेन यज्ञः कल्पतां संपाद्यतां ॥ ५२ ॥ इति भावार्थे चतुर्थे षष्ठोध्यायः ॥ ६

सममेवविसुहृद्भूतः स्ततोदक्षमवादिभिः॥ यज्ञंप्रवर्त्तयामासदक्षेणेतिनिगृह्यते॥१॥ अजेनयोऽनु
भा॰ च॰ नीतः प्रार्थितोभवस्तेनाभिहिते॥ हेमहाबाहोविदुर॥१॥ अघमपराधं॥२॥ स्तापराधमपहत्यात्रगन्धा
२३ तिदग्धंशीर्षयस्यप्रजापतेः॥ अजस्यमुखंयस्मिन्‌तत्तथाभूतंशिरोऽस्तु बर्हिषःस्वंस्वंभागंमि
त्रस्यनेत्रेणदेवस्य॥३॥ प्रकर्षेणाकृतानिलग्नानिसर्वाण्यंगानियेषांतेभवंतु॥ उच्छेषणंयज्ञावशिष्ट॥४

मैत्रेयउवाच॥ इत्यजेनानुनीतेनभवेनपरितुष्यता॥ अभ्यधायिमहाबाहोप्रहस्यश्रूयतामिति॥१॥
महादेवउ॥ नाघंप्रजेशबालानांवर्णयेनानुचिंतये॥ देवमायाभिभूतानांदंडस्तत्रधृतोमया॥२॥
प्रजापतेर्दग्धशीर्ष्णोभवत्वजमुखंशिरः॥ मित्रस्यचक्षुषेक्षेतभागंस्वंबर्हिषोभगः॥३॥ पूषातुय
जमानस्यदद्भिर्जक्षतुपिष्टभुक्‌॥ देवाःप्रकृतसर्वांगायेमउच्छेषणंददुः॥४॥ बाहुभ्यामश्विनोःपू
ष्णोहस्ताभ्यांकृतबाहवः॥ भवंत्वध्वर्यवश्चान्येबस्तश्मश्रुर्भृगुर्भवेत्‌॥५॥ मैत्रेयउवाच॥ तदा
सर्वाणिभूतानिश्रुत्वामीढुष्टमोदितं॥ परितुष्टात्मभिस्तातसाधुसाध्वित्यथाब्रुवन्‌॥६॥ ततो
मीढ्वांसमामंत्र्यशुनासीराःसहर्षिभिः॥ भूयस्तद्देवयजनंसमीढ्वद्वेधसोययुः॥७॥

येषांपूष्णोहस्ताभ्यांकृतहस्ताश्चभवंतु॥ अध्वर्यवः॥ अन्येचऋत्विजः॥ बस्तस्यश्मश्रूणीवश्मश्रूणि
यस्य॥५॥ मीढुष्टमःशिवःतेनोक्तंपरितुष्टैश्चित्तैः॥६॥ तदामीढ्वांसंशिवंतत्पार्श्वागत्यसर्वंकार्यमिमामंत्र्य २३
संप्रार्थ्यशुनाःसीरादेवाः॥ सहमीढुषावेधसाचवर्त्तमानाःसमीढुद्वेधसः॥७॥

नगानिविनिष्टानितेतदश्विनोर्बाहुभ्यांकृतबाहवः॥३॥ ही

कास्त्रेन हस्तवाहृदि साधारणं विधाय ॥ ८९ ॥ एवं वृषध्वजद्वेषात्कलिलः कलुषीकृतः यात्मायस
मः ॥ न दाशरथकालीनोद्धृत्य वामलो भवत् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ यद्यपि यद्यपि मलव्यः परामृतो मयाभवान् ॥ तथा
पितयाऽहं उभूतः शिवाकृतानन्दपिदितो पुनमेवेदिसाह ॥ ब्रह्मवेधुश्च ब्रह्मणाभासेषु पित्रभ्यं तवह

विधायकास्त्रेन च तय दाहभगवानभवः ॥ संदग्धुः कस्मकायेन दवनीयपशोः शिरः ॥ ८ ॥ संधीय
मानेशिरस्यस्मि दत्तो रुद्राभिवीक्षितः ॥ सद्यः स्वमरूपोऽत्तस्थौ दक्षो चाप्रतो मऽ ॥ ९ ॥ तदा वृषध्वजद्वेषा
कलिलात्मा प्रजापतिः ॥ शिवावलोकाद्भवच्छरऽद्दवामलः ॥ १० ॥ शिवस्तवायकृत्तथीनोद्धा
क्रोदनुरागतः ॥ ॐ त्वं स्याद्वाण्यकल्पयामपरेतास्ततोस्मरन् ॥ ११ ॥ कृत्वा तत्सलभ्य च मनः प्रेमविह्व
लितः स्तुधीः ॥ शशंसत निद्यलीकेन भावेन प्रजापतिः ॥ १२ ॥ द उवाच ॥ भूयाननुग्रहोऽद्यहो भव
ताकृतो मेऽदुस्वयामपि भृतो यद्यपि मलव्यः ॥ न ब्रह्मवेधुश्च वां भगवन्ब्रवतान्तभ्यं हरेश्च ऋतप
वधृतव्रतेषु ॥ १३ ॥ विद्यातपोव्रतयरान्मुवतः स्मविप्रान्ब्रह्मात्मतत्त्वमवितं प्रथमं त्वमस्त्वावे
तद्ब्रह्मणस्तरम सर्वविपत्सुपाति पालः पशूनिव विभो प्रगृहीतदडः ॥ १४ ॥
त्व

रेऽस्मीति वां प्रुवयोर्भवतानुपेदानानास्ति ॥ १५ ॥ तदयहे तमाहविद्येति ॥ ब्रह्माभूतानमस्ताकप्रस्तालीः ॥ कि
मर्थं यात्मतत्त्वमवितं ॥ यद्ब्रह्मवेद ॥ आत्मतत्त्वं च विन्दं संप्रदायप्रवर्तनेन ज्ञापयितुमिमर्थं ॥ तत्ता

॥ ५ ॥

अत्रचप्रत्युपकारेणात्मीयत्वमाह ॥ योसाविति ॥ अविदिततत्त्वदृशा अप्रमत्ततत्त्वज्ञानेनतद्विगणय्यविस्मृ
भा॰च॰ त्यअर्हत्तमस्यनिंदयाअर्वाक्अधःपतंतंमांअपात्रक्षितवान् ॥ सस्वकृतेनैवपरानुग्रहेणैवतुष्येतनम
२८ यातत्प्रतिकर्तुंशक्यमित्यर्थः ॥२५॥ अत्रमंत्रितोनुज्ञातः ॥ उपाध्यायसहितैःऋत्विगादिभिःअत्रव।

योसौमयाविदिततत्त्वदृशासभायांक्षिप्तोदुरुक्तिविशिखैर्विगणय्यतन्मां ॥ अर्वाक्पतंतमर्हत्तमनिंदयापाद्दृष्ट्यार्द्रयासभगवान्स्वकृतेनतुष्येत ॥२५॥ मैत्रेयउवाच ॥ क्षमाप्यैवंसमीढ्वांसंब्रह्मणाचानुमंत्रितः ॥ कर्मसंतानयामाससोपाध्यायर्त्विगादिभिः ॥२६॥ वैष्णवंयज्ञसंतत्यैत्रिकपालंद्विजोत्तमाः ॥ पुरोडाशंनिरवपन्वीरसंसर्गशुद्धये ॥२७॥ अध्वर्युणात्तहविषायजमानोविशांपते ॥ धियाविशुद्धयादध्यौतथाप्रादुरभूद्धरिः ॥२८॥ तदास्वप्रभयातेषांद्योतयंत्यादिशोदश ॥ मुष्णंस्तेजउपानीतःतार्क्ष्येणस्तोत्रवाजिना ॥२९॥

तयामास ॥२६॥ वीरगणानांप्रमथादीनांसंसर्गकृतदोषस्यशुद्ध्यैनिर्हरणार्थम् ॥२७॥ उपात्तहविषाध्
वर्युणासहविशुद्धयाबुद्ध्यादध्यौ ॥ हेविशांपते ॥ हेविदुर ॥२८॥ स्वयाप्रभयातेषांतेजोमुष्णन् ॥ तिर २८
स्कुर्वन्उपानीतः ॥ स्तोत्रंबृहद्रथंतरेवाजौपक्षौयस्यतेनबृहद्रथंतरेपक्षावितिश्रुतेः ॥२९॥।

तमेवानुवर्णयति ॥ यामृतिद्वाभ्यां ॥ हिरण्यवर्हशनायस्येतिवसंलक्ष्यते ॥ अर्के तल्येव किरीटेन जुष्टः नी-
लालकाण्वभ्रमराः तैर्मंडितेन उल्लसत्कमास्ये यस्य सः ॥ कल्पाद्रिभिरापुर्यैर्भ्रमरत्नाद्यैरर्थैर्हिरण्मयैर्भुजैः
पुष्पितः कर्णिकारस्ववशोभमानः ॥ भुजानां हिरण्मयत्वेन केसरकेकाणमुष्टिकाद्यलंकारैः ॥ २० ॥ वत्सस्य पित्रि-
तावपूलेदसीयस्य मउदारो हासो वलोकसूतयोः कलयालेशेन पार्श्वे उभयतो भ्रमंतौ व्यजनचामरे चामर

यस्य सो हिरण्यरशनोऽर्के किरीटजुष्टो नीलालकभ्रमरमंडितकुंडलास्यः ॥ कल्पद्रुवत्कमश्चापगा-
दाक्षिव स्वग्रैर्हिरण्मयभुजैरिव कर्णिकारः ॥ २० ॥ वत्सस्य पिश्रितवपुर्वनमालयोदारहासावलो-
कवल्लयारमयश्च विष्णु ॥ पार्श्वभ्रमद्व्यजनचामरराजहंसः श्वेतातपत्रशशिनोपरिरज्यमानः ॥ २१
तमुपागतमालक्ष्य सर्वे वहरागणादयः ॥ प्रणेमुः सहसोत्थाय बलींद्रप्रमुखा नायका ॥ २२ ॥ तते-
जसाहृतहृदः सविनिद्रहृदः समाधसाः ॥ नृजोधृतांजलिपुटा उपतस्थुरीशं तजं ॥ २३ ॥ अप्यवे-
न्नुतयोऽस्य महिमानमिवादयः ॥ यथामति गृणंति स्म कृतानुग्रहविग्रहं ॥ २४ ॥

व्यजनेनैव राजहंसो यस्मिन् सः ॥ रज्यमानः शोभातिशयं नीयमानः ॥ २१ ॥ बलींद्रप्रमुखा नायका येषां
ते ॥ २२ ॥ हृततहृदः तिरस्कृतप्रभाः ॥ समविनिद्रागरुडवाच ॥ समाधसः तन्महिम्नादृभितचित्ताः उपतस्थुः
तष्टुवुः ॥ २३ ॥ यस्य महिमानं प्रति अप्रवीणवृत्तिर्येषां ते ॥ यथामति गृणाति स्म ग्रस्तवनकृतः प्रकटी-
कृतः अनुग्रहार्थे विग्रहः येन तं ॥ यद्वा ॥ तेषामेवानुगृह्णातीति वेदनः ॥ तेन यस्य महिम महिमा विभूतिमायरूपा

भा०
२५

तत्त्वतो वक्ष्यन्निति प्रकारमाह दृढव्रता इति ॥ गृहीतमहंगां साधनोत्तमं येन तं उत्तमं पापे ॥ अस्माच्च गृहीतो ममम
पितैश्च भीमसामहंगां पापमेव येन गृहीतमित्यर्थः ॥ यद्वा भक्त्युपदेशगृहीतमहंगां साधनोत्तमं भवतीति यथात
द्गृहीतानुपदेशमित्यर्थः ॥ गृहीतेति पाठः स्वगामः ॥ तदनन्तत्ववत्सूपदेशगोऽनुगामः ॥ दृढव्रतमिति क्तद्वेशभयुव
लैद्योवितिः ॥ अवधयश्च तथा सिद्धायजमानीच लोकपाः ॥ सोऽपि ब्रह्माग्निदेवाश्च लक्षवति जगदीश्वरं ॥ तथा
गंधर्वविद्याधराः आलयाश्च अथ स्मृतेः ॥ ॥ नतमाला स्वयमेवश्च एवं दृढव्रतस्य ब्रह्मलयश्चतेन जीवत्वमनुक
रणमावेदितं किमिति तथा भेदं दर्शयामो यच्छातत् इति मां भगवाना वेक्ष्यती त्यायं शंकाह ॥ प्रश्नुतमिदृपस्य

दृढो गृहीतानुगां साधनोत्तमं यश्चेश्वरं विश्वसृजेपरंगुरुं ॥ स नंदनं दापयत्र गौरवं तं मगुणां त्यपदेश्य
तः कृतांजलिः ॥ श्री ॥ दृढव्रत उवाच ॥ श्रुत्वैवं यो मह्यमुपरतो विलयं च स्वस्य चित्ताय मेकमभयप्रीति
चिन्मायया ॥ तिष्ठत्येवं पुरुषस्तन्मयपरमात्मन्मूलमभवान्नपरि श्रुत्वा स्वात्मनतेऽयं ॥ २८ ॥

जीवपरमात्मा संत वेव संगच्छते नान्यस्य सोऽयमाह ॥ श्रुत्वैमिति ॥ स्वयान्तिसत्त्वपेतिस्म भवाः श्रुत्वैं चिन्मायं चैतन्यव
नः ॥ श्रुत्वैवेदं तत् ॥ उपरतानिवृत्ता अविलात्तद्यावश्या यस्मात् ॥ अतएक भेदंस्मृतः ॥ अतएव अभयं हितोया
द्वैभयं भवतीति श्रुतेः ॥ जीवस्यापि वस्तुतः एवभूतत्वात् द्वैतलक्षणार्थं उक्तं मायायामिति चिन्मय अभिभूयसत्तन्न
एवमतः ॥ तथा मायया पुरुषं एवं मनुष्यभावश्चपेय तस्मात्तस्मां मायायां तिष्ठन् ॥ अथ पतिश्रुत्वैस्व रागादिमाति
वासौ ॥ गामकृत्वा यच्चतां मेनयावती यते भवानित्यर्थः ॥ अमेत विधोपायदो मायाभिभूताः ॥ अस्मरोति
अतः त्वमेवस्वरोनहृद्दयेति भावः ॥ अतएव माभेदस्पृह भवान्नवागिष्यति ॥ यदहं ब्रह्मा च सर्वेश्वरा

अतिजोपिस्वस्यापराधं परिहरंतः स्तुवंति ॥ भोअनंजनउपाधिमलस्पृश ॥ यद्यपि त्वमेव कश्चिद्देवतारूपः
तथापि नैसिद्धरशापात्कमोऽपेवरुणग्रहप्रियः संतः तवतत्वेनविद्मः ॥ किंतु स्वयमस्याः पूर्वस्यापलत्वा ॥
भूतेस्विकृत ॥ अधीशतिपाद्यमधराध्यतवरूपं अस्माभिर्ज्ञातं कोह्यपरदर्थे यस्मिन्युयं अधिदेवते देवताधिक
रेणाऽप्रदोषवस्या ॥ श्रमस्पर्शवस्या श्रयइयमेवेत्स्वत्तानाम्नैसर्वभूतानि यद्यमर्थः ॥ यद्वाऽस्यवस्याः इत्यास्याते
अयोगमायावआर्षं ॥ परस्यश्रद्धांईद्याधिदैवरूपविशेषणास्थितवानसीत्यर्थः ॥ २७ ॥ तदस्यास्तनिरी

अतिजऊचुः ॥ नत्वंनतेवृषमतंजनकरशापात्कमोऽपेवग्रहप्रियोभगवन्विदामः ॥ धर्मोपलत्व
णमिदं त्रिवृदध्वराण्येस्तातेयदर्थमधिदेवमदोव्यवस्थाः ॥ २७ ॥ मद्रसा ऊचुः ॥ उमस्सधर्मशराण्यउ
हल्केशतुर्गतकोऽग्रवालानिष्ठविषयमर्गतस्यात्मगेहोकमारः ॥ देहस्थच्चलमगामयेशोक
दावेत्तसाथ्यः पादोकस्त्लेशरणाद्कप्यातिकामोपहः ॥ २८ ॥
धरेदत्ताधरेधनलोभेनस्वमूर्तिम
तुविंत्याउतमाविशक्तिमाशयनाः स्तुवंति हे शरणादआश्रयमदउमस्सः धतिमसारमार्गेवर्तमानोः ज्ञाना
र्थाः समूहः तेपादोकस्त्लमादरूपनिवासकस्यापस्पति ॥ अशरणाविश्रामस्थानमूले ॥ उरुक्लेशापवड
गमस्यानानानिपस्मिन् ॥ अतकपवोऽग्रोव्याल तेनानिष्ठलदीह्तविषयरूपाश्रगतस्मिकायस्मि ॥
आत्माहकारास्सदेशाधीरममतास्पदंगेहं चमपवोकभावेयस्मतः ॥ देहानिस्तवडः स्वादेमेवधभ्राणि
गतोयस्मिन् ॥ त्वलापवमगाव्याज्ञारस्पत्तम्पोभयंयस्मिन् ॥ शोकपवदावाग्निर्यस्मिन्कामेनोपहः ॥

॥ ४९ ॥

श्रीहंसस्तुर्यममन्दिरात् महासीदिदानीं तु तान्नगरायामीत्याह तवेति ॥ आशिषा कामेन श्रमर्के निष्का
मेः ॥ रचितधियममिति विवशितचित्त ॥ अविद्यो विद्याहीनो लोकः ॥ यदि त्वयि विज्ञं जयति आचारश्रेष्ठ जल्प भा॰च॰ २९
ति ॥ ततजल्पनं ॥ तवकः परोनुग्रहः ॥ तस्य मायाया वायोऽनुग्रहस्तेन ॥ २४ ॥ भगवत्स्वभाववतत्त्वतत्त्वज्ञाहीना
जीवाः ॥ अतोऽज्ञानकृतं मम दुश्चेष्टितं त्वं मर्षयेत्याह ॥ आत्मज्ञात्मनि सृष्टं अनुगतं ततं वततेनविदे

रुद्र उवाच ॥ तव ब्रह्मांशं आत्मा शिषेहाविलार्थे त्वयि मनितिभिर्मतेनाहं देवोपाद्दीपीये ॥ यदि रवि
तधियेमाः विद्यलोकोऽपि विज्ञं जयति न गणये ततस्त्वं परागुग्रहेण ॥ २५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ यन्मायया
स्तनुभंत गहनयाः पहृतात्मबोधाद्भ्रमला दयं तमसि सृजन्ते ॥ नास्मन्स्तत वविदं त्वघुनापितवमोचे
भसीदतभवान्मगतात्मबंधुः ॥ २ ॥ अत्रि उवाच ॥ नेतत्त्वरूपं भवतो मोपदार्थभेदग्रहैः पुरुषो
यावदीक्षेत ॥ ज्ञानस्य चार्थस्य गुणस्य चाश्रयो मायामयाद्व्यतिरिक्तो यतस्त्वं ॥ ३ ॥ रुद्र उवाच
इदमप्यच्युत विश्वभावनं वपुरानंदकरं मनोदृशां ॥ तव विद्धि त्वयनेकदाष्टुपेर्भजदेउकपप

तिप्रणतानामात्मबंधुषु ॥ १ ॥ ब्रह्मादयो न विदंतीति भगुतोके तदसहमानो ब्रह्मा न तत्त्वानमाविष्कु
र्वन्निवाह ॥ तेनेनतदिति ॥ पदार्थभेदग्राहकैरिंद्रियैः ॥ गुणानिंद्रियस्य ॥ पञ्चास्मनार्थयोः कारणमतनाहः २९
२ ॥ इदमलक्षिंद्रियविषयः सर्वोऽपि मिथ्यैति भ्रमलोकमसहमानत्राह ॥ इदं तनवचपुस्विय उपपन्नमेवनत
प्रपंचवदनिर्वचनीयतया ऽनुपपन्नमगुणमविद्धि त्वनयनीतितया नभंजदेउकपलक्षितम ॥ ३२ ॥

अतिविज्ञोपत्मः स्तवंतियत्तेयंतवपञ्जनायत्तांयुष्टं केन आलगएवं स्पष्टः॥ हेयत्तात्मन तेनो यत्तंनलि
नकोस्मारदृशानेत्रेगाशुनीद्दिपविग्रकरु॥ कथंभूतेयत्तशवाः शेरते यस्मिन्निति शवशयनं स्मशानं तद्वद्
भायतीतितियस्यसद्वाँसोशांतमेयश्च उपरतोस्तवः॥ मेधाशाड्वेन पशुहिंसायुक्तस्तवो लक्ष्यते॥ शवमस्य कं तत्र
शेतःइति शवशयपंयत्तत्राभोयस्येति संबोधनेवा॥ ११॥ अथ पयस्तव कमोपएवं तिष्ठत स्तत्रगेपनतमल्लेन
वपुजंतेभगवतिनतक्षावमालद्विविस्मिताः स्तवंति अनन्वितअथरमान यस्यस्मात आत्मनासयंक

पत्मः ऊत्तुः॥ यत्तोयंतवपजनायकेन स्पष्टो विधत्तः पशुपतिनाथदत्तकोपात॥ तेनत्वशवश
यनाभशांतमेयं यत्तात्मन्नलिनरुचारदृशाशुनीद्दि॥ १२॥ अथ य ऊत्तुः॥ अनन्वितंतवभगवति चेष्टि
तेयदात्मनाचरस्मिद्दिकुमेनाज्यमे॥ विभूतयेयतउपमेदुरीश्वरीं नमस्तेत्स्यमत्रवर्तनीभवान्
१४॥ सिद्धऊत्तुः॥ अयंत्वत्कथामृतपीयूषनद्यांमनोवारणः क्लेशदावाग्निदग्धः॥ तृषार्तोवगा
ढोनसस्मारदावंननिष्क्रामतिब्रह्मसंपन्नवन्नः॥ १५॥

मीचरस्मि अनुतिष्ठसिननजमेनलिप्यसे॥ यतश्च अमे विभूतयेसंपदे इंर्यंरील स्मीमुपसेदुः भेजुः॥ य
द्दा॥ यतइति॥ सर्वविभक्तिकस्तसिः यामित्यर्थः॥ भवांस्तुस्वयमेवानुवर्तमानानानान मस्तेनाद्दियते॥
१६॥ सिद्धास्तुतत्कथामृतमभिनंदंतः स्तुवंति॥ अयमिति॥ अयंमनोमनोगजः॥ तत्कथैवमृष्टमृष्टपी
यूषं तन्मयी यानदीतस्यामवगाढः प्रविष्टोदावाग्नितुल्यं संसारतापं नस्मरतिस्मनततोनिर्गच्छतिब्रह्मसं

यजमानी स्वपत्नी स्तौतीति ॥ ते स्वागतं भद्रमागतं जातं ॥ हे अधीश ॥ यथा शिरसा हीनः कबंधमात्रः पुरु
षो गैः करचरणाद्यवयवैः शोभनैरपि न शोभते ॥ तथा त्वां विना केवलैः यागांगैः मखो न शोभते ॥
 अतो नः श्रिया सह त्रायस्व स्वभक्तान् अव इत्यर्थः ॥ २८ ॥ लोकपालास्त्वीश्वरत्वाभिमानात् ऊचुः भगवत
स्तत्त्वमपश्यंत ऊचुः ॥ दृष्टः किं नो दृग्भिरसद्ग्रहैः इत्यर्थः ॥ कुतः असद्ग्रहैः पुंस्त्वमाविष्टलिंगत्वात् दृश्यत्वप्रकाशरूपो
सि दृग्भिरिंद्रियैः ॥ अयं भावः ॥ अहं च तान्नावगुरुर्मूर्तिर्भासि ॥ अस्माकं तु बहिर्मुखैरिंद्रियाणां पंचा

यजमान्युवाच ॥ स्वागतं ते प्रसीदेश तुभ्यं नमः श्रीनिवास श्रिया कांतया त्राहि नः ॥ त्वामृतेऽ
धीश नांगैर्मखः शोभते शीर्षहीनः कबंधो यथा पूरुषः ॥ २८ ॥ लोकपाला ऊचुः ॥ दृष्टः किं नो
दृग्भिरसद्ग्रहैस्त्वं प्रत्यग्द्रष्टा दृश्यते येन दृश्यं ॥ माया ह्येषा भवदीया हि भूमन् यस्त्वं षष्ठः पंच
भिर्भासि भूतैः ॥ २९ ॥ योगेश्वरा ऊचुः ॥ प्रेयान्न तेऽन्योऽस्त्यमुतस्त्वयि प्रभो विश्वात्मनीक्षेन्न पृ
थग्य आत्मनः ॥ अथापि भक्त्येशतयोपधावतामनन्यवृत्त्यानुगृहाण वत्सल ॥ ३० ॥

भूतोपलक्षितो जीवविशेष इवावभासि ॥ अतस्त्वमस्मदिंद्रियगोचरो न भवसि धिगस्मज्जीवितमि
ति ॥ २९ ॥ योगेश्वरास्तु दृश्यमेदेन भजतामनुग्रहं प्रार्थयमानाः स्वामिसेवकभावेन भजतामप्यनुग्र
हं प्रार्थयमानाः स्तुवंति द्वाभ्यां ॥ प्रेयानिति विश्वात्मनि परब्रह्मणि त्वयि आत्मनः पृथक् न ईक्षेत अमु
तः अमुष्मात् ईदृशः ते प्रेयान्नास्ति आत्मनो जीवात् पृथक् न ईक्षेतेति वा ॥ वत्सल हे भक्तप्रिय अनन्यवृत्त्या

अव्यभिचारिणी भक्तिः कथं स्याद्भजनीयानां बहुत्वादित्याशंक्याह ॥ जगत उद्भवादिषु निमित्तेषु दैवतो जीवा
दृष्टाद्बहुधा भिद्यमाना गुणा यस्यास्तया समायया आत्मनि स्वरूपे रचिता ब्रह्मादिभेदमतिर्येन तस्मै ॥ ३८ ॥ श
वृब्रह्मलैलाति ॥ नमस्तेस्त्विति ॥ श्रिते स्वीकृते समते येन अतो भक्त्या हि फलमविशेष ॥ एतद्गुणत्वं कथमित्याशं-
क्याह ॥ यस्य काष्ठांतत्वेनाहं वेद्मि अपरे ब्रह्मादयश्च न विदुः तस्मै ॥ ४० ॥ अग्निस्त्वयज्ञमूर्तिं प्रणमतीति ॥ य

जगदुद्भवस्थितिलयेषु दैवतो बहुभिद्यमानगुणयात्ममायया ॥ रचितात्मभेदमतये स्वसंस्थया
विनिवर्तितभेदभ्रमगुणात्मनेनमः ॥ ३९ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नमस्ते श्रितसत्त्वाय धर्मादीनां च सूतये ॥ नि
र्गुणाय च यत्काष्ठां नाहं वेदापरेपि च ॥ ४० ॥ अग्निरुवाच ॥ यत्तेजसाहं सुसमिद्धतेजा हव्यं वहे स्वध्वर
आज्यसिक्तं ॥ तं यज्ञियं पंचविधं च पंचभिः स्विष्टं यजुर्भिः प्रणतोस्मि यज्ञम ॥ ४१ ॥
मे विष्णुः प्रसीदत्विति ॥ ४१ ॥

यत्तेजसा सुसमिद्धं य
द्दीप्तं तेजो यस्य सोहं स्वशक्तेध्वरे हवींषि वहामि ॥ तं यज्ञियं यज्ञाय हितं पालकं ॥ यज्ञं यज्ञमूर्तिं पंचविधत्वमैतरे
यके उक्तं स एष यज्ञः पंचविधोऽग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इति पंचभिर्यजुर्भिः ॥ यजुर्मंत्रैः
स्विष्टं सुपूजितं ॥ तथा च श्रुतिः ॥ ओं श्रावयेति चतुरक्षरं ॥ अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं ॥ यजेति द्व्यक्षरं ॥ ये यजाम
हे इति पंचाक्षरं ॥ द्व्यक्षरो वषट्कारः ॥ स्टतिस्रः ॥ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पंचभिरेव च ॥ हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स

भा॰ च॰ २८

देवास्त्वमस्त्वं वयमिह देवाः॥ तथापि जगदाद्यं तत्त्वं त्वमेव नान्यः कश्चिदित्याहुः॥ पुरेति॥ कल्पापाये प्रल
ये विकृतं कार्यजातं उदरीकृत्य स्वं हृत्य त्वमेवाद्यः पुमान्॥ उरगेन्द्र एवाधिके शयने शय्या तस्मिन्न शेषे शय
नं करोषि सिद्धैर्जनलोकादिवासिभिः हृदि विमृषिता विचिंतिताध्यात्मपदवी ज्ञानमार्गो यस्य स एव त्वं यर
हातीमत्यागः पथि चरसि भृत्यान् अवसि इत्यन्वयः॥४२॥ गंधर्वाप्सरसस्त्वं यं शिपाकेवलं सर्वान पिपर
मेश्वरत्वेनोपश्लोकयामः॥ तमेव त्वं परमेश्वरः अयमेव त्वं दशापवेत्याहुः॥ अंशांशा इति॥ हे विभूमन्महन्

देवा ऊचुः॥ पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतं त्वमेवाद्यस्तस्मिन्सलिल उरगेन्द्राधिशय
ने॥ पुमान् शेषे सिद्धैर्हृदि विमृषिताध्यात्मपदविः॥ स एवाद्याक्ष्णोर्यः पथि चरसि भृत्यानवसि नः॥
४२॥ गंधर्वा ऊचुः॥ अंशांशास्ते देवमरीच्यादय एते ब्रह्मेन्द्राद्या देवगणा रुद्रपुरोगाः॥ क्रीडाभाण्डं विश्व
मिदं यस्य विभूमन्तस्मै नित्यं नाथ नमस्ते करवाम॥४३॥ विद्याधरा ऊचुः॥ त्वन्मायायार्थमभिपद्य क
लेवरेस्मिन्कृत्वा ममाहमिति दुर्मतिरुत्पथैः स्वैः क्षिप्तोप्यसद्विषयलालस आत्ममोहं युष्मत्कथा
मृतनिषेवक उ
द्व्युदस्येत्॥४४॥

नम॥ क्रीडाभाण्डं क्रीडोपकरणं विश्वं ब्रह्माण्डं यस्य तस्मै ते नमस्ते करवाम॥४३॥ विद्याधरास्त्वेकेवले विद्याभिः सं
पन्नः प्राप्यन्ते॥ अहङ्कारादिव्यामोहनिवृत्तिस्त्वत्कथाश्रवणं विना नास्तीत्याहुः॥ त्वन्मायेति॥ अर्थं पुरुषार्थं साधनं क
लेवरं अभिपद्य प्राप्य त्वन्मायया अस्मिन्ममेदमहमिति चाभिमानं कृत्वा दुर्मतिरात्ममोहं युष्मत्कथामृतनिषे
वकः॥ उद्व्युदस्येत् त्यजेदित्यन्वयः॥ नन्वेवमादिभिरपि दिविमोहः तितः समपरित्यजेदेवत्यानेत्याहुः तिमो॥

चिद्दुर्मतिः असत्यविषयेषु वलालसात्मा यस्य स
समवेत॥४४॥

ब्रह्मणोस्तु वेति ॥ त्वमिति त्रिभिः ॥ सदस्यास्त्वऋत्विजश्च ॥ ४५ ॥ गां पृथ्वीं रसायाः रसापा रसातलात् दंष्ट्रया उद्
जहर्थ विशेषणाणि ऊर्ध्वानसि ॥ योगिभिः स्तूयमानः हे त्रयीगात्र वेदमूर्ते ॥ यज्ञो यागः सद्रूपस्तद्विशेषः
क्रतवस्तद्रूपायज्ञ संकल्परूप इति वा ॥ यज्ञः क्रतुः कर्म यस्येति वा ॥ ४६ ॥ सत्वमस्माकं तव दर्शनमाकांक्षतां

॥ ४७ ॥

ब्रह्मणो ऊचुः ॥ त्वं क्रतुस्त्वं हविः त्वं हुताशः स्वयं त्वं हि मंत्रः समिद्दर्भपात्राणि च ॥ त्वं सदस्यर्त्विजो
दंपती देवता अग्निहोत्रं स्वधा सोम आज्यं पशुः ॥ ४५ ॥ त्वं पुरा गां रसाया महासूकरो दंष्ट्रया पद्मिनीं वार
णेंद्रो यथा ॥ स्तूयमानो नदल्लीलया योगिभिर्व्युज्जहर्थ त्रयीगात्र यज्ञक्रतुः ॥ ४६ ॥ स प्रसीद त्वमस्मा
कमाकांक्षतां दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्मणां ॥ कीर्त्यमाने नृभिर्नाम्नि यज्ञेश ते यज्ञविघ्नाः क्षयं यां
ति तस्मै नमः ॥ ४७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति दक्षः कविर्यज्ञं भद्र रुद्राभिमर्शितं ॥ कीर्त्यमाने हृषीकेशे सन्नि
न्ये यज्ञभावने ॥ ४८ ॥ भगवान्स्वेन भागेन सर्वात्मा सर्वभागभुक् ॥ दक्षं बभाष आभाष्य प्रीय

प्रसीद ॥ अस्मिन्यज्ञमण्डपे दृश्यस्थः ॥ नचाशक्यं तवैतत् ॥ यतस्तव नाम्नि कीर्त्यमाने एव यज्ञविघ्नाः
क्षयं यांति ॥ एवं प्रभावो यः तस्मै नमः ॥ ४७ ॥ इत्यनेन प्रकारेण सर्वैः कीर्त्यमाने ॥ हे भद्र विदुर ॥ सन्निन्ये
प्रवर्तयामास ॥ ४८ ॥ सर्वात्मतया सर्वभागभोक्तापि भगवान्द्विजानंदत्तेनापि स्वेन भागेन त्रिकपालपुरो
डाशेन प्रीयमाण इव दक्षमाबभाषे संबोधयन्नाभाष्य ॥ ४९ ॥

योऽहं जगतः कारणं आत्मा चेश्वरश्च उपद्रष्टा साक्षी च स्वप्रकाशश्च निरुपाधिश्च स एव ब्रह्मा च शर्वश्च।
भा॰ च॰ २९ स एव सः ॥५०॥ कुत इत्यत आह ॥ अहमेवात्ममायामधिष्ठाय जगत्सृष्ट्यादि कुर्वन् सर्वशक्तियोजितां संज्ञां
धारयामि ॥५१॥ तस्मिन्केवले द्वितीये समानासमानजातीयभेदरहिते ब्रह्मणि मयि ॥ ब्रह्मरुद्रौ भूता-
नि च भेदेनाज्ञः पश्यतीत्यर्थः ॥५२॥ विद्वांस्तु न पश्यतीति सदृष्टान्तमाह यथेति ॥५३॥ तस्माद्देवमेक-

श्रीभगवानुवाच ॥ अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परं ॥ आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयंदृगविशेषणः ॥५०॥
आत्ममायां समाविश्य सोऽहं गुणमयीं द्विज ॥ सृजन्रक्षन्हरन्विश्वं दध्रे संज्ञां क्रियोचितां ॥५१॥ तस्मि-
न्ब्रह्मण्यद्वितीये केवले परमात्मनि ॥ ब्रह्मरुद्रौ च भूतानि भेदेनाज्ञोऽनुपश्यति ॥५२॥ यथा पुमा-
न्न स्वाङ्गेषु शिरःपाण्यादिषु क्वचित् ॥ पारक्यबुद्धिं कुरुते एवं भूतेषु मत्परः ॥५३॥ त्रयाणामेकभा-
वानां यो न पश्यति वै भिदां ॥ सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन्स शान्तिमधिगच्छति ॥५४॥ मैत्रेय उ॰ ॥ एवं भग-
वतादिष्टः प्रजापतिपतिर्हरिं ॥ अर्चित्वा क्रतुना स्वेन देवानुभयतोऽयजत् ॥५५॥ रुद्रं च स्वेन भागेन
ह्युपाधावत्समाहितः ॥ कर्मणोदवसानेन सोमपानितरानपि ॥ उदवस्य सहर्त्विग्भिः सस्नाव ॥ श्री ॥

पश्यन्कृतार्थो भवतीत्याह ॥ त्रयाणामेकोभावः स्वरूपं येषां ॥५४॥ स्वेन क्रतुना त्रिकपालेष्टा उभयतः श्रे- २९
गैः प्रधानेन च ॥५५॥ स्वेन भागेन यज्ञावशिष्टेन ॥ उदवस्यते समाप्यते । नेनेत्युदवसानं तेन कर्मणा सोम-
पानितरानपि ॥ उपाधावदित्यनुषङ्गः ॥ ततश्च उदवस्य कर्म समाप्य अवभृथरूपं यथा भवति तथा स्ना-

हैनैवानुभावेनावामसाधमेसं प्राप्तसिद्धयेतस्मास्त्रपि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ आत्मं केभजतेसम्यनन्यभावात्
मेकैवगतिर्यस्त ॥ प्रलयकालेहमास्यातिर्यस्व रमिव ॥ ५९ ॥ बृहस्पतेः शिष्यान्मयाश्रुत ॥ ६० ॥ परय
विंश्य आकर्ण्यतथानुकीर्तयेत्स आत्मनः ॥ परस्यापि अयं संसारव्यमनं सर्वदाप्नोति ॥ ६१ ॥ इति

तस्मात्वमनन्यभावेन त्वेनैवावामसाधसे ॥ धर्मएवमतिं दत्वा त्रिदशास्ते दिवं ययुः ॥ ५७ ॥ एवं दाक्षा
यणी हित्वा सती पूर्वकलेवरं ॥ जज्ञे हिमवतः क्षेत्रे मेनायामिति शुश्रुम ॥ ५८ ॥ तमेव दयितं भूय
आवृङ्क्ते पतिमंबिका ॥ अनन्यभावैकगतिं शक्तिः सुप्तेव पूरुषं ॥ ५९ ॥ एतद्भगवतः शंभोः कर्म दक्ष
ाध्वरद्रुहः ॥ श्रुतं भागवताच्छिष्यादुद्धवान्मे बृहस्पतेः ॥ ६० ॥ इदं पवित्रं परमीशचेष्टितं यश
स्यमायुष्यमघौघमर्षणं ॥ यो नित्यदाकर्ण्य नरोनुकीर्तयेद्धुनोत्यघं कौरव भक्तिभावतः ॥ ६१ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे सप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ सनकाद्या नारदश्च ऋभुर्हंसोरुणिर्य
तिः ॥ नैते गृहान्ब्रह्मसुता ह्यावसन्नूर्ध्वरेतसः ॥ १ ॥

वत्तुर्थे सप्तमः ॥ ७ ॥ दक्षकन्यान्वयेप्राग्वद्दक्षयज्ञकथोदिता ॥ मनुपुत्रान्वयेप्राग्वाभुवचर्योथ पंचभिः
अष्टमेगुरुदारोक्तिरोषमत्सरतः पुमान् ॥ निर्गतेनध्रुवेणाहरिंतपसातोषणंहरेः ॥ एवंतावद्दक्षकन्यान्वयोक्ते
वमरीच्यादीनां ब्रह्मपुत्राणांवंशावर्णिताः ॥ तत्रावशिष्टकिं विहाय ॥ सनकाद्याइतिनावसन्नाश्रिताः ॥

ऊर्ध्वरेतसो नैष्ठिकाः ॥ अतस्तेषां वंशो नास्ति ॥ १ ॥

भा॰च॰ ४

अधर्मोऽपि ब्रह्मणः पुत्रस्तस्य वंशमाह ॥ मृषेति चतुर्भिः ॥ दंभः परप्रतारणं माया ततुर्विज्ञातचेष्टा तयोः सोदर
योरपि दांपत्यमधर्मोक्ततया ॥ एवमुत्तरत्रापि अप्रजाः अपुत्रः ॥ २ ॥ निकृतिः शठता यया भ्यां कलिश्च तत्
स्वसा दुरुक्तिः कलिश्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥ यातना तीव्रवेदना ॥ ४ ॥ प्रतिसर्गोऽनुसर्ग एव ॥ यद्वा प्रतिसर्गः ॥ प्रलयः ॥ अ

॥ ९८ ॥ श्री

मृषाधर्मस्य भार्यासीद्दंभं मायां च शत्रुहन् । असूत मिथुनं तत्तु निर्ऋतिर्जगृहेऽप्रजाः ॥ २ ॥ तयोः स
मभवल्लोभो निकृतिश्च महामते । ताभ्यां क्रोधश्च हिंसा च यद्दुरुक्तिः स्वसा कलिः ॥ ३ ॥ दुरुक्तौ कलि
राधत्त भयं मृत्युं च सत्तम । तयोश्च मिथुनं जज्ञे यातना निरयस्तथा ॥ ४ ॥ संग्रहेण मयाख्यातः प्र
तिसर्गस्तवानघ । त्रिः श्रुत्वैतत्पुमान्पुण्यं विधुनोत्यात्मनो मलं ॥ ५ ॥ अथातः कीर्तये वंशं पुण्य
कीर्तेः कुरूद्वह । स्वायंभुवस्यापि मनोर्हरेरंशांशजन्मनः ॥ ६ ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ शतरूपापतेः सु
तौ । वासुदेवस्य कलया रक्षायां जगतः स्थितौ ॥ ७ ॥ जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः
सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः ॥ ८ ॥ एकदा सुरुचेः पुत्रमंकमारोप्य लालयन् । उत्तमं
नारुरुक्षंतं ध्रुवं राजाभ्यनंदत ॥ ९ ॥ तथा चिकीर्षमाणं तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवं । सुरुचिः शृण्वत

धर्मस्य फलं यद्देवत्वात्यतिसर्गत्वं एतत् एतमधर्मवंशं ॥ शृण्वन्मितिवर्जनं ज्ञात्वा पुण्यहेतुत्वात् ॥ ५ ॥ मनोः पु
त्रवंशं हरेरंशो ब्रह्मा तत्सांशाद्देहाद्धांजन्म यस्य ॥ ६ ॥ जगतो रक्षायां स्थितौ ॥ ७ ॥ सुनीतिः सुरुचिश्च जाये
तयोर्मध्ये ॥ ८ ॥ तयोः प्रियप्रियत्वे प्रपंचयन् ॥ ध्रुवचरितमाह पंचभिरध्यायैः सुरुचेः पुत्रमुत्तमसंज्ञं लाल

गर्वं(?)तिमेवाह त्रिभिः नेति ॥ नृपतेर्धिष्ण्यमासनं नृपात्मजो विभवान्नारोढुमर्हति ॥११॥१२॥ पुरुषमीश्वरं ॥१३॥
मिषंतं पश्यंतं सन्नवाचं रुद्धवाचं ॥१४॥ उदूह्य आरोप्य ततः पौरमुखात् श्रुत्वा ॥१५॥ शोक एव दावाग्निस्तेन
दावाग्निना तालेनेव स्थिता सा बाला विलापं चकार ॥१६॥ वृजिनस्य दुःखस्य अमंगलमपराधं परेषु मा मंस्था

न वत्स नृपतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति ॥ न गृहीतो मया यत्त्वं कुक्षावपि नृपात्मजः ॥११॥ बालोसि त व
नात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभवं ॥ नूनं वेद भवान्यस्य दुर्लभेर्थे मनोरथः ॥१२॥ तपसाराध्य पुरुषं तस्यैवा
नुग्रहेण मे ॥ गर्भे त्वं साधयात्मानं यदीच्छसि नृपासने ॥१३॥ मैत्रेय उवाच ॥ मातुः सपत्न्याः सदुरुक्ति
विद्धः श्वसन्रुषा दंडहतो यथाहिः ॥ हित्वा मिषंतं पितरं सन्नवाचं जगाम मातुः प्ररुदन्सकाशे ॥१४॥
तं निःश्वसंतं स्फुरिताधरोष्ठं सुनीतिरुत्संग उदूह्य बालं ॥ निशम्य तत्पौरमुखान्नितांतं सा विव्यथे यद्ग
दितं सपत्न्या ॥१५॥ सोत्सृज्य धैर्यं विललाप शोकदावाग्निना दावलतेव बाला ॥ वाक्यं सपत्न्याः स्म
रंती सरोजश्रिया दृशा बाष्पकलामुवाह ॥१६॥ दीर्घं श्वसंती वृजिनस्य पारमपश्यती बालकमाह
बाला ॥ मामंगलं तात परेषु मंस्था भुंक्ते जनो यत्परदुःखदस्तत् ॥१७॥ सत्यं सुरुच्याभिहितं भवा
न्मे यद्दुर्भगाया उदरे गृहीतः ॥ स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते यां भार्येति वा वोढुमिडस्पतिर्मां ॥१८॥

पयतः परेभ्यो दुःखदः स इति यः सः स्वदत्तमेव दुःखं भुंक्ते ॥१७॥ दुर्भगया मया उदरे गृहीतः तस्याः एव स्तन्येन वृ
द्धश्च ॥ दुर्भगत्वमेवाह यां मां इडस्पतिः ॥ भूपतिर्भार्येति वोढुं स्वीकर्तुं विलज्जते ॥ वाशब्दाद्दासीमित्यपि ॥१८॥

पितृभार्येति वेन समामात्रामातः सपत्नीतयाः प्रियस्याः प्रियपुत्रं तत्पुत्रमाराध्य पुरुषमितितत ॥ आतिष्ठकुरु
भा॰ च॰ श्रुध्यासनेयदीक्षसि ॥ १९ ॥ पतिं च निषेव्य विभावनाय पालनायासीकृतागुणाभिपतिः सत्वगुणाधिष्ठा
११ नेयेन तस्य जितमात्मा मनः स्वमनसा णात्स्वयैस्तै रभिवंद्यं ॥ २० ॥ एकमत्याम सर्वीनयामिरिष्टो ॥ २१ ॥ मृग्याप

आतिष्ठतत्तातविमत्सरस्त्वमुक्तं समाप्यापियस्थलीकं ॥ आराधयायोधोक्षजपादपद्मं यदीच्छसे
ध्यासनमुत्तमो यथा ॥ १९ ॥ यस्यांत्रिपद्मपरिचर्य विश्वविभावनायात गुणाभिपत्तेः ॥ अजोध्या
तिष्ठतपलपारमेष्ठ्यं पदंजितात्मश्वसनाभिवंद्य ॥ २० ॥ तथा मनुर्वो भगवान्पितामहोयमेकमत्या पु
२४ रुदक्षिणाभिरीजे ॥ इष्ट्वाभिपेदे दुरवापमन्यतो भौमं सुखं दिव्यमथापवर्ग्यं ॥ २१ ॥ तमेव वत्साश्रय भृत्य
वत्सलं मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिं ॥ अनन्यभावे निजधर्मभाविते मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषं ॥ २२
नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनात् दुःखच्छिदं ते मृगयामि कंचन ॥ यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया
श्रियेतरैरंगविमृग्यमाणया ॥ २३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं संजल्पितं मातुराकर्ण्यार्थागमं वचः ॥ संनिय
म्यात्मनात्मानं निश्चक्राम पितुः पुरात् ॥ २४ ॥

दाज्ञयोः पद्धतिर्मार्गो यस्य तमेवाश्रय शरणं व्रज ॥ ततो भजस्वनायस्मिन् निजधर्मैर्भाविते शोधिते ॥ २२
नमेवेमनेन नमूचितं ॥ सर्वीनमतंमपंच ॥ तामस्मिति ॥ हस्तेनगृहीतं यद्" पद्मं यया ॥ इतरैर्ब्रह्मादि ११
भिः ॥ २३ ॥ संजल्पितं विलापं ॥ तमच ॥ अर्थस्यागमो यस्मात्तथाभूतं वच आकर्ण्य ॥ २४ ॥ ॥

२५ ॥ विस्मितस्त्वस्मृतं ॥ तदेवाह ॥ अहो तेजः प्रभवः ॥ २८ ॥ २९ ॥ विकल्पे मानापमान विवेके सत्यपि भिन्नानसं
तिकिं तमोहकल्पि एव तत्प्रयं ॥ कृतः यत्र त्वं वा तन्निजकर्मभिरेव भवति यतः ॥ ३० ॥ उपशमोपदेशेन
निवर्त्तयति ॥ परित्वछेदितिषड्भिः ॥ ईश्वरस्य गतिं वीर्य ईश्वरात्कल्पे विनायोगमाः फलं हि तवश्रुतिस्तातो

नारदस्तदुपकारिप्यज्ञात्वा चास्य चिकीर्षितं ॥ स्मृष्ट्वा मृदुत्पन्नचन्द्रेन पाणिना माह विस्मितः ॥ २५ ॥ अहो
तेजः त्वच्चियाणां मानमेवं विमृष्यतां ॥ बालोप्ययं हृदयं तन्त्र यत्समानरसदृच ॥ २६ ॥ नारद उवाच ॥
नाधुनाप्यवमानं ते सम्मानं चापि पुत्रक ॥ लक्षयामः कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु ॥ २७ ॥ विकल्पे वि
द्यमानेपि नह्यसन्तोषहेतवः ॥ पुंसो मोहमृते भिन्ना यल्लोके निजकर्मभिः ॥ २८ ॥ परितुष्येत्ततस्तात
तावन्मात्रेण पूरुषः ॥ दैवोपसादितं यावद्वीक्ष्येश्वरगतिं बुधः ॥ २९ ॥ अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरु
रुत्ससि ॥ यत्प्रसादं स वै पुंसां दुराराध्यो मतो मम ॥ ३० ॥ मुनयः पदवीं यस्य निःसङ्गेनोरुजन्मभिः ॥ न
विदुर्मृगयन्तोपि तीव्रयोगसमाधिना ॥ ३१ ॥ अतो निवर्त्ततामेष निर्बन्धस्तव निष्फलः ॥ यतिष्यति भ
वान्काले श्रेयसां समुपस्थिते ॥ ३२ ॥ यस्य यद्दैवविहितं स तेन सुखदुःखयोः ॥ आत्मानं तोषयन्देही

२६ ॥ दुःकरस्य तव सन्त्रयसः त्वाह यये तिद्वाभ्यां ॥ यस्य प्रसादं स वै दुं मा समिच्छसि ॥ ३० ॥ निःसंगेन तीव्रयो
गयुक्तेन समाधिना मृगयन्तोपि यस्य पदवीं मार्गं न विदुः स देवो दुराराध्यः ॥ ३१ ॥ श्रेयसां काले हृहते ॥ ३२ ॥
सुखदुःखयोर्मध्ये सुखं वसति दुःखं दीयते दुःखे सति यापं दीयते ॥ आत्मानं तोषयंस्तमसः पारमोत्यय

॥ ४४ ॥

किंच॥गुणैरधिकात्पुंसः इति॥ल्यब्लोपे पंचमी॥तं दृष्ट्वा प्रीतिं कुर्यात् न तु न्यूनतामित्यर्थः॥अनुक्रोशं कृ
पां कुर्यात॥न तु तिरस्कारं समानान्मैत्रीं न तु स्पर्द्धां॥३४॥३५॥तादृक्स्वभावाभाववतः॥अतएवाविनीतस्य
दुर्वाक्यबाणैर्भिन्ने हृदि न श्रयते न तिष्ठति॥३६॥अन्यैरधिष्ठितं त्रिभुवने उत्कृष्टं पदं जेतुमिच्छोर्मे साधुव

गुणाधिकान्मुदं लिप्सेदनुक्रोशं गुणाधमात्॥मैत्रीं समानादन्विच्छन्न तापैरभिभूयते॥३४॥ध्रु
व उवाच॥सोयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनां॥दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दर्शोस्मद्विधैस्तु यः
३५॥अथापि मे विनीतस्य क्षात्रं घोरमुपेयुषः॥सुरुच्या दुर्वचोबाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि॥३६॥प
दं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे॥ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम्॥३७॥नू
नं भवान्भगवतो योंगजः परमेष्ठिनः॥वितुदन्नटते वीणां हितायार्थं जगतोर्कवत्॥३८॥इत्युदा मैत्रेय उ॰
हृतमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तदा॥प्रीतः प्रत्याह तं बालं सद्वाक्यमनुकंपया॥३९॥नारद उवाच॥
जनन्याभिहितः पंथाः स वै निःश्रेयसस्य ते॥भगवान्वासुदेवस्तं भज तं प्रवणात्मना॥४०॥ध
र्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः॥एकं ह्येव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनं॥४१॥

मे मार्गं ब्रूहि॥३७॥अंगज इति पादेउत्संगात् जातो यो नारदः स भगवान्॥तत्र लिंगं वितुदन् हिताय
चरति॥३८॥३९॥निःश्रेयसस्य अभिप्रेतार्थस्य पंथाः कोसावित्यत आह॥भगवान्वासुदेव एव
एतत्स्वं भजस्व॥४०॥४१॥

मधुवनाख्यं तरंगच्छ ॥ यत्र मधुवने ॥ ७३ ॥ अथ ध्यानाद्यभावेपि आत्मन उचितानि यानि दैवतानि नमस्कारा-
दीनि कुर्वीत नियमनियमयुक्ताः ॥ आसनकल्पने चक्रशौचादिभिः मृत्तिकादिभिः ॥ ७४ ॥ प्राणेंद्रियमनसा
मलं चाचल्यं च शुद्ध्येति प्राणायामप्रत्याहारौ धारणामाह ॥ अभिध्यायेदित्यादिषड्भिः ॥ गुरुणा धीरेण म

तत तात गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि ॥ पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः ॥ ७५ ॥ स्नात्वानु
सवनं तस्मिन्कालिंद्याः सलिले शिवे ॥ कृत्वोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः ॥ ७६ ॥ प्राणा
यामेन त्रिवृता प्राणेंद्रियमनोमलं ॥ शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरुं ॥ ७७ ॥ प्रसादाभिमु
खं शश्वत्प्रसन्नवदनेक्षणं ॥ सुनासं सुभ्रुवं चारुकपोलं सुरसुंदरं ॥ ७८ ॥ तरुणं रमणीयांगमरुणो
ष्ठेक्षणाधरं ॥ प्रणताश्रयणं नृम्णं शरण्यं करुणार्णवं ॥ ७९ ॥ श्रीवत्सांकं घनश्यामं पुरुषं वनमा
लिनं ॥ शंखचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजं ॥ ८० ॥ किरीटिनं कुंडलिनं केयूरवलयान्वितं ॥ कौस्तु
भाभरणग्रीवं पीतकौशेयवाससं ॥ ८१ ॥ कांचीकलापपर्यस्तं लसत्कांचननूपुरं ॥ दर्शनीयतमं
शांतं मनोनयनवर्द्धनं ॥ ८२ ॥

नमः ॥ गुरुं श्रीहरिं ॥ ८३ ॥ सुरेषु सुंदरं ॥ ८४ ॥ रमणीयान्यंगानि य
स्य ॥ ओष्ठश्च ईक्षणे च अरुणे ओष्ठेक्षणे अधरो यस्य तं तथा तमरुण ओष्ठमीक्षणां चाधरमत्यर्थं धारयतीति वा
नृम्णो सुखकरं यद्वा ॥ नृम्णं धनं सर्वपुरुषार्थनिधिमित्यर्थः ॥ ८५ ॥ पुरुषं पुरुषलक्षणसंयुक्तं ॥ ८६ ॥ कौस्तु
भस्याभरणं ग्रीवा यस्य ॥ ८७ ॥ कांचीकलापेन च पर्यस्तं परिवेष्टितं मनोनयनयोर्वर्द्धनं हर्षकरं ॥ ८८

हृत्पद्मकर्णिकायां धिष्ण्यं मध्यस्थानं तदाक्रम्य मनश्चेतनामात्मनि मनसि स्थितं ॥ ५० ॥ आनमाह ॥ स्मय-

भा॰ च॰ मानमिति ॥ नियतेन प्रागुक्तया धारणया प्रस्थितेरगात् ॥ अतएवैकभूतेन एकाग्रेण धारणात्मकानि विश्व-

११ घ्राणध्याने पिङ्ग्रहणानि ॥ यद्वा यथोक्तमात्रमेव ॥ तदुक्तमेकादशस्कन्धे नान्यानि चिन्तयेद्भूयः स्मितं भा

पद्मज्ञानं त्वमणिश्रेण्या विलसज्ज्ञां समर्चितां ॥ हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितं ॥ ५० ॥ स्म-
यमानमभिध्यायेत्सानुरागावलोकनं ॥ नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभं ॥ ५१ ॥ एवं भगवतो रूपं
सुभद्रं ध्यायतो मनः ॥ निर्वृत्या परया तूर्णं सम्पन्नं न निवर्तते ॥ ५२ ॥ जपश्च परमो गुह्यः श्रूयतां मे
नृपात्मज ॥ यं सप्तरात्रं प्रपठन्पुमान्पश्यति खेचरान् ॥ ५३ ॥ ओं नमो भगवते वासुदेवाय ॥ मन्त्रेणाने-
न देवस्य कुर्याद्द्रव्यमयीं बुधः ॥ सपर्यां विविधैर्द्रव्यैर्देशकालविभागवित् ॥ ५४ ॥ सलिलैः शुचिभि-
र्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः ॥ शस्ताङ्कुरांशुकैश्चार्चेत्तुलस्या प्रियया प्रभुं ॥ ५५ ॥ लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्चां
क्षित्यम्ब्वादिषु वार्चयेत् ॥ आभृतात्मा मुनिः शान्तो यतवाङ्मितवन्यभुक् ॥ ५६ ॥ स्वेच्छावतारचरितैर-
चिन्त्यनिजमायया ॥ करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तद्ध्यायेद्धृदयङ्गमं ॥ ५७ ॥

वयेन्मुखमिति ॥ ५१ ॥ सम्पाद्य इमा हृदयेव
मिति ॥ नृत्तांश्च शीघ्रं सम्पन्नं मत ॥ ५२ ॥ जपश्चोमन्त्रः ॥ ५३ ॥ द्रव्यमयीं बाह्यसलिलैरिति ॥ शस्तैर्दूर्वाङ्कुरैर्वस्यैर्वस्त्रैः श्रुक्के
भूर्जेत्वलगारिभिः ॥ ५५ ॥ अधिष्ठानमेवाह लब्ध्वा सम्पाद्य ॥ द्रव्यमयीं शिलादिभिर्निर्मितां ॥ पूजां षड्भ्रणेहे
नूनाहमाद्धेहरभ्य ॥ आभृतात्मा भृतचित्तः ॥ मितवन्यभुक् इतितया ॥ ५६ ॥ यत्करिष्यतीति तदानीमव

॥ ८३ ॥ श्रीमद्भागवतटीका ११

पूर्वंसेविताःसेवनंकारिताः॥कार्यंतेनविहिताइत्यर्थः॥मंत्रद्वयेनद्वादशाक्षरेण॥५८॥एवमक्करीत्या
मनोगतेयथाभवतितथाकार्यादिभिर्भक्तिमत्स्यापरिचर्ययापरिचर्यमाणोयमर्थकामेषुयद्भिमते
ततश्श्रेयोदिशतीतिद्वयोरन्वयः॥५९॥विरक्तोभजेत्किमर्थंविरक्तये॥६०॥हरेश्चरणाभ्यांचर्चितेमंडिते॥

परिचर्याभगवतोयावत्यःपूर्वंसेविताः॥तामंत्रहृदयेनैवप्रयुंज्यान्मंत्रमूर्तये॥५५॥एवंकायेन
मनसावचसाचमनोगते॥परिचर्यमाणोभगवान्भक्तिमत्परिचर्यया॥५६॥पुंसाममायिनां
सम्यग्भजतांभाववर्द्धनः॥श्रेयोदिशत्यभिमतंयद्धर्मादिषुदेहिनां॥५७॥विरक्तश्चेंद्रियरतौभ
क्तियोगेनभूयसा॥तंनिरंतरभावेनभजेताद्धाविमुक्तये॥५८॥इत्युक्तस्तंपरिक्रम्यप्रणम्यच
नृपार्भकः॥ययौमधुवनंपुण्यंहरेश्चरणचर्चितं॥५९॥तपोवनंगतेतस्मिन्प्रविष्टोंतःपुरंमुनिः
अर्हितार्हणकोराज्ञासुखासीनउवाचह॥६०॥नारदउवाच॥राजन्किंध्यायसेदीर्घंमुखेनप
रिशुष्यता॥किंवानरिष्यतेकामोधर्मोवार्थेनसंयुतः॥६१॥राजोवाच॥सुतोमेबालकोब्रह्म
न्स्त्रैणेनाकरुणात्मना॥निर्वासितःपंचवर्षःसहमात्रामहान्कविः॥६२॥अप्यनाथंवनेब्रह्म
न्मास्मादंत्यर्भकंवृकाः॥श्रांतंशयानंक्षुधितंपरिम्लानमुखांबुजं॥६३॥

६०॥अर्हितंसत्कृत्यसमर्पितंअर्हणमर्चादियस्मै॥६१॥किंवानरिष्यतेनश्यतीतिसवितर्कः॥पश्वः
६२॥मात्रासहनिर्वासितइतितस्याअप्यनाथत्वात्॥६३॥मास्मादंतिकिंस्विद्भक्षयंतीत्यर्थः॥६४॥

९२॥ यस्य यशो जगत्प्राप्नुते प्राप्नोति ॥ ९३॥ विपुलयन् विस्तारयन् ॥ ९४॥ ७१॥ फलोमपुवने किमरोदितिय पे
भा॰च॰ १४ ताया माह ॥ तत्रेत्यादिना ॥ अभिषिक्तः स्नातः यस्मा प्रास्तो ॥ ७२॥ कपित्थानि दशाणि च अशनं यस्य स्या

अहोमेव तदा रात्स्यं स्त्री जितमोप्यारय ॥ योकं प्रेम्णा हृदुनं तेनाभ्यनं दमसत्तमः ॥ ९३॥ ना२ दउ
वाच ॥ मामास्तु चः हतनयं देवगुमविशांपते ॥ तत्प्रभावमविज्ञाय प्राप्नोते यय शो जगत् ॥ ९४॥ म
उष्कस्कमस्कृता लोकपालैरपि प्रभुः ॥ एष्यमविरतो राजन्यशो विपुलयंस्तव ॥ ९५॥ मैत्रेयउवाच
इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः ॥ राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्रमेवान्वचिंतयत् ॥ ७१॥ तत्रा
भिषिक्तः प्रयतस्तामपेष्य विभावरी ॥ समाहितः पर्यचरदृष्यादेशेन पूरुषं ॥ ७२॥ त्रिरात्रांते त्रि
रात्रांते कपित्थबदराशनः ॥ आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येऽर्चयन् हरिं ॥ ७३॥ द्वितीयं च तथा मासं
षष्ठे षष्ठेऽर्भको दिने ॥ तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोऽभ्यर्चयद्विभुं ॥ ७४॥ तृतीयं चानयन्मासं नवमे
नवमेऽहनि ॥ अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत्समाधिना ॥ ७५॥ चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽह
वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन् देवमधारयत् ॥ ७६॥

त्मवृत्तिर्देहस्थितिः ॥ तदनुसारेण ॥ ७३॥ १॥ तृतीयं चानयन्नृपषट्विनयन्नपायावदित्यन्वयः ॥ प १४
तिमासमाहारसंकोचतपोतिरेकं च कृतवानित्यर्थः ॥ ७४॥ ७५॥ ॥ ॥

७६॥भूतानिशनैर्धीरोहृदियाणितृ॥आरोपितेयस्मिन्तन्मनआत्मकमन्तर्रूपंपरंब्रह्मआयतन॥७७॥धारयास्मृत
समतःतस्यतेजःसोढुमशक्नुवतःकंपिताः॥७८॥तस्याअंगुष्ठेननिपीडिताआक्रान्तासतीमहीतत्तदाअर्द्धेन
नाम॥समेभेन्द्रेणधिष्ठितागजेन्द्रेणधिष्ठितानौकरिकादशानौशिनोरभेदाच्चैवसमानाधिकरण्यं॥इभेन्द्रेणाधिष्ठितातरी
नौर्यथापदेपदेसव्यतोदक्षिणतश्चनमतितद्वत्॥७९॥अभिध्यानप्रकारमाह॥तस्मिन्नभिध्यायतिविश्वमात्म

पंचमेमासस्वस्थानेजितश्वासोनृपात्मजः॥ध्यायन्ब्रह्मपदैकेनतस्थौस्थाणुरिवाचलः॥७६॥सर्व
तोमनआकृष्यहृदिभूतेन्द्रियाशयं॥ध्यायन्भगवतोरूपंनाद्राक्षीत्किंचनापरं॥७७॥आधारंमहदा
दीनांप्रधानपुरुषेश्वरं॥ब्रह्मधारयमाणस्यत्रयोलोकाश्चकंपिरे॥७८॥यदेकपादेनसपार्थिवा
र्भकस्तस्थौतदंगुष्ठनिपीडितामही॥ननामतत्रार्द्धमिभेन्द्रधिष्ठितातरीवसव्येतरतःपदेपदे॥७९॥
तस्मिन्नभिध्यायतिविश्वमात्मनोद्वारंनिरुध्यासुमनन्यधीया॥लोकानिरुच्छ्वासनिपीडिताभृ
शंसलोकपालाःशरणंययुर्हरिं॥८०॥देवाऊचुः॥नैवंविदामोभगवन्प्राणरोधंचराचरस्याखिल
सत्वधाम्नः॥विधेहितन्नोवृजिनाद्विमोक्षंप्राप्तावयंत्वांशरणंशरण्यं॥८१॥श्रीभगवानुवाच॥मा
भैष्टबालंतपसोदुरत्ययान्निवर्त्तयिष्येप्रतियातस्वधाम॥यतोहिवःप्राणनिरोधआसीदौत्तानपादि
र्मयिसंगतात्मा॥८२॥

केविश्वमात्मनःसकाशात्तुअनन्यधीयाआत्माभेददृष्ट्याअभिध्यायतिसति॥किंकृत्वाअसुंप्राणंतत्
द्वारंचनिरुध्यविश्वमात्मन्येकीकृत्यप्राणनिरोधेकृतेविश्वप्राणनिरोधोजातइतिभावः॥८०॥एवंप्राण
निरोधंकृत्वाविदुर्पिनविद्मः॥अखिलसत्वधाम्नःसर्वप्राणिशरीरस्यततस्माद्वृजिनात्क्लेशात्॥८१॥य
तोवालात्तस्मावालःकश्चनस्मात्प्राणनिरोधःइत्यतआह॥उत्तानपादस्यपुत्रोमयिविश्वरूपेसंगतात्मा

भा०च०
३५

नवमे श्रीहरिस्तुत्यालब्धात्तस्माद्वरान्प्रभुः ॥ प्रत्यगात्माकरोत्सृष्टिं पितामह इतीर्यते ॥ एवं भगवद्ध्याकेन
गतभयाः ॥ १ ॥ स एवं प्रभवं योगस्याविपाकेन दासैन निश्चलयोगगृहादिदृष्टमपुरः स्थितमपि पद्मनेत्रं दृष्टिता
दृष्टोऽनापश्यतत्तदा भगवतैवोक्तः स्वरूपमात्मनः दृश्यतामिति रोहित सुपलद्यद्याउ स्थितः सनतत्स्वरूपं पारंगतः
स्फुरिताः तादृशा ॥ ५ ॥ आगतः साध्वसं जातसम्भ्रमः विनमय्यानतक्रूतासम्भ्रममेवाह ॥ इच्छाप्रवि
मैत्रेय उवाच ॥ तप एव मत्तस्त्र भयाउरुक्रमे कृतावनामाः प्रपश्चात्स्वविषयं ॥ सहस्रशीर्षो पितत्तोग
हत्मतामयोर्वतं सम्यदिदृक्षयामतः ॥ ९ ॥ स एव प्रियायोगविपाकतीव्रपादृष्टस्य सकोश स्फुरितता
उरुत्रमे ॥ तिरोहितं सदृशं वापलद्सवहिः स्थितं तत्स्वरूपं ददर्श ॥ ९ ॥ तद्दर्शनेनागतसाध्वसः स्थिता
ववंदनाभो विनिमय्य दण्डवत् ॥ तम्भांसपपशपत्म पिवत्रिवाभंकं त्रिवत्रिवाम्मतनमेजेरिवाश्लिष
न ॥ १ ॥ स ते विवदितत्मत हि देहहरितोत्तालस्यसर्वस्य चहृयवस्थितः ॥ कृताञ्जलिर्बलमयेनकृ
नापस्पर्शाल्लेकपयाकपोले ॥ ६ ॥ स एव तदेवमतिप्रादितोगिरदेवीपरिज्ञातपरात्मनिर्णयः
तेभक्तिभावाः प्रपर्गणादरस्तवरं परिस्फुतोरुस्तवसंभवदिति ॥ ५ ॥

त्रिवप्रयत्नवंदतत्त्वा स्येनत्रुव
त्रिवावंदनं भुजाभ्यामाश्लिष्यन्निवावंदतेत्यर्थः ॥ १ ॥ विवदतं तं नकृणानवक्रमिच्छतं ॥ यतो हि देहस्थापदि
कार्ते सहजानंतं स्वस्य प्रभवस्य सर्वस्य हृदयवस्थितत्वात् ॥ तानाप्रसन्नमयेनवेदात्मकेनशावेन ॥ ६ ॥ भग
वताप्रतिपादितोगिरसप्रतिपद्येतिशेषः ॥ प्रतिपद्यतामिति पादतो वेदात्मिकापरिज्ञातः परात्मनो
स्वरजीवयोनिर्णयो येन सः अतएव भक्त्याभावः प्रेमयस्य स सतत्त्वस्येर्यनपरितः अतविख्यातउरुस्त्र

ईशानुग्रहसंग्रामवागायद्भृतमूर्तिभिः ॥ द्वादशादित्यसंकाशैः श्लोकैरस्तौद्धरिं ध्रुवः ॥ यो मे प्रसुप्तां लीनां
ईमां वाचमन्यांश्च प्राणानिंद्रियाणि स्वधाम्ना चिच्छक्त्या संजीवयति ॥ यतः अखिलाचक्षुरादिज्ञाना-
क्रियाशक्तीर्धारयतीति तस्मै पुरुषाय प्रणतोस्मीति ॥६॥ ननु वागादींद्रियशक्तिधरा वह्न्यादयः प्रसिद्धा
नाहमेक इति ॥ सत्यं विश्वपुरुषोऽन्तर्यामी त्वमेक एव तस्या मायायाः अप्रसक्तोपींद्रियादिषु स्थितः सन्
तत्तद्देवतारूपेण नानेव भासि ॥ न तु त्वद्व्यतिरेकेण ज्ञानक्रियाशक्तिधरः कश्चिदस्तीत्यर्थः ॥७॥ अपि च ॥

ध्रुव उवाच ॥ योंतःप्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना ॥
अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन्प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यं ॥६॥ एकस्त्वमेव भ-
गवन्निदमात्मशक्त्या मायाख्ययोरुगुणया महदाद्यशेषं ॥ सृष्ट्वानुविश्य पुरुषस्तदसद्गुणे-
षु नानेव दारुषु विभावसुवद्विभासि ॥७॥ त्वद्दत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वं सुप्तप्रबुद्ध इव नाथ
भवत्प्रपन्नः ॥ तस्यापवर्ग्यशरणं तव पादमूलं विस्मर्यते कृतविदा कथमार्तबंधो ॥८॥

किं च त्वं ब्रह्मादयो ज्ञानादिशक्तिधरा न भवंतीति ॥ यस्माद्ब्रह्मणोपि ज्ञानं त्वदधीनमेवेत्याह ॥ त्वद्द-
त्तया वयुनया ज्ञानेन भवंतं शरणं प्रपन्नो ब्रह्मा इदं विश्वमचष्ट अपश्यत ॥ कथं सुप्तः पुरुषः प्रबुद्धः
सन् यथा पश्यति तद्वत् ॥ अपवर्गी मुक्तास्तेषामपि शरणं कृतविदा सर्वेंद्रियजीवनेन त्वत्कृत-
मुपकारं जानता कथं विस्मर्यते ॥ एवंभूतं त्वामभजंतः कृतघ्ना इत्यर्थः ॥८॥

भा॰ च॰
३९

ये च मादृशाः कामाद्यर्थं भजंति तेऽपि मूढा इत्याह नूनमिति ॥ भवाप्ययौ जन्ममरणे ताभ्यां विमोक्षो यस्मात्तं त्वामन्यहे-
तोः कामाद्यर्थं भजंति ते ॥ नूनं विमुष्टमतयः वंचितचित्ताः ॥ यतस्ते कल्पतरुं त्वामर्चंति तथा कुणपकल्पेन
देहेनोपभोग्यं सुखमिच्छंति ॥ न च तुच्छाययोग्यं तदित्याह ॥ यत्स्पर्शजं विषयसंबंधजन्यं सुखं तन्नरकेऽपि भवति
॥ ननु ब्रह्मादिसुखं सकामैः प्राप्यते निष्कामभजने तु तस्यादिसुखं यत्राह येति ॥ स्वमहिमनि निजानंदे ब्रह्मण्यपि
मा भूत् न भवतीत्यर्थः ॥ अंतकस्यासिना कालेन लुलितान्नष्टात् विमानात् पततां सा नास्तीति किं वक्त-

नूनं विमुष्टमतयस्तव मायया ते ये त्वां भवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः ॥ अर्चंति कल्पकतरुं कुण-
पोपभोग्यमिच्छंति यत्स्पर्शजं नरकेऽपि नृणां ॥९॥ या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्ज-
नकथाश्रवणेन वा स्यात् ॥ सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत् किं त्वंतकासिलुलितात्पततां
विमानात् ॥१०॥ भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसंगो भूयादनंत महताममलाशयानां ॥ येनांजसो-
ल्बणमुरुव्यसनं भवाब्धिं नेष्ये भवद्गुणकथामृतपानमत्तः ॥११॥ ते न स्मरंत्यतितरां प्रियमीश
मर्त्यं ये चान्वदः सुतसुहृद्गृहवित्तदाराः ॥ ये त्वब्जनाभ भवदीयपदारविंदसौगंध्यलुब्धहृदयेषु कृ-

व्यं ॥१०॥ अतः कथाश्रवणाय सत्संगतिं देहीत्याह भक्तिमिति प्रवहतां सातत्येन कुर्वतां ॥ ननु मोक्षं किं ना-
याचसे यत आह येन महत्प्रसंगेनांजसा यत्नं विना उल्बणं भयानकं नानाविधसितं तं नेष्ये पारं प्राप्स्यामि
भवद्गुणकथैवामृतं तस्य पानेन मत्तः सन् ॥११॥ कथामृतपानस्य माहात्म्यमाह ॥ ते इति ते प्रियमपि
मर्त्यं देहं न स्मरंति तदनुसंबंधिनः ये च सुतादयः मर्त्यमनु संबद्धाः तानपि केनेन स्मरंति ॥ ये कृतप्रसंगाः केषु
भवदीयपदारविंदसौगंध्यलुब्धहृदयेषु ये तेषु ॥ न केवलं योगादिनिष्ठानां देहाभिमा-

३९

श्रीदि

नन्वेवं विद्वानपि त्वं किमित्यभिमानं वहसि अत आह ॥ तिर्यङ्नगादिभिः परिचितं व्याप्तं सदसन्तश्च
विशेषा यस्य महदादीन्यनेकानि कारणानि यस्य ॥ हे परम अज ते तवेदं स्थविष्ठं विराड्रूपं केवलं वेद्मि
न परमेश्वररूपं न वेद्मि ॥ यत्र वादः शब्दप्रपञ्चो नास्ति ब्रह्म तत्स्वरूपं च न वेद्मि अतोऽभिमानान्न निवर्त इति
भावः ॥ तदेवं भगवत्स्थूलरूपं यथा तत्स्वरूपं न ज्ञातं तथा ईश्वररूपमनुवर्णयन्नमस्करोति ॥ कल्पान्त इति ॥ एतत्त्रैलो-
क्यं यः पुमान् शेते स्वस्मिन्नेव दृक् चक्षुर्यस्य योगनिद्रारूढत्वात् ॥ अनन्तसखः शेषसहायस्तदङ्के शेषोत्स-
ङ्गे यस्य नाभिरेव सिन्धुः समुद्रः तस्मिन्रोहतीति तथा तस्य काञ्चनलोकपद्मस्य गर्भे कर्णिकायां द्युमान्

तिर्यङ्नगद्विजसरीसृपदेवदैत्यमर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषं ॥ रूपं स्थविष्ठमज ते महदाद्य-
नेकं नातः परं परम वेद्मि न यत्र वादः ॥ १३ ॥ कल्पान्त एतदखिलं जठरेण गृह्णन् शेते पुमान् स्वदृगन-
न्तसखस्तदङ्के ॥ यन्नाभिसिन्धुरुहकाञ्चनलोकपद्मगर्भे द्युमान् भगवते प्रणतोऽस्मि तस्मै ॥ १४ ॥
त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्ध आत्मा कूटस्थ आदिपुरुषो भगवांस्त्र्यधीशः ॥ यद्बुद्ध्यवस्थितिमखण्डि-
तया स्वदृष्ट्या द्रष्टा स्थिता-
वधिमखो व्यतिरिक्त आस्से ॥ १५ ॥

तेजस्वी ब्रह्मा भवति तं प्रणतोऽस्मीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु ममापि स्वापाद्यवस्थावतः को जीवाद्विशेषस्तत्राह ॥
केवलं तत्स्थितिसिक्तः जीवविलक्षण एवास्तीति यदसि ॥ वैलक्षण्यमेवाह ॥ त्वं नित्यमुक्तः जीवस्तु तत्प्रसादान्मु-
च्यते त्वं परिशुद्धः स तु मलिनः त्वं विबुद्धः स तु तत्त्वं न त्वमात्मा स तु जडः त्वं कूटस्थः अविकारः स तु विकारी ॥ त्व-
मादिपुरुषः स तु आदिमान् ॥ त्वं तु भगवान् स तु भगहीनः त्वं गुणानां त्रयाणामधीशः स तु परतन्त्रः कुत एतद्वै-
लक्षण्यं यतः बुद्धिवस्थितिं तस्य जाग्रदाद्यवस्था अखण्डितया स्वदृष्ट्या चिच्छक्त्या द्रष्टा ... इत्यत आह

[illegible]

भा॰ १०

तमेवं ब्रह्मस्वरूपेण ज्ञातं नमस्करोति ॥ यस्मिन्निति ॥ एतं स्वकस्माद्‌द्भूवंति विश्वस्य भवो यस्मात् एकमा वेऽ
यमनादि ॥ १८ ॥ सकामा भजनादपि मोक्षमाशासाना आह ॥ हे भगवन्पुरुषार्थः परमानंदः स एव मूर्तिर्यस्य ॥
स तस्य तव पादपद्मम् आशिषो राज्यादेः सकाशात्तत्या आशीः परमार्थफलं ॥ हि निश्चितं कस्यते था ते
न प्रकारेण त्वमेव पुरुषार्थरूपेणेति हि कामतया अनुभजतः पद्म्मेवं तथापि हे अर्थं स्वामिन् दीनान्

यस्मिन्निरुद्धगतयो ह्यनिशं पतंति विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्यात् ॥ तद्‌ब्रह्म विश्वभव
मेकमनंतमाद्यमानंदमात्रमविकारमहं प्रपद्ये ॥ १८ ॥ सत्याशिषो हि भगवंस्तव पादपद्ममा
शीस्तथानुभजतः पुरुषार्थमूर्तेः ॥ अप्येवमर्य भगवान्परिपाति दीनान्वाश्रेव वत्समनु
ग्रहकातरोस्मान् ॥ १९ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ अथाभिष्टुत एवं वै सत्यसंकल्पेन धीमता ॥ भृत्यानु
रक्तो भगवान्प्रतिनंद्येदमब्रवीत ॥ २० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वेद तेहं व्यवसितं हृदि राजन्य बा
लक ॥ तत्प्रयच्छामि भद्रं ते दुरापमपि सुव्रत ॥ २१ ॥ नान्यैरधिष्ठितं भद्र यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति
यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितम ॥ २ ॥

सकामानप्यस्मान्भगवान्भवान्परिपाति संसारभयात्त्रायेव यत अनुग्रहो हि नाचरणे कातरः पर
वशः यथा नवप्रसूता वाश्रा धेनुर्वत्सं क्षीरं पाययति वृकादिभ्यो रक्षति च तद्वत् ॥ १९ ॥ व्यवसितं कल्पि
तं ॥ २० ॥ तत्प्रयच्छामि सत्कं किं तदिरपेक्षमाह नान्यैरिति सार्द्धाभ्यां ॥ हे भद्र ध्रुवक्षितिर्निवासो य॰

॥ २६ ॥

३२

धान्यायज्ञमणायभ्राम्यमाणानां पशूनां वंधनस्तंभो मेढीनस्यांवलीवर्दसमूहवत ॥ अवांतरकल्पवा
सिनां परस्तादपिस्यात्तु लोकत्रयनाशयन्नस्वरेयुमांग्रादयोनत्तत्रपाः वनौकसः समर्षयः पत्पद
त्तिणीकृत्य भ्रमंतस्त्रारेति ॥ २१ ॥ पतच्चराज्यानेतरंभविष्यतीत्याह ॥ प्रस्थितइति ॥ तमंप्टथिवीदत्वा

मेढ्यांगोचरवत्स्यात्तु परस्तात्कल्पवासिनां ॥ धर्मोग्निः कश्यपः शक्रोमुनयोयेवनौकसः ॥ २१
चरंतिदक्षिणीकृत्यभ्रमंतोयत्सतारकाः ॥ प्रस्थितेतुवनेपित्रादत्वागांधर्मसंश्रयः ॥ २२ ॥ ष
ट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं रक्षिताव्याहतेंद्रियः ॥ तद्भ्रातर्यंतमनेनषुमरायायात्ततस्मनाः ॥ २३ ॥ अवे
षंतीवनेमातादात्रात्रिंसाप्रवेत्स्यति ॥ २३ ॥ रक्षामांयत्नहृदयंयत्तेः पुष्कलदत्तिणाः ॥ भक्ताचे
ह्मिशिषः समाघ्रेतेमासेस्तरिष्यसि ॥ २४ ॥ ततोगंतासिमत्स्यानंसर्वलोकनमस्कृतं ॥ उपरि
ष्टाद्दषिभ्यस्तंयतोंवृत्तनेगतः ॥ २५ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ इत्यर्चितःसभगवानतिदिश्यात्मनःपदं ॥ वा
लस्यपश्यतोधाम स्वमगाद्गरुडध्वजः ॥ २६ ॥

वनंप्रस्थिते ॥ भावेतः ॥ वनंप्रतितीर्थगमनेकृतेरक्षितारक्षिष्यसि ॥ २२ ॥ तयाग्रसंकल्पितमपिमत्ज्ञा
स्यतवद्रोहादेवभविष्यतीत्याह ॥ तद्भ्रातरीति ॥ सासरुविः प्रवेत्स्यति ॥ २३ ॥ किंचरक्षामायत्तोहृदयमि
यामूर्तिरंग्यते ॥ २४ ॥ यतः स्थानात ॥ २५ ॥ अतिदिश्यदत्वा ॥ २६ ॥

भा० च०
१८

संकल्पजं मनोरथं पादसेवया प्रापितं ॥ संकल्पस्य निर्वाणं समाप्तिर्यस्मात् ॥२७॥ मायाविनः सकामस्य तत्सुदुर्लभं हरेः पदं तदेकेनैव जन्मना लब्ध्वापि स्वमात्मानं मनः असिद्धार्थं अप्राप्तमनोरथमिव कथ ममन्यत पूर्णार्थविदपि ॥२८॥२९॥ समाधिनेति सार्द्धैः षड्भिः नैकेन अनेकभवाभ्यासेन बहुजन्माभ्यस्तेने त्यर्थः ॥ अमुष्यास्त्र्यादिस्मयेगात्उदितस्य हरेः ॥ पादछायायामाश्रितमात्मानं स्मरन्नाह ॥ छायामु

सोपि संकल्पजं विष्णोः पादसेवोपसादितं ॥ प्राप्य संकल्पनिर्वाणं नातिप्रीतोऽभ्यगात्पुरं ॥२७॥ विदुर उवाच ॥ सुदुर्लभं यत्परमं पदं हरेर्मायाविनस्तच्चरणार्चनार्जितं ॥ लब्ध्वाप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना कथं स्वमात्मानममन्यतार्थवित् ॥२८॥ मैत्रेय उवाच ॥ मातुः सपत्न्या वाग्बाणैर्हृदि विद्धस्तु तान्स्मरन् ॥ नैच्छन्मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात्तापमुपेयिवान् ॥२९॥ ध्रुव उवाच ॥ समाधिना नैकभवेन यत्पदं विदुः सनंदादय ऊर्ध्वरेतसः ॥ मासैरहं षड्भिरमुष्य पादयोश्छायामुपेत्यापगतः पृथक्मतिः ॥३०॥ अहो बत ममानात्म्यं मन्दभाग्यस्य पश्यत ॥ भवच्छिदः पादमूलं गत्वा याचे यदन्तवत् ॥३१॥ मतिर्विदूषिता देवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः ॥ यो नारदवचस्तथ्यं नाग्राहिषमसत्तमः ॥३२

पेत्येति पृथक्मतिर्भेददृष्टिः सन् नष्टोऽस्मीति भावः ॥३०॥ अनात्म्यं आत्मभूमसत्वं अन्तवत्वं भवछेतुः स काशात् यदन्तवत् तद्याचे याचितवानस्मि ॥ अन्तवत्वे कारणं संभावयन्नाह ॥ मतिरिति ॥ पतद्भिर्मदपेक्ष या अधःपतिष्यद्भिः ॥ अतएव असहनशीलैः नाधुना अपमानेन तथ्यादि सम्यक् नारदस्य वचो यो नग्र

[illegible] ॥
१८

किंचदेवीमिति॥ अहमं॥ समानिवपश्यन्॥ द्वितीयेऽस्मत्पिभ्रातेव भ्रातृव्यः शत्रुः इति दृष्टुः हृद्दुजा हृदय
शोकेन तत्पतापमनुभवामि॥३३॥ किंच मयाप्रसाद्य यत्प्रार्थितं तत्स्वयं प्रार्थितमामाद्दृभवच्छिद्रमिति॥३६
पत देवमदृष्टांतमाह॥ स्वाराज्यं निजानंदस्वयच्छतः सकाशादभिमानः दीनगुणपेन मया भिक्षितः पावि
तः दीनेन वृत्येनेति वा दृष्टांतपूर्वमेवं वचः॥ यथा धनः ईश्वरात् चक्रवर्तिनः फलीकाः तत्सत्वयंतं तुलकणाया

देवीमायानुपाश्रित्य मम समं धवमितरद्व॥ तस्येद्वितीयेपस्मतिभ्रातृभ्रातृव्यहृद्दुजा॥३३॥ मये
तत्प्रार्थितं स्वयं चिकित्सेव गतायुषि॥ प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुष्प्रसादनं॥३४॥ भवच्छिद
मयाचेहं भवं भाग्यविवर्जितः॥ स्वाराज्यं यच्छतो मौढ्यात्मानो मे भिक्षितो वत॥३५॥ ईश्वरात्
क्षीणपुण्येन फलीकारानिवाधनः॥ मैत्रेय उ॥ च॥ न वै मुकुंदस्य पदारविंदयो रजोजुषस्तात
भवादृशा जनाः॥ वांछंति तद्दास्यमृतेर्थमात्मनो यदृच्छया लब्धमनःसमृद्धयः॥३६॥ आकर्ण्यात्म
जमायांतं संपरेत्य यथागतं॥ राजा न श्रद्दधे भद्रमभद्रस्य कुतो मम॥३७॥ श्रद्धाय वाक्यं देवर्षेर्ह
र्षवेगेन धर्षितः॥ वार्त्ताहर्तुरतिप्रीतो हारं प्रादान्महाधनं॥३८॥

च तेत दूत॥३५॥ एवं निःस्पृहत्वेन तस्य पुत्रकमित्याह॥ नेति॥ तस्य दास्यं विना अन्यमर्थमात्मनो नैव वांछं
ति॥ यदृच्छयैव लब्धेन मनसः समृद्धिर्येषां ते॥३६॥ प्रस्तुतमाह आकर्ण्येति॥ संपरेत्य मृत्वा आगतं
माकर्ण्य ध्यानं श्रद्दधे विश्वासं न कार॥ अभद्रस्य मम भद्रं कुतः इति मत्वा॥३७॥ पूर्वं पापिनस्त्यविरतं ऋषिदेवर्षे

मा.कु.टी. ॥५४॥

भाव॰
५९

ब्राह्मणादिभिः पर्यस्तः परिवृतः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अस्य राज्ञो महिष्यो मध्ये उत्तमं निधाय एकामेव शिविकां न
रविमानकस्य ॥ ४१ ॥ उपवनस्य आभ्याशे समीपे ॥ ४२ ॥ विषवक्त्रेनाग्निसंस्पर्शेन हत्तमशेषमपवेधनेच यस्य ॥

नरस्त्रंरथमाहृत्यकातिस्वरपरिष्कृतं ॥ बालनीः कुलवृद्धैश्च पर्यस्तो मात्सवंधुभिः ॥ ३९ ॥ शंखदुंदु
भिनादेन ब्रह्मघोषेण वेणुभिः ॥ निस्क्रमपुरात्तूर्णमात्मजाभीत्सोत्सुकः ॥ ४० ॥ स्तवीतिः स्वह
विश्वास्य महिष्याः हेमभूषिते ॥ आरुह्य शिविकां साहैमतमेनाभिजग्मतुः ॥ ४१ ॥ ते दृष्ट्वा पवना
भ्याशे प्रायोते तनरसारथ्यात् ॥ अवरुह्य नृपस्तूर्णमासाद्य प्रेमविह्वलः ॥ ४२ ॥ परिरेभे गजं दोर्भ्यां
दीर्घोत्कंठमनाः श्वसन् ॥ विषवक्त्रेनाग्निसंस्पर्शेहताशेषाघवंधन ॥ ४३ ॥ अथाजिघ्रन्सुहुर्मूर्द्धि
शांतैर्नेत्रजवारिभिः ॥ स्नापयामास तनयं जातोदाममनोरथः ॥ ४४ ॥ अभिवंद्यपितुः पादावाशी
र्भिश्चाभिमंत्रितः ॥ ननाम मातरौ शीर्ष्णा सत्कृतः सज्जनाग्रणीः ॥ ४५ ॥ सुरुचिरुत्तमं तस्यापादा
वनतमर्भकं ॥ परिष्वज्याह जीवेति वाष्पगद्गदयागिरा ॥ ४६ ॥ यस्य प्रसन्नो भगवान्गुणैर्मैत्र्यादिभि
र्हरिः ॥ तस्मै नमंति भूतानि निम्नमाप इव स्वयं ॥ ४७ ॥

४३ ॥ जात उद्दामो महान्मनोरथो यस्य ॥ ४४ ॥ अभिमंत्रितः पित्राशीर्भिः सहृतेन कृतसंभाषणाः ॥
४५ ॥ ४६ ॥ सुरुच्याः प्रीतिर्नाम मसे भावितेत्याह यस्येति ॥ नमंति प्रवणं संसरंति आपो यथा स्वयमेव निम्नं

श्रीभागवतम् ॥ ५९ ॥

ऊहृतर्द्रंयतः॥४०॥हेवीरवीरसवोप्रभवमानः अभिषिच्यमानाभ्यांस्तनाभ्यांपयस्तदासस्नाव॥५०॥
चिरनष्टः दर्शनमथाप्य रक्षिताररक्षिष्यति॥५१॥५२॥एवमितिव्याहितेपित्राग्रुपलालनपराम शांति
५३॥पुरुवाग्णियति॥तत्रतत्रेतिचवक्षमि॥सद्धेदेःफलमञ्जरीगुम्फैः धृतानापोतेवालवृन्दैः तद्दियैः सद्धेदैः

उत्तमस्त्रप्रभवस्त्रोभावस्पोसंप्रेमविह्वलौ॥अंगासंगाङ्कपलकावस्तोकंसमुङ्कुरेहतु॥४५॥स्तनी
तिरस्यजननीप्राणोभ्योपिप्रियंसुतं॥उपगृहजहावाधितदंगस्पर्शनिर्वृता॥४६॥पयस्तना
भ्यांसुस्त्रावनेत्राभ्यांसलिलैःशिवैः॥तदाभिषिच्यमानाभ्यांवीरवीरस्तवोभङ्कुः॥५०॥ताशशा
सर्जनाराज्ञीदिष्ट्यातेपुत्रआतिदा॥प्रतिलब्धाचिरंनष्टोरक्षितामऊल्भवः॥५१॥अभ्यद्यतनत
गानूनंभ्रावान्यागतातिदा॥यदनुध्यायिनोधीरामसंसुनिरुद्धःसुडुर्जयः॥५२॥लाल्यमानेन
वैरेवंप्रभवसप्रातरन्तरं॥आरोप्यकरणीहृष्टःस्तूयमानोविशांवरः॥५३॥तत्रतत्रापसद्धेमे
लेसन्मकरतोरणैः॥सद्धेदैःकदलीस्तम्भैःपूगपोतैश्चतद्विधैः॥५४॥चूतपल्लववासःस्रग्मु
क्तादामविलंबिभिः॥उपस्कृतंप्रतिद्वारमपांकुम्भैःसदीपकैः॥५५॥प्राकारैर्गोपुरागारैःशात
कुम्भपरिच्छदैः॥सर्वतोलंकृतंश्रीमद्विमानशिखरद्युभिः॥५६॥

उपस्कृतंप्रतिद्वारमितस्ततरेणान्वयः॥५४॥चूतपल्लवाश्चवासांसिचस्रजश्चमुक्तादामानिचतेषांवि
शिष्टंलंवनमस्तियेषु॥५५॥गोपुराश्चागारश्च॥शातकुम्भाःपरिच्छदाःपरिकरायेषुविमा॥५६॥नाना

॥५२॥ सिद्धिप्रियस्तोत्रवृत्ति

भा॰ च॰ राद्योयस्मिन्॥५७॥ श्वेतसर्षपैः॥ अक्षताः रवाः॥५८॥ उपजह्रुः विकरन्त्यस्ततः सतः॥५९॥ पत्र भवनो

५८

चत्वरंगगांरथ्याः महामार्गाः॥ अट्टउच्चस्थोपरिनिर्मिताभूमिका॥ मार्गोवांतरः मध्ये संमार्जिताः स्वला

मध्ये चत्वररथ्याट्टमार्गं चंदनचर्चितं॥ लाजाक्षतैः पुष्पफलैः तंडुलैर्बलिभिर्युतं॥५७॥ ध्रुवाय प
थिदृष्टायतत्रतत्रपुरस्त्रियः॥ सिद्धार्थाक्षतदध्यंबुदूर्वापुष्पफलानि च॥५८॥ उपजह्रुः प्रयुंजाना
वात्सल्यादाशिषः सतीः॥ शृण्वंस्तद्वल्गुगीतानि प्राविशद्भवनं पितुः॥५९॥ महामणिव्रातमये
स तस्मिन्भवनोत्तमे॥ लालितो नितरां पित्रा न्यवसद्दिवि देववत्॥६०॥ पयःफेननिभाः शय्या दां
तारुक्मपरिच्छदाः॥ आसनानि महार्हाणि यत्र रौक्मा उपस्कराः॥६१॥ यत्र स्फटिककुड्येषु महा
मारकतेषु च॥ मणिप्रदीपा आभांति ललनारत्नसंयुताः॥६२॥ उद्यानानि च रम्याणि विचित्रैर
मरद्रुमैः॥ कूजद्विहंगमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः॥६३॥ वाप्यो वैडूर्यसोपानाः पद्मोत्पलकुमु
द्वतीः॥ हंसकारंडवकुलैर्जुष्टाश्चक्राह्वसारसैः॥६४॥ उत्तानपादो राजर्षिः प्रभावं तनयस्य तं॥
श्रुत्वा दृष्ट्वाद्भुततमं प्रपेदे विस्मयं परं॥६५॥ वीक्ष्योढवयसं तं च प्रकृतीनां च संमतं॥ अनुरक्तप्र
जं राजा ध्रुवं चक्रे भुवः पतिं॥६६॥ आत्मानं च प्रवयसमाकलय्य विशांपतिः॥ वनं विरक्तः प्रा

तमे॥६१॥६२॥ क्रमकसदंपश्चादिमस्योवाप्यः॥६३॥६४॥ ऊढवयसं प्राप्तयौवनं अनुरक्ताः प्रजा
यस्मिन्॥६६॥ प्रवयसं वृद्धम्॥६७॥ इति भावार्थदीपिकायां चतुर्थस्कंधे नवमोध्यायः॥

दृश्यमेभ्रातरं हंतुगां यत्नाणामकरोद्भुवं ॥ एकएवालकां गत्वेतस्यविक्रमउच्यते ॥ योषितां रत्नमिवा
तिमनोहरं कस्मात्त्वं चेतिवा ॥ २ ॥ यत्तेणाट्टो हिमवति हतः ॥ आज्ञावितिपांडुपुत्रे ॥ अस्मागतिगता
स्तेनसर्वः ॥ ३ ॥ कोणामर्षशुचाह्वैकांतेनापितोव्यासः ॥ जैत्रं जयहेतवे ॥ पुण्यजनालयमलकां ॥ ४ ॥

मैत्रेय उवाच ॥ प्रजापते ईदृतं शिशुमारस्य वैभव ॥ ऊर्ध्वे मे भ्रमितानाम तत्स्त्तौकल्पवत्सरै
॥ १ ॥ इलानामपिभार्यायां वायोः पुत्रो महाबलः ॥ पुत्रमुत्कलनामानं योषिद्रत्नमजीजनत् ॥ २
उत्तमस्त्वकृतोद्वाहो मृगयायां बलीयसा ॥ हतः पुण्यजनेनाद्रौ तन्मातास्य गतिं गता ॥ ३ ॥ ध्रु
वो भ्रातृवधं श्रुत्वा कोपामर्षशुचार्पितः ॥ जैत्रं स्यंदनमास्थाय गतः पुण्यजनालयं ॥ ४ ॥ गत्वो
दीचीं दिशं राजा रुद्रानुचरसेवितां ॥ ददर्श हिमवद्द्रोण्यां पुरीं गुह्यकसंकुलां ॥ ५ ॥ दध्मौ शंखं म
हाबाहुः खं दिशश्चानुनादयत् ॥ येनोद्विग्नदृशः तत्र उपदेव्योत्रसन्भृशं ॥ ६ ॥ ततो निष्क्रम्य ब
लिन उपदेवमहाभटाः ॥ असहंतस्तं निनादमभिपेतुरुदायुधाः ॥ ७ ॥ स तानापततो वीर उग्रधन्वा
महारथः ॥ एकैकं युगपत्सर्वान् हत्वा बाणैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ८ ॥ ते वै ललाटलग्नैस्तैरिषुभिः सर्व एव
हि ॥ मत्वा निरस्तमात्मानमाशंसन्कर्म तस्य तत् ॥ ९ ॥

रुद्रानुचराभूतादयः ॥ दध्मौ वादितवान् ॥ येन शंखवादेन ॥ हे तत ॥ उपदेव्यो यक्षस्त्रियः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८
कैकं त्रिभिः त्रिभिरित्येवं सर्वान् युगपदर्शयुक्तानि यक्षान्युगपद्धन्जघान ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥

भा॰चे॰
८२

तेपि ततक्रमोः सहमाना अमुम विष्णव द्विगुणं यथा भवत्येवं षड्भिः प्रतिकर्तुं मिच्छन्तः ॥८॥ चित्रवाजैर्विवि
व्यधेः ॥११॥१२॥ धारामेपातेनच्छयोगिति रिवनैवादृश्यत ॥१३॥ स्वर्षे स्वयन्तल्यः ॥१४॥ यातुधानेषु एव

तेपि चामुमसृष्टेतः पादस्पर्शमिवोरगाः ॥ शौरे विष्णुस्तु गणपद्विगुणाय चिकीर्षवः ॥११॥ ततः परि
वनिस्त्रिंशैः शासमूलपरश्वधैः ॥ शातरुष्टिभिर्भुशुण्डीभिः चित्रवाजैः शौरेगपि ॥ अथ वर्षन्त्यक्त पिताः
मरथं सहस्रारथिं ॥ इच्छन्त स्तत्प्रतिकर्तुं मम प्रतानात्रयोदश ॥१२॥ औत्तानपादिः सतदाशस्त्रवर्षे
णाम्भूरिणा ॥ नेदृश्यतच्छन्नआसारेण यथा गिरिः ॥१३॥ हाहाकारस्तदेवासीत्सिद्धानां दि
वि पश्यतां ॥ हतोयं मानवः सूर्यो मग्नः पुण्यजनार्णवे ॥१४॥ नदत्सु यातुधानेषु जयकाशिष्वथो
मृधे ॥ उदतिष्ठद्रथस्तस्य नीहारादिव भास्करः ॥१५॥ धनुर्विस्फूर्जयन्दिव्यं द्विषतां खेदमुद्वहन् ॥
अस्त्रौघं व्यधमद्बाणैर्घनानीकमिवानिलः ॥१६॥ तस्य ते चापनिर्मुक्ता भित्वा वर्माणि रक्षसां ॥ का
यानाविविशुस्तिग्मा गिरीनशनयो यथा ॥१७॥ भल्लैः संछिद्यमानानां शिरोभिश्चारुकुण्डलैः ॥ ऊ
रुभिर्हेमतालाभैर्दोर्भिर्वलयवल्गुभिः ॥१८॥ हारकेयूरमुकुटैरुष्णीषैश्च महाधनैः ॥ आस्तृतास्ता
रणक्षोण्यो भवौरञ्जवीरमनोहराः ॥१९॥ हतावशिष्टा इतरे रणाजिराद्रक्षोगणाः क्षत्रियवर्यसाय

नेषु जयकाशिषु जितंजितमिति जयप्रकाशकेषु सत्सु ॥१५॥ अथ मत्से चूर्णायामास ॥१६॥ वर्माणीक

रणाजिरात् २

८२

आततायिनं शस्त्रपाणिं ॥११॥ इति ब्रुवन्निस्त्रापिनमायिनामित्यादेरन्वयः ॥ चित्ररथो ध्रुवः यतः या
त्वा स्मृतियोगः पुनरुद्योगः तस्माच्छंकितः नभस्वतो वायोर्हेतोः ॥१२॥ विस्फुरंत्यः तडितो यस्मिन्
तेन त्रासयंतः स्तनयित्नवोऽशनयो यस्मिन् ॥१३॥ ववृषु निपेतुरित्यर्थः ॥ नसज्जति ॥ शरीरमिस स्वति

ध्रुवः २

अपश्यमानः स तदाततायिनं महामृधे कंचन मानवोत्तमः ॥ पुरीं दिदृक्षन्नपि नाविशद्द्विषां नमा
यिनां वेद चिकीर्षितं जनः ॥१४॥ इति ब्रुवंश्चित्ररथः स्वसारथिं यत्तः परेषां प्रतियोगशंकितः ॥ शु
श्राव शब्दं जलधेरिवेरितं नभस्वतो दिक्षु रजोन्वदृश्यत ॥१५॥ क्षणेनाच्छादितं व्योम घनानीके
न सर्वतः ॥ विस्फुरत्तडिता दिक्षु त्रासयत्स्तनयित्नुना ॥१६॥ ववृषू रुधिरौघासृक्पूयविण्मूत्र
मेदसः ॥ निपेतुर्गगनादस्य कबंधान्यग्रतोऽनघ ॥१७॥ ततः खेऽदृश्यत गिरिर्निपेतुः सर्वतो दिशः
गदापरिघनिस्त्रिंशमुशलाः साश्मवर्षिणः ॥१८॥ अहयोऽशनिनिःश्वासा वमंतोऽग्निं रुषाक्षिभिः ॥
अभ्यधावन्गजा मत्ताः सिंहव्याघ्राश्च यूथशः ॥१९॥ समुद्र ऊर्मिभिर्भीमः प्लावयन्सर्वतो भुवं ॥
आससाद महाह्रादः कल्पांत इव भीषणः ॥२०॥ एवंविधान्यनेकानि त्रासनान्यमनस्विनां ॥ स
सृजुः तिग्मगतय आसुर्या माययाऽसुराः ॥२१

तिश्लेष्मादि मेदसः पूर्वं त्वमार्थ मेदांसि ॥ अस्याग्रतो
निपेतुः ॥१७॥ साश्मवर्षिणः अश्मसहितं तु यद्वर्षं तद्वंतः ॥१८॥ अशनिवन्निःश्वासो येषां ॥१९॥ त्रासनानि
भयंकराणि तिग्मा क्रूरा गतिः प्रवृत्तिर्येषां ॥ असुरा राक्षसा दिशो देवहृदां नरत्वेन पत्नाप वोच्यते ॥२१

भा॰ च॰
५२

तस्य शेकल्याणी स्वाशंसन्नार्थितवंतः ॥ ४४ ॥ तव विपत्तानृशव्रत्राशयत ॥ अस्मात्पात ॥ अंजसा मरुवैनेव मस्तं
तथेति ॥ इति चतुर्थे दशमः ॥ १० ॥ एकाक्षौत्तपत्ताणान्वरपरह्नमरुः स्वयं ॥ आगत्य वायुर्यामासथ्रुवत्तनोप
देशातः एवंगदतो वचनमुपदेशं निशम्य रुपसृष्टरुपयत्र रापेणानिर्मितं नारायणाख्येतस्तस्य ध्वेत्लाके साया

प्रवेमुकामस्तैरेतामायामतिदुस्तरां ॥ निशम्य तस्य मनयः शमाशंसन्समागताः ॥ ४५ ॥ मृत्यु
ञ्जयः ॥ ओं तानवादेमगवांस्त्वयशाङ्कंधवादेवः तणात्वनतानिर्ह्योविपत्तान् ॥ यत्रामयेयम
भिधायनिशम्य वाह्मलोकोजसात्तरतिदुस्तरं सागरं ॥ इ ॥ इति चतुर्थे दशमः ॥ १ ॥ मैत्रेयउ
वाच ॥ निशम्य गदतामेवमृषीणां धनुषि ध्रुवः ॥ संदधे स्वमुपस्पृश्य यन्नारायणनिर्मितं ॥ १ ॥
संधीयमान एतस्मिन्माया गुह्यकनिर्मिताः ॥ क्षिप्रं विनेशुर्विदुर क्लेशा ज्ञानोदये यथा ॥ २ ॥ तस्या
र्षमस्त्रं धनुषि प्रयुंजतः सुवर्णपुंखाः कलहंसवाससः ॥ विनिःसृता आविविशुर्द्विषद्बलं यथा व
नं भीमरवाः शिखंडिनः ॥ ३ ॥ तैस्तिग्मधारैः प्रधने शिलीमुखैरितस्ततः पुण्यजना उपद्रुताः ॥ तम
भ्यधावन्कुपिता उदायुधाः सुपर्णमुन्नद्धफणा इवाहयः ॥ ४ ॥ स तान्पृषत्कैरभिधावतो मृधे निकृ
त्तबाहूरुशिरोधरोदरान् ॥ निनाय लोकं परमर्कमण्डलं व्रजंति निर्भिद्य यमूर्ध्वरेतसः ॥ ५ ॥ तान्हन्य
मानानभिवीक्ष्य गुह्यकाननागसश्चित्ररथेन भूरिशः ॥ औत्तानपादिं कृपया पितामहो मनुर्जगा

द्योयथा ॥ ५ ॥ किंचतस्यार्षास्त्रं स्पृषेः नारायणाद्भुतमस्त्रं प्रयुंजतः संदधतः सतः सुवर्णमयपुंखाः म
लमांतायेषां कलहंससमानं वासो सिपत्ता येषां ते स [illegible] परिशेषात ॥ ३ ॥ शिलीमुखेश

… ॥ ५८ ॥

५२

तमसो नरकस्य द्वारेणायेन रोषेण ॥ ७८ ॥ नन्वमद्यात्तदहं तावः कथमकृतैतेन मोः तत्राह ॥ नत्विति ॥ ८ ॥ म
त्यपि परायेत दुश्चिंतनं भवतीत्याह ॥ नायमिति ॥ पराग्भूत्यपराभूते देहमात्मानं गृहीत्वा पशवो यथा ॥ देहा
भिमानाद्यो मन्नेतितथा भूतानां वशमेहिं सेतियत ॥ ८ ॥ तच्च वाल्ये साधुः सत्विदानीं कथमन्यथा कृत

मनुरुवाच ॥ अलं वत्सातिरोषेण तमोद्वारेण पाप्मना ॥ येन पुण्यजनानेतानवधीस्त्वमनागसः ॥ ७ ॥
नास्मत्कुलोचितं तात कर्मैतत्सद्विगर्हितं ॥ वधो यदुपदेवानामारब्धस्तेकृतैनसां ॥ ८ ॥ नन्वेकस्यापि
रोषेण तत्संगादहवाहता ॥ भ्रातर्वधाभितप्तेन त्वयोग्भ्रातृवत्सल ॥ ८ ॥ नायं मार्गो हि साधूनां हृषी
केशानुवर्तिनां ॥ यदात्मानं पराग्गृह्य पशुवद्भूतवैशसं ॥ १० ॥ सर्वभूतात्मभावेन भूतावासं हरिं भवा
न् ॥ आराध्याप दुराराध्यं विष्णोस्तत्परमं पदं ॥ ११ ॥ मन्वे हरेरनुध्यातस्त्वमेषामपि संमतः ॥ कथं
त्ववंकृतवानद्य शिवं न मतात्वतं ॥ ११ ॥ तितिक्षया करुणया मैत्र्याचाखिलजंतुषु ॥ समत्वेन च स
र्वात्मा भगवान्संप्रसीदति ॥ १३ ॥ संप्रसन्ने भगवति पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः ॥ विमुक्तो जीवनिर्मुक्तो ब्रह्मनि

वानित्याह ॥ सर्वभूतात्मभावेनेति द्वाभ्यां ॥ ११ ॥ अनुध्यातः हरेः हृदि स्थितः ज्ञातो वा तत्त्वं सोऽहरिः एषामानाम
पि साधुत्वेन संमतः ॥ १४ ॥ मत्तोवृतमेवाह ॥ महत्त्वमिति तितिक्षयादीनी चेषु करुणया समेषु मैत्र्या अखिलेषु जंत
समत्वेन च ॥ १३ ॥ ततः कृतार्थो भवतीत्याह ॥ संप्रसन्ने मतिगुणैर्विमुक्तः तएवतत्कार्येणाजीवेन लिंगश
रीरेण निर्मुक्तः सन्निर्वाणसुखात्मकं ब्रह्म आप्नोति ॥ १४ ॥ भै २

भ्रातरंत्वमंगीकृतोसि॥ इदानींतुनात्मनोभ्रातृत्वादिसंबंधः नवास्मोमहंतत्वादिक्रमपीत्याहदशभिः॥ भू
भा॰ च॰ ५३ तैःपंचभिरारब्धैर्देहाद्याकारेणपरिणतैर्योषित्पुरुषश्चेतिप्रसिद्धाः तयोर्व्यवायात्मैथुनात्संभूतिरन्ययो
र्योषित्पुरुषयोरिहसंसारेभवति॥१५॥एवंतावत्सर्गःप्रवर्ततेएवंपालककाकारपरिणतैर्भूतैरवस्थितिः॥
हंतृदेहकारपरिणतैःसंयमः॥सचपरमात्मनोमाययागुणानांव्यतिकरात्नतुस्वतः॥१६॥ननुजगतोनादे

भूतैःपंचभिरारब्धैर्योषित्पुरुषएवहि॥तयोर्व्यवायात्संभूतिर्योषित्पुरुषयोरिह॥१५॥एवंप्रवर्ततेस
र्गःस्थितिःसंयमएवच॥गुणव्यतिकराद्राजन्माययापरमात्मनः॥१६॥निमित्तमात्रंतत्रासीन्निर्गुणः
पुरुषर्षभः॥व्यक्ताव्यक्तमिदंविश्वंयत्रभ्रमतिलोहवत्॥१७॥सखल्विदंभगवान्कालशक्त्यागुणप्रवा
हेणविभक्तवीर्यः॥करोत्यकर्तैवनिहंत्यहंताचेष्टाविभूम्नःखलुदुर्विभाव्याः॥१८॥

हानांगुणानांवाकथंसर्गादिहेतुत्वंतत्राह॥ निमित्तमात्रंपुरुषर्षभःईश्वरः यत्रयस्मिन्निमित्तेसतिकार्य
कारणात्मकंविश्वंभ्रमतिपरिवर्तते॥यथायस्कांतेनिमित्तेसतिलोहंप्रवर्ततेतद्वत्॥१७॥ननुसर्वेनिमि
त्ततेहितस्याविशेषात्॥युगपदेवसर्गादित्रयंभवेदत्रआह सखल्विति॥कालशक्त्याक्रमेणगुणानांप्रवाहः
तेनभः॥तेनविभक्तसत्त्वादिविषयेवीर्यंशक्तिर्यस्य॥नतुकालोपिगुणानयुगपदेवतांप्रयतेतत्राह॥चेष्टा

ननु पित्रादिः सृजति पालयति राजादिः निर्हन्ति च चौरादिः न त्वीश्वरस्तत्राह सोनंतेति ॥ जनेन पित्रादिना
जनं पुत्रादिं सृजन् ॥ अनेनांतकं चौरादिकं तन्नस्तु हेतुना मारयन्नंतकः ॥ स एव तत्र अनंतो नादिः स्वव्ययः अ
क्षीणशक्तिः ॥ अयं भावः ॥ पित्रादयो यत् उत्पत्त्यादिं वितन्वंति न स्वातंत्र्येण कारणं किंत्वीश्वर एव तन्नियंता
सर्वकारणमिति ॥ १६ ॥ न चैवं कर्तृत्वेऽपि वैषम्यप्रसक्तिः ॥ पक्षपाताभावादित्याह द्वाभ्यां न वा इति स
मूर्तस्य समं यथा भवति तथा प्रजाः कर्मभूताः प्रविशतः तस्य साम्येऽपि भूतेषु फलवैषम्यं तत्कर्मणो

सोनंतोऽंतकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः ॥ जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनांतकं ॥ १७ ॥ न वै
स्वपक्षोस्य विपक्षो वा परस्य मृत्योर्विशतः समं प्रजाः ॥ तं धावमानमनुधावंत्यनीशा यथा र
जांस्यनिलं भूतसंघाः ॥ १८ ॥ आयुषोऽपचयं जंतोस्तथैवोपचयं विभुः ॥ उभाभ्यां रहितः स्वस्थो दुः
स्थस्य विदधात्यसौ ॥ १९ ॥ केचित्कर्म वदंत्येनं स्वभावमपरे नृप ॥ एके कालं परे दैवं पुंसः काममु

तथाऽप्यत्वादितिसदृष्टांतमाह ॥ तं धावंतमनु अनीशाः कर्माधीना भूतसंघा धावंति ॥ अनिलं धावंतमनु रजां
सीव तत्र यथा रजांसि न तमः प्रकाशजलादिप्रवेशेऽपि नानिलस्य वैषम्यं ॥ एवमीश्वरस्यापीति भावः ॥ १८ ॥
अपचयमकालमृत्युं उपचयं कालमृत्योरपि रक्षां च यद्वापचयमशक्तादौ उपचयं देवादौ स्वच्छतां उपचया
पचयाभ्यां रहितोऽसौ विभुः दुःस्थस्य कर्माधीनस्य विदधातीति ॥ १९ ॥ एवंभूतस्येश्वरस्य मतकादिसमतः विवादः
स्तन्नाममात्रमित्याह केचिदिति ॥ पुंसः कामं वात्स्यायनादयः आतिष्ठ काममोक्षाधीनाः कामः करोति कामः क

टीपि ॥ ११ ॥

टीकाप्रकाशिका ॥ २२ ॥

भा० ख
५५

नानुकर्मादीनांजइत्यादिनास्वरूपतोपिभिन्नत्वात्कथमेकमसंतेतत्राह॥ अथवाकस्मातएवाप्रमेयस्यधर्यापिस
वेहेतुः॥ नानाशक्तीनोमहदादीनांमदयोपस्मात॥ चिकीर्षितमेवतावत॥ कोपिनवेदअयस्मसंभवो
यस्मातमीश्वरंकोवेदनकोपि॥ अहेतिपाठेसातात॥ अतस्तत्वज्ञानाभावाद्दिशेषांशेविवादइत्यर्थः॥
तथाचश्रुतिः॥ कोअद्धावेदकइहप्रवोचत्कुतः॥ आयाताकुतइयंविसृष्टिः॥ अर्वाग्देवाअस्यविसर्जनेने
नाकोवेदयतआवभूवइत्यादि॥२२॥ ईश्वरवादस्यमहत्तोपयोगमाहनेतेआत्मेहनारः॥ उत्तमेवदेतमत्र

अथतस्याप्रमेयस्यनानाशक्त्युदयस्यच॥ नैवेचिकीर्षितंतातकोवेदाथस्वसंभवं॥२३॥ नैवेते
पृथक्भ्रांतहेतारोथनदानुगाः॥ विसर्गोदानयोस्तात प्रभोदेवंहिकारणं॥२४॥ सएवविश्वस्य
न तिमेवावतिहंतिच॥ अथापिनहंकाराज्ज्यतेगुणकर्मभिः॥२५॥ एषभूतानिभूता
त्माभूतेशोभूतभावनः॥ स्वशक्त्यामाययायुक्तः सृजत्यत्तिचपातिच॥२६॥ तमेवमस्तममर
नतात देवसर्वात्मनोपेहिजगत्परायणं॥ यस्मैवलिंविश्वसृजोहरंतिगावोयथावेनसिदा

वदतिविसर्गोदानयोर्मत्वजन्मनोः॥ यद्वाविसर्गःसृष्टिःआदानंसंहारः दैवमीश्वरएवकारणं॥२४॥
तथापिनिर्लेपतामाहसएवेति॥२५॥ अनहंकारत्वेमाहएषइति॥२६॥ सत्यमीश्वरएवकर्तातथापिहेका
रादिमयास्मत्केशवंकंइतिचेत्तत्राहतमेवेतिचतुर्भिः॥ सत्वमभक्तानातमत्तमनुपेहिशरणंगच्छतमेवे
त्यवधारणेहेतुः॥ यस्मैनसिनासिकायांदामभिर्बद्धागावइवविश्वसृजोपिदामभियंत्रितावसंतोवा।

सर्वमेतिसि॥१९॥

लिंगंप्रतितत्लोकितंकर्मसंरुतीस्पष्टः॥१०॥

५५

तदा राज्यं नं चतत्वमैरेकरमेवेत्याह ॥ यः पंचवर्षः सत्तं यमाराध्य त्रिलोक्या मूर्द्धि पदं स्थानं लेभे लब्धवान
सि ॥ इदानीं तमेवाविच्छु अवलोकयेत्युत्तरेणान्वयः ॥ प्रसंचि श्रद्धाणि यस्मिन् कृपाविशेषणो वा ॥ २८
हरिं ध्यायेत सत्याह ॥ श्रुत्वा ध्रुवमनुक्तविरोधे आत्मनि मनसि अपाश्रितं अवस्थितमात्मरक्षसम्याहरिः
यः पंचवर्षो जननीं त्वं विहाय मातुः सपत्न्या वचसा भिन्नमर्मा ॥ वनं गतः तपसा प्रत्यगक्षमाराध्य ले
भे मूर्द्धि पदं त्रिलोक्याः ॥ २८ ॥ तमेवमंगात्मनि मुक्तविग्रहे अपाश्रितं निर्गुणमेकमक्षरं ॥ आत्मान
सि मविच्छ्यविमत आत्मरक्षये त्रिरे भेदमसत्यतीयते ॥ २९ ॥ त्वं प्रत्यगात्मनि तदा भगवत्यनंत आन
त्वं दमात्र उपपत्र समस्तशक्तौ ॥ भक्तिं विधाय परमां शनकैरविद्याग्रन्थिं विभेत्स्यसि ममाहमिति
प्ररूढं ॥ ३० ॥ संयच्छ रोषं भद्रं ते प्रतीपं श्रेयसां परं ॥ श्रुतेन भूयसा राजन्नगदेन यथामयं ॥ ३१ ॥ येनो
पसृष्टात्पुरुषात् लोक उद्विजते भृशं ॥ न बुधस्तद्वशं गच्छेदिच्छन्नभयमात्मनः ॥ ३२ ॥ हेलनं गिरिश
भ्रातुर्धनदस्य त्वया कृतं ॥ यज्जघ्निवान् पुण्यजनान् भ्रातृघ्नानित्यमर्षितः ॥ ३३ ॥ तं प्रसादय वत्साशु
सन्नत्या प्रश्रयोक्तिभिः ॥ न यावन्महतां तेजः कुलं नोऽभिभविष्यति ॥ ३४ ॥ एवं स्वायंभुवः पौत्रमनु
शास्य मनुर्ध्रुवम् ॥ तेनाभिवंदितः साकमृषिभिः स्वपुरं ययौ ॥ ३५ ॥ इति चतुर्थे एकादशः ॥ ११ ॥

मन ॥ अयं भेदो यस्मिन् तदिदं भेदभ्रमदेव विश्वं यस्मिन् प्रतीयते तं ॥ २९ ॥ तद्वेदनस्य फलमाह ॥ त्वं तदा
अनेषणाकालएव ॥ ३० ॥ उपदेशसारमाह संयच्छेति द्वाभ्यां ॥ प्रतीपं प्रतिकूलं श्रेयसो विरोधिनो ष येन यथा
रोगं नियच्छति ॥ ३१ ॥ येनरोषेणोपसृष्टात् आमात ॥ ३२ ॥ अस्मत्कुलनयाकार्यमित्याह हेलनमिति द्वाभ्यां

यपतः जत्रिवान ॥ ३३ ॥ इति चतुर्थे एकादशः ॥ ११ ॥

भा॰ च॰
८५

द्वादशेथनदेनाभिनंदितःपुरमागतः॥ यज्ञैरिष्ट्वाहरेःस्थानमारुरोहेतिकीर्त्यते॥ ॥ वैशसाद्वधान्निवृत्तंज्ञा
त्वा॥१॥ क्षत्रियदायादक्षत्रियपुत्र अत्यजःत्यक्तवानसि॥२॥ नचवैरस्यकारणमस्तीत्याह नभवानिति॥ अ
प्ययभावयोर्मृत्युजन्मनोः॥३॥ कथंतर्हि अहंहतोमयादिबुद्धिस्तत्राह अहंत्वमिति॥ आभातिप्रकाशतेस्वा

मैत्रेय उवाच॥ ध्रुवंनिवृत्तंप्रतिबुद्ध्यवैशसादपेतमन्युंभगवान्धनेश्वरः॥ तत्रागतश्चारणयक्षकि
न्नरैःसंस्तूयमानोभ्यवदत्कृतांजलिं॥१॥ धनद उवाच॥ भोभोःक्षत्रियदायादपरितुष्टोस्मितेनघ
यत्वंपितामहादेशाद्वैरंदुस्त्यजमत्यजः॥२॥ नभवानवधीद्यक्षान्नयक्षाभ्रातरंतव॥ कालएवहि
भूतानांप्रभुरप्ययभावयोः॥३॥ अहंत्वमित्यपार्थाधीरज्ञानात्पुरुषस्यहि॥ स्वाप्नीवाभात्यतद्ध्या
नाद्ययाबंधविपर्ययौ॥४॥ तद्गच्छध्रुवभद्रंतेभगवंतमधोक्षजं॥ सर्वभूतात्मभावेनसर्वभूता
त्मविग्रहं॥५॥ भजस्वभजनीयांघ्रिमभवायभवच्छिदं॥ युक्तंविरहितंशक्त्यागुणमय्यात्ममायया
॥६॥ वृणीहिकामंनृपयन्मनोगतंमत्तस्त्वमौत्तानपदेविशंकितः॥ वरंवरार्होंबुजनाभपादयो
रनंतरंत्वांवयमंगशुश्रुम॥७॥ मैत्रेय उवाच॥ सराजराजेनवरायचोदितोध्रुवोमहाभागवतोमहा
मतिर्हरौसवव्रेचलितांस्मृतिंययातरत्ययत्नेनदुरत्ययंतमः॥८॥

प्नेऽस्यार्थः॥ अतद्ध्यानात् देहानुसंधानात्॥ ययाधियाबंधःकर्मबंधःविपर्ययोदुःखादि॥४॥ ननुतस्मात्
गच्छगत्वाचभगवंतंभजस्वेत्यन्वयः॥ सर्वभूतात्मकोविग्रहोयस्य॥५॥६॥ कामंअभीष्टंनोचेत्तत्रअविशं
कितःनिर्भयः अनंतरंप्रतिनिकटे॥७॥ सवरायचोदितःइत्यनुवादरूपेणयद्वाक्यं॥ अतःसवव्रेइतितत्त

गाहस्यापीनहतत्वम॥ ८॥
८५

द्रव्यक्रियादेवतानां कर्मसाध्यं फलस्वरूपं कर्मफलप्रदं चेमर्थः ॥ १० ॥ सर्वस्यात्मनि स्वस्मै वै सर्वोपाधिविवर्जिते ॥ ११
११ ॥ अभोगैर्यज्ञायज्ञमानैः ॥ १२ ॥ वेदवर्त्मसु वायोगाः सर्वत्मगवोपस्मिस्तकाले त्रिवर्गसाधकं नीता ॥ अ

ततः प्रीतेन मनसा तोर्दवेश्वविक्तलतः ॥ पश्यतोः नष्टेयेमोपि स्वचरेतसम्यपयत ॥ १३ ॥ अथैवाप्ययन्नेतय
स्थेशङ्कतम्भिस्तरिष्यद्गिरौः ॥ द्रव्यक्रियादेवतानां कर्मैकसंप्रलसदं ॥ १७ ॥ सर्वात्मस्य स्तुतेः सर्वैती
र्थोर्यो भक्तिमद्दृहन ॥ द्रदर्शात्मनि भूतेषु तमेवावस्थितं विभुं ॥ ११ ॥ तमेवं शीलसंपन्नं ब्रह्मण्यं दी
नवत्सलं ॥ गोप्तारं समयसेतूनां मेनिरे पितरं प्रजाः ॥ १२ ॥ षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं शशासक्षितिमंडलं
भोगैः पुण्यक्षयं कुर्वन्नभोगैरशुभक्षयम् ॥ १३ ॥ एवं बहुसंवकालं महात्माविचलेंद्रियः ॥ त्रिवर्गो
पयिकं नीत्वा पुत्रायादान्नृपासनं ॥ १४ ॥ मन्यमान इदं विश्वं मायारचितमात्मनि ॥ अविद्यारचित
स्वप्नगंधर्वनगरोपमं ॥ १५ ॥ आत्मस्थापत्यसुहृदो बलमृद्धकोशमंतःपुरं परिविहारभूश्च रम्याः
भूमंडलं जलधिमेखलमाकलय्य कालोपसृष्टमिति सम्प्रययौ विशालाम् ॥ १६ ॥

विव्हलानि संयतानीन्द्रियाणि यस्य ॥ १८ ॥ इदं देहादि भगवन्मायया आत्मनि स्वस्मिन् रचितं मन्यमा
नः ॥ अथ अविद्याद् इष्टिं दृष्टांतयति ॥ अविद्यारचितेति ॥ १५ ॥ आत्मदेहा आत्मादि मायिकं मपिस्वनं का
लेनोपसृष्टमनित्यमिस्याकलय्य विचिंत्य विशां वदितिकाश्रमं ॥ १९ ॥

भा॰ च॰
८९

ततस्तस्मिन्नष्टांगयोगमाह ॥ तस्मिन् शिवं वारुदकं विगाह्य प्रविश्येति स्नानादिनियमा उक्ताः विशुद्धकरण
इति शमादयो यमाः ॥ आसनादीनि स्फुटमेवोक्तानि जितो मरुत्प्राणो येन ॥ आहृतानि मनआदीनि येन ॥ भगव
तः प्रतिबिंबं तस्मिन् स्थूले विराड्रूपे एतन्मनो दधार ध्यायन् आत्मन्यवहितो ध्यातृध्येयभेदशून्यः समाधौ स्थितः
सन् तत् स्थूलं विसृजत् ॥ १ ॥ एवमजस्रं निरन्तरं हरौ भक्तिं प्रकर्षेण वहन् ॥ असौ ध्रुवो हरिस्मरणात् आत्मानं स्मा

तस्मिन् विशुद्धकरणः शिववार्विगाह्य बद्ध्वासनं जितमरुन्मनसाहृताक्षः ॥ स्थूले दधार भगवत्प्रति
रूप एतद्ध्यायंस्तदव्यवहितो व्यसृजत्समाधौ ॥ १७ ॥ भक्तिं हरौ भगवति प्रवहन्नजस्रमानन्दबाष्पकल
या मुहुरर्द्यमानः ॥ विक्लिद्यमानहृदयः पुलकाचिताङ्गो नात्मानमस्मरदसाविति मुक्तलिङ्गः ॥ १८
स ददर्श विमानाग्र्यं नभसोऽवतरद्ध्रुवः ॥ विभ्राजयद्दश दिशो राकापतिमिवोदितं ॥ १९ ॥ तत्रानु देव
प्रवरौ चतुर्भुजौ श्यामौ किशोरावरुणाम्बुजेक्षणौ ॥ स्थिताववष्टभ्य गदां सुवाससौ किरीटहारा
ङ्गदचारुकुण्डलौ ॥ २० ॥ विज्ञाय तावुत्तमगायकिङ्करावभ्युत्थितः साध्वसविस्मृतक्रमः ॥ ननाम
नामानि गृणन्मधुद्विषः पार्षत्प्रधानाविति संहताञ्जलिः ॥ २१ ॥

१ ॥ यतो मुक्तलिंगः त्यक्तशरीराभिमानः ॥ तत्र हेतवः ॥ आनंदबाष्पस्य कलया बिंदुना मुहुर्वारेणाभिभूयमा
नः ॥ विक्लिद्यमानं स्विद्यद्धृदयं यस्य पुलकैर्व्याप्तांगः ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनन्तरं देवप्रवरौ ददर्श इत्यन्वयः ॥ ग
दामवष्टभ्य स्थितौ किरीटादिभिः सहितेन चारुणी कुंडले ययोः ॥ २० ॥ उत्तमगायः पुण्यश्लोकः तस्य किं
करौ तौ विज्ञाय मधुद्विषः पार्षदप्रधानाविति हेतोः ॥ साध्वसेन संभ्रमेण विस्मृतः पूजाक्रमः केवलं तत्

८९

२२ ॥ त्वमहं तत इति ॥ सशरीरस्यैव विष्णुपदारोहाभिप्रायं ॥ अतीतृपत तपिवान ॥ २३ ॥ आवां तस्य पार्षदौ ॥
२४ ॥ सुदुर्जयं तेहेतुः सूरयः सम्यग्योपि यत्परमाप्य केवलमधः स्थिताः पश्यंति ॥ यच्च चंद्रादयः प्रदक्षिणं
यथा भवति ॥ एवं परिक्रामंति ॥ तदातिष्ठ अधितिष्ठ ॥ २५ ॥ २६ ॥ आत्तुष्यत्रिस्य पिसशरीरस्यानामिप्राय

तं कृत्स्नपादाभिनिविष्टचेतसं बद्धांजलिं प्रश्रयनम्रकंधरं ॥ सुनंदनंदावुपसृत्य सस्मितं प्रत्यू
चतुः पुष्करनाभसंमतौ ॥ २२ ॥ सुनंदनंदावूचतुः ॥ भोभो राजन्सुभद्रं ते वाचं नोवहितः शृणु
यः पंचवर्षस्तपसा भवान्देवमतीतृपत ॥ २३ ॥ तस्याखिलजगद्धातुरावां देवस्य शार्ङ्गिणः ॥ पा
र्षदाविह संप्राप्तौ नेतुं त्वां भगवत्पदं ॥ २४ ॥ सुदुर्जयं विष्णुपदं जितं त्वया यत्सूरयोप्राप्य विचक्षते
परं ॥ आतिष्ठ तच्चंद्रदिवाकरादयो ग्रहर्क्षताराः परियंति दक्षिणं ॥ २५ ॥ अनास्थितं ते पितृभिर
न्यैरप्यंग कर्हिचित ॥ आतिष्ठ जगतां वंद्यं तद्विष्णोः परमं पदं ॥ २६ ॥ एतद्विमानप्रवरमुत्तमश्लो
कमौलिना ॥ उपस्थापितमायुष्मन्नधिरोढुं त्वमर्हसि ॥ २७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ निशम्य वैकुंठनियोज्य
मुख्ययोर्मधुच्युतां वाचमुरुक्रमप्रियः ॥ कृताभिषेकः कृतनित्यमंगलो मुनीन्प्रणम्याशिषम
८५ भ्यवादयत् ॥ २८ ॥ परीत्याभ्यर्च्य धिष्ण्याग्र्यं पार्षदावभिवंद्य च ॥ इयेष तदधिष्ठातुं बिभ्रद्रूपं हिरण्म
यं ॥ २९ ॥ तदोत्तानपदः पुत्रो ददर्शांतकमागतं ॥ गंधर्वमुख्याः प्रजगुः पेतुः कुसुमवृष्टयः ॥ ३६ ॥ ॥

मेव ॥ ३१ ॥ मधुच्युतमिति मधुच्युतं तां पादांते रेमधुच्युतं पस्यां तां ॥ अग्रतस्तां विशिमिस्मर्थः ॥ कृ

तं सितमकरकमिमंगलं वालं करांकेन च प्रदायतावचयामास ॥ २८ ॥ तेदेवऋषयं हिरासमं च
विश्मन्त्रसंग्रभवेपद्मैलत ॥ २९ ॥ ३ ॥

भा० च०
८०

दीनां हित्वा अग्नं द्रुगीमं त्रिविष्टपं यास्यामी सन्नु स्मरत्॥११॥ अवसितमभिप्रायं अवसीय ज्ञानात् देवयानेन
देवमार्गेण विमानेनेति वा॥१२॥१३॥ मुनीन् समर्षीनपि ततः परस्ताद्विष्णोः पदं तदभ्यगात्॥ ध्रुवो गतिर्य
स्य सः॥१४॥ यत् भ्राजमानं स्वरुचैव यत्र लोका विभ्राजंते येन न ग्रहा निष्कृपाः तेयत्र न व्रजं न गतवन्तः॥१५

सत्वस्थलोकमाभोदस्त्वन्नीति जनतीभवः॥ एवं स्मरं दुर्गं हित्वा दीनां यास्ये त्रिविष्टपं॥११॥ इति व्यव
सितं तस्य व्यवसीय स्वरोत्तमो॥ दर्शयामास तं देवी देवयानेन गच्छती॥१२॥ तत्र तत्र प्रशस्त सद्भिः पार्थिवै
र्मानिकैः स्वैः॥ अवकीर्यमाणो ददृशे क्रमस्थैः क्रमशो ग्रहान्॥१३॥ त्रिलोकीं देवयानेन सोतिव्रज्य
मुनीनपि॥ परस्ताद्यद्ध्रुवगतिर्विष्णोः पदमथाभ्यगात्॥१४॥ यद्भ्राजमानं स्वरुचैव सर्वतो लोका
स्त्रयो ह्यनु विभ्राजंत एते॥ यन्नाव्रजन् जंतुषु येनुग्रहा व्रजंति भद्राणि चरंति येनिशं॥१५॥ शा
ताः समदृशः शुद्धाः सर्वभूतानुरंजनाः॥ यात्यंजसाच्युतपदं अच्युतप्रियबांधवाः॥१६॥ इत्युत्ता
नपदः पुत्रो ध्रुवः कृष्णपरायणः॥ अभूत्त्रयाणां लोकानां चूडामणिरिवामलः॥१७॥ गंभीरवेगो
निमिषं ज्योतिषां चक्रमर्पितं॥ यस्मिन् भ्रमति कौरव्य मेढ्यामिव गवां गणः॥१८॥ महिमानं विलो
क्यास्य नारदो भगवानृषिः॥ आतोद्यं वितुदन् श्लोकान् सत्रेगायत्प्रचेतसां॥१९॥
अच्युतप्रियबांधवा येषां

१६॥ अनिमिषं अनिलसं ज्योतिषां चक्रं यस्मिन्नाहितं अर्पितं सद्भ्रमति॥ मेढ्यामाहितो गंभीरवेगो गवां गणाः
१८॥ अतोद्यं वीणां वितुदन्वादयन् प्रचेतसां सत्रे भगवन्माहात्म्य प्रसंगेन ध्रुवमहिमप्रतिपादनपराञ्छ्लो

न्लोकाननगायत॥१९॥
८०

सु३

नूनमिति ॥ पतिरेवदेवतायस्याः सतस्ययत्तपः प्रभावः तस्यतांगतिंफलमधिगंतुंवेदवादरतशीलाः ब
ह्मविदोपिनैवप्रभवंति ॥ अभ्युपायान्भगवद्धर्मानदृष्ट्वापिकिंपुनस्त्वयाः ॥ ८१ ॥ तपः प्रभावगतिंचविशि
गु नष्टिद्वाभ्यांहेदाराःपितृपत्नींहिचित्तस्यावाक्शरैः ॥ भिन्नेनहृदयेनवनंप्राप्तःसन्अजिनमपियोजिगाय
वर्षाणिहितवान् ॥ ८२ ॥ तस्यापिदृष्टेननयामंपरंयोभवितव्यंवपुःस्त्रियः भवेत्स ॥ तमन्वर्षस्म्रहंरवि

ना २ ८३ बा च ॥ नूनंसुनीतेःपतिर्देवतायास्तपःप्रभावस्यसतस्यतांगतिं ॥ दृष्ट्वाभ्युपायानपिवे
द्वादिनोनैवाधिगंतुंप्रभवंतिकिंत्वयाः ॥ ८१ ॥ यः पंचवर्षोगुरुदारवाक्शरैर्भिन्नेनयातोहृदयेन
दूयता ॥ वनंमद्देशकरोऽजितंप्रभुंजिगायतद्भक्तगुणैःपराजितं ॥ ८२ ॥ यत्त्वच्चवपुर्भवितस्या।
पितृष्टमन्वाहरतोत्तरदपिवर्षपूगैः ॥ यदपंचवर्षोयदहोभिरल्पैः प्रसाद्यवैकुंठमवापतत्पदं ॥ ८३ ॥ मै
त्रे ४ घ ३ बा च ॥ एतत्तेभिहितंसर्वंयत्पृष्टोहमिहत्वया ॥ ध्रुवस्योद्दामयशसः चरितंसंमतंसतां ॥ ८२
धन्यंयशस्यमायुष्यंपुण्यंस्वस्त्ययनंमहत् ॥ स्वर्ग्यंध्रौव्यंसौमनस्यंप्रशस्यमघमर्षणम् ॥ ८५ ॥

आरोढुमिच्छेदपिकिंतत्संकल्पोःप्रशक्यःह्यतः आरोहणमभिसंधिः ॥ कथंभूतंपदंषड्वापंचवावर्षो
लिायस्मृतः ॥ अल्पैरेवाहोभिः वैकुंठंप्रसाद्ययत्तस्यपदमवापतत् ॥ ८३ ॥ उद्दाममहत्त्वंयशोयस्य ॥ ८२
यनादर्शनमित्तं ॥ ध्रौव्यंध्रुवस्थानप्रापकंप्रशस्यंप्रशंसार्हं ॥ अघमर्षणंपापनाशनं ॥ ८५ ॥

मच्युतप्रियस्य ध्रुवस्य चेष्टितं श्रुत्वा यो वर्तते तस्य भवेत्॥४५॥ तीर्थं महत्त्वमिच्छूनां गुणा यत्र भवंति॥४६
तम भवाप्ये स भार्यां॥४७॥४८॥ नेच्छन् निष्कामः तु अश्रवणे आत्मनैवात्मानं प्रति संतुष्टो भवतीति हे
भा॰ च॰ ४८ तोः सिद्धिमाप्नोति॥४९॥ किंच मत्सत्पथे भगवन्मार्गे अमृतं तत्प्रज्ञानं यो दद्यात्॥५०॥ ध्रुवस्य चरितं मया।

कृतैतच्छ्रद्धयाभीक्ष्णमच्युतप्रियचेष्टितं॥ भवेद्भक्तिर्भगवति यया स्यात्क्लेशसंक्षयः॥४४॥ महत्त्वमि
च्छतां तीर्थं श्रोतुः शीलादयो गुणाः॥ यत्र तेजस्तदिच्छूनां मानो यत्र मनस्विनां॥४५॥ प्रयतः कीर्तयेत्
प्रातः समवाये द्विजन्मनां॥ सायं च पुण्यश्लोकस्य ध्रुवस्य चरितं महत्॥४६॥ पौर्णमास्यां सिनीवा
ल्यां द्वादश्यां श्रवणेथवा॥ दिनक्षये व्यतीपाते संक्रमेर्कदिनेपि वा॥४७॥ श्रावयेच्छ्रद्दधानानां तीर्थ
पादपदाश्रयः॥ नेच्छंस्तत्रात्मनात्मानं संतुष्ट इति सिद्ध्यति॥४८॥ ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दद्यात्सत्प
थेमृतं॥ कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानुगृह्णते॥५०॥ इदं मया तेभिहितं कुरूद्वह ध्रुवस्य वि
ख्यातविशुद्धकर्मणः॥ हित्वार्भकः क्रीडनकानि मातुर्गृहं च विष्णोः शरणं यो जगाम॥५१॥ इति
श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे द्वादशोध्यायः॥१२॥ सूत उवाच॥ निशम्य कौषारविणोपवर्णितं
ध्रुवस्य वैकुंठपदाधिरोहणं॥ प्ररूढभावो भगवत्यधोक्षजे प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रचक्रमे॥१॥

भिहितं मातुर्गृहं च हित्वा॥५१॥ इति भावार्थदीपिकायां द्वादशः॥१२॥ एवं पंचभिरध्यायैर्ध्रुवचरितं वर्णितं॥ अथ
एकादशभिरध्यायैः पृथुचरित्रमुच्यते॥ तत्र त्रयोदशे वंशे पृथोर्जन्म ध्रुवान्वये॥ अंगो वेनात्पिता यत्र

॥१॥ निशम्य कौषारविणोपवर्णितं ४८

अन्ववायेवंशे ॥२॥ नारदेनप्रचेतसांसत्रेवर्णिताः कथाः प्रष्टुंतन्महिमानमाह ॥ मन्यइति ॥ देवस्यदर्शनंय
स्मह्रेः परिचर्यायाप्रकारः क्रियायोगः पंचरात्रेयेनप्रोक्तः ॥३॥ स्वधर्मशीलैःप्रचेतोभिः ॥४॥ ध्रुवस्यवं
शेतेजाताइतिवक्तुंध्रुवस्यवंशमनुक्रमति ॥ ध्रुवस्येत्यादिना ॥ पितुः सार्वभौमश्रियंनैच्छत ॥ अधिराजा

विदुरउवाच ॥ केतेप्रचेतसोनामकस्यापत्यानिसुव्रत ॥ कस्यान्ववायेप्रख्याताः कुत्रवासत्रमास
त ॥२॥ मन्येमहाभागवतंनारदंदेवदर्शनं ॥ येनप्रोक्तः क्रियायोगः परिचर्याविधिर्हरेः ॥३॥ स्वधर्म
शीलैःपुरुषैर्भगवान्यज्ञपूरुषः ॥ इज्यमानोभक्तिमतानारदेनेरितः किल ॥४॥ यास्तादेवर्षिणात
त्रवर्णिताभगवत्कथाः ॥ मह्यंशुश्रूषवेब्रह्मन्कार्त्स्न्येनाचष्टुमर्हसि ॥५॥ मैत्रेयउवाच ॥ ध्रुवस्यचो
त्कलः पुत्रः पितरिप्रस्थितेवनं ॥ सार्वभौमश्रियंनैच्छदधिराजासनंपितुः ॥६॥ सजन्मनोपशांता
त्मानिःसंगः समदर्शनः ॥ ददर्शलोकेविततमात्मानंलोकमात्मनि ॥७॥ आत्मानंब्रह्मनिर्वाणं
प्रत्यस्तमितविग्रहं ॥ अवबोधरसैकात्म्यमानंदमनुसंततं ॥८॥ अव्यवच्छिन्नयोगाग्निदग्धकर्म
मलाशयः ॥ स्वरूपमवरुंधानोनात्मनोन्यंतदैक्षत ॥९॥

सनंच ॥ अनिच्छायांहेतुमाहसइतिचतुर्भिः ॥७॥ आत्मानंस्वरूपभूतंब्रह्मवरुंधानः आवृण्वन् आत्मनो
नान्यंतदैक्षतस्वयंतुसर्वस्मादन्यःसन् ॥ कथंभूतंब्रह्मनिर्वाणंशांतं ॥ प्रत्यस्तमितः संशांतोविग्रहोभे
दोयस्मिन् ॥ अवबोधरसेनैकात्म्यंयस्य ॥८॥ कथंभूतः अव्यवच्छिन्नोयोयोगः सएवाग्निस्तेनदग्धकर्मम

भा॰चं॰
६५

जगदादीनामिवाहृतिर्यस्य॥ तथाभूतो ललितः अतन्मतिः॥ न तेषामिव मतिर्यस्य सर्वज्ञत्वात् प्रज्ञो तमश्ची
ष्ठिज्वालायस्मान्नलस्तद्धस्थितः॥१॥ यवीयो मम्रतकालान्तकनिष्ठे॥१॥ इष्टा प्रिया भार्या॥१२॥१३॥ निशिथः नि

जगंध्वधियोन्मतमृकाहृतिरतन्मतिः॥ ललितः पथिवालानां प्रशांतार्चिरिवानलः॥१॥ मता
ते जउप्तुन्मनेऽकलश्हा: समेत्रिणः॥ वत्सरे भूयतिचक्रुर्यवीयासुभ्रमेः स्तते॥११॥ सर्वीर्थिवत्सरस्ये
ष्टाभार्यामृतषडात्मजान्॥ पुष्पार्णांति स्मकेते चरुषम्जं वसंजघ॥१५॥ पुष्पार्णस्यप्रभाभार्या दोषा
च द्वेवभूवतुः॥ प्रातर्मध्यंदिनं सायं इति ह्यासन्प्रभासुताः॥१६॥ प्रदोषो निशिथो व्युष्ट इति दोषासुता
स्रयः॥ व्युष्टः सुतं पुष्करिण्यां सर्वतेजसमादधे॥१७॥ स चक्षुः सुतमाकूत्यां पत्न्यां मनुमवाप ह॥ मनो
रसूत महिषी विरजान्नड्वला सुतान्॥१८॥ पुरुं कुत्सं त्रितं द्युम्नं सत्यवंतमृतं व्रतं॥ अग्निष्टोममतीरा
त्रं प्रद्युम्नं शिबिमुल्मुकं॥१९॥ उल्मुकोऽजनयत्पुत्रान्पुष्करिण्यां षडुत्तमान्॥ अंगं सुमनसं ख्यातिं क्र
तुमंगिरसं गयं॥२०॥ सुनीथांगस्य या पत्नी सुषुवे वेनमुल्बणं॥ यद्दौःशील्यात्स राजर्षिर्निर्विण्णो
निरगात्पुरात्॥२१॥ यमंग शेपुः कुपिता वाग्वज्रा मुनयः किल॥ गतासोस्तस्य भूयस्ते ममंथुर्दक्षिणं
करं॥२२॥ अराजके तदा लोके दस्युभिः पीडिताः प्रजाः॥ जातो नारायणांशेन पृथुराद्यः क्षितीश्व ॥२४॥ ॥२५॥ ॥२६॥

रीश्वरः॥२३॥ स सर्वतेजाः चक्षुः संज्ञं मनुं सुतमवाप मन्वोर्महिषीनड्वला विरजान् षड्दात्मजान् पुष्पमवान् द्वाद
शसुतानसूत॥१५॥१६॥ अंगाद्वेनि दुःस्वभावो वेनवंशे येषां॥१९॥ मथने हेतुः अराजक इति॥ आद्यः पुरग्रामादीनां ते

यद्यस्याः प्रजायाहेतोर्विमनाः सन्ययौ ॥ २० ॥ किंच ॥ अंहः अपराधे वेनमुद्दिश्य आलब्ध ॥ २१ ॥ यतोऽय
मघमस्मात् ॥ नावध्येयः अवज्ञेयोऽपि न भवति ॥ २२ ॥ परावरविदां मध्ये अतिश्रेष्ठः ॥ २३ ॥ अभावोऽपूर्वः

विदुर उवाच ॥ तस्य शीलनिधेः साधोर्ब्रह्मण्यस्य महात्मनः ॥ राज्ञः कथमभूद्दुष्टा प्रजा यद्विमना
ययौ ॥ २० ॥ किं वांहो वेन उद्दिश्य ब्रह्मदण्डमयूयुजन् ॥ दण्डव्रतधरे राज्ञि मुनयो धर्मकोविदाः ॥ नाव
ध्येयः प्रजापालः प्रजाभिरघवानपि ॥ यदसौ लोकपालानां बिभर्त्योजः स्वतेजसा ॥ २२ ॥ एतदाख्या
हि मे ब्रह्मन्सुनीथात्मजचेष्टितम् ॥ श्रद्दधानाय भक्ताय त्वं परावरवित्तमः ॥ २३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ अं
गोऽश्वमेधं राजर्षिराजहार महाक्रतुम् ॥ नाजग्मुर्देवतास्तस्मिन्नाहूता ब्रह्मवादिभिः ॥ २४ ॥ तमूचु
र्विस्मितास्तत्र यजमानमथर्त्विजः ॥ हवींषि हूयमानानि न ते गृह्णन्ति देवताः ॥ २५ ॥ राजन्हवीं
ष्यदुष्टानि श्रद्धयासादितानि ते ॥ छन्दांस्ययातयामानि योजितानि धृतव्रतैः ॥ २६ ॥ न विदामेह
देवानां हेलनं वयमण्वपि ॥ यन्न गृह्णन्ति भागान्स्वान्ये देवाः कर्मसाक्षिणः ॥ २७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥
अंगो द्विजवचः श्रुत्वा यजमानः सुदुर्मनाः ॥ तत्प्रष्टुं व्यसृजद्वाचं सदस्यांस्तदनुज्ञया ॥ २८ ॥

काम्यकर्मणा बलादृष्यादितो न स्वर्गाय भवेदिति द्योतनं तंगस्य पुत्रोत्पत्तिक्रममाह ॥ अंग इत्यादिना
२४ ॥ अयातयामानि अगतवीर्याणि ॥ २६ ॥ यज्ञे गृहीतमौनोऽपि वाचं व्यसृजत् ॥ प्रष्टुं ॥ २८ ॥

भा॰ च॰ ५०

आहूताआहूताः ग्रहान्सोमपाआगि इत्युच्चैनमस्कृति ॥ २० ॥ इह जन्मनि तावन्मनाक ईषदपि श्रद्धयेन स्थितं
कथं विज्ञानस्याणस्समयएव आयषस्थितेः लालनात् ॥ किं तत्र शाक शाक कृतं मेकमद्यमस्ति यद्यस्मात् इ
दं केगुणाणि धिपितिमज्ञार्हिता ॥ २१ ॥ अथो यथा देवा इहविनं मस्कृतितं तयात्मानं सम्प्रजं साधकं श्रसाधनीय

नैमाछे साइन्तादेवानमस्कृतिग्रहानिह ॥ स देसं स्यतयो वृत्तकिमवद्यं मयाकृतं ॥ २२ ॥ स दस स
नयजत्रुः ॥ न स्वेवह भवतोनोचेत्तावन्मनाकस्थितं ॥ अस्त्येकमाकतं नमयदिहेइलं मयजाः कृ
२३ ॥ तथा साधयमे इतं आत्मानं सम्प्रजेनम ॥ २४ ॥ तेषु वकाम स्यच्चेदास्यतियत्तभक ॥ २५ ॥ तथा
सभागधेयानि गृहीष्यंतिदिवौकसः ॥ यद्यत्तत्पुरुषः साक्षाद्यमायदृहिवितः ॥ २६ ॥ तास्ताः कामा
न्हरिर्दद्याद्यान्कामयते जनः ॥ आराधितो यतो विष्णुतथा पुंसां फलोदयः ॥ २७ ॥ इति व्यवसिता वि
प्राः तस्मात् ः प्रजातये ॥ पुरोडाशं निरवपनृशिपिविष्टाय विष्णवे ॥ २५ ॥ तस्मात्सकृष्णउत्तस्यौ ह म
मात्सम लोवरः ॥ हिरण्यमयेन पात्रेण सिद्धमादाय पायस ॥ २६ ॥ सविप्रानमतो राजा गृहीत्वांजलि
नौदनं ॥ अवघ्राय मदा युक्तः प्रादात्पत्न्या उदारधीः ॥ २७ ॥

त्तदाह ॥ २८ इति ॥ २९ ॥ तथा सति सभागान्।
गृहीष्यंति ॥ यद्यतो हरिः साक्षाद्धुतः स्यात् ॥ अतस्तेन सहस्रवैदेवा आगमिष्यंती सर्थे ॥ ३० ॥ न वति त
च्छा कामान्हरिः कथं दद्यात् ॥ तत्राह तांस्तानिति ॥ ३१ ॥ प्रजातये पुत्रोत्पत्तये शिपिविष्टाय ॥ शिपिषु प
शुषु यज्ञरूपेण प्रविष्टाय ॥ तथा च श्रुतिः ॥ यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञएव पशुषु प्रतितिष्ठतीति ॥ ३२ ५०

पुमांसंस्तुतेनेतितथातत्याश्यपमेः सकाशाद्गर्भमाद्धेयप्रजामती ॥ ३८ ॥ मातामहस्मृतं स्मृत्योर्हिं पुत्रीसु ॥
नीया ॥ ३९ ॥ स्मृगपुत्रलब्धकः सनतेद्दृष्टावनोमावागच्छतीतिजनः सर्वोप्यरोत तुक्रोश ॥ ४० ॥ आक्रीडेक्रीडेश
स्यानेपालाम्ममूनिवारयत ॥ ४१ ॥ अचंदाहृष्टा ॥ ४२ ॥ तुमेनस्तस्मक्रपुत्रनिदावाकाम्याह ॥ मायणेतिचिंभिः

सातत्त्वंसवनेराज्ञीप्राश्यपैवपत्रगर्देधे ॥ गर्भकालउपावृतेजमारंस्तपुवैप्रजा ॥ ३८ ॥ सबालएवपु
हषोमातामहमनुव्रतः ॥ अथसोशोद्भवेत्स्नेतेनोभवद्धार्मिकः ॥ ३९ ॥ सशासनमयमस्मगापु
वेनगोचरः ॥ हसंसापुर्गगानदीनान्वनेसोश्मयरोजनः ॥ ४० ॥ आक्रीडेक्रीडतोवालानवपस्यान
ममार विदाहणः ॥ समहतिरनक्रोशः पशुमारयत ॥ ४१ ॥ नविचलावलेश्शासनेविवियेरेप ॥ यदा
नश्यासितकन्याभ्रशमासीत्सदुमेना ॥ ४२ ॥ मायेणाभ्यविनोदेवायप्रजागहेमयिनः ॥ कस्य १२
भूतडुखुपनविंदतिडुर्भरः ॥ ४३ ॥ यतः पापीयसीकीर्तिरधर्मश्चमहान्नृणां ॥ यतोविरोधःसर्वे
वापतआधिरेनतव ॥ ४४ ॥ कस्त्वंप्रजापदेशेवैमोहवंधनमात्मनः ॥ यदितोवहुमंस्यतेयदर्थाः
क्लेशदागृहाः ॥ ४५ ॥

प्रसज्जाः पैतेरभ्यर्चितःतत्रहेतः ॥ जत्सितेरपत्यैः संस्तुतं ॥ डुर्भरंधारयितमशक्यंडुःखंयेनविंदति ॥ ४२
सर्वेषांसर्वैःसहआधिमानसीव्यथा ॥ ४४ ॥ तंप्रजापदेशेशुत्रनाममात्रमपिश्रान्तमोहेनवंधनंयदर्थायति

सिंहासनद्वात्रिंशिका ॥ २५ ॥

दृष्ट्वा निर्विद्य गृहे वर्तनेन उत्सितमेवात्मानमभिनंदति ॥ कदपत्यमिति ॥ शुचां पदात् शोकानां स्थानात् तच्चरवे
हेतः ॥ निर्विद्येतेति ॥ तत्कुतः यतः कदपत्यात् गृहाः क्लेशनिवहा भवंति ॥ ४८ ॥ सहनामदयानाविभू
तीनामुदयो यस्मिंस्तस्माद्गृहाद्गतः ॥ यावेनसुतेनसूतेमतो ॥ ४९ ॥ पुरोहितादयस्तु विविचिक्युः अन्वेषित

कदपत्यं वरं मन्ये सदपत्याच्छुचां पदात् ॥ निर्विद्येत गृहान्मर्त्यो यत्क्लेशनिवहा गृहाः ॥ ४८ ॥ एवं
स निर्विण्णमना नृपो गृहान्निशीथ उत्थाय महोदयोदयात् ॥ अलब्धनिद्रोनुपलक्षितो नृभिर्हि
त्वा गतो वेनसुवं प्रसुप्ता ॥ ४९ ॥ विज्ञाय निर्विद्य गतं पतिं प्रजाः पुरोहितामात्यसुहृद्गणादयः
विचिक्युरुर्व्यामतिशोककातरा यथा निगूढं पुरुषं कुयोगिनः ॥ ५० ॥ अलक्षयंतः पदवीं प्रजा
पतेर्हतोद्यमाः प्रत्युपसृत्य ते पुरीं ॥ ऋषीन्समेतानभिवंद्य साश्रवो न्यवेदयन्पौरव भर्तृविप्ल
वं ॥ ५१ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ भृग्वादयस्ते मु
नयो लोकानां क्षेमदर्शिनः ॥ गोप्तर्यसति वै नॄणां पश्यंतः पशुसाम्यतां ॥ १ ॥

वेतः ॥ तं तत्र वसंतं संतमपि नापश्यन्निति दृष्टांतेनाह यथेति ॥ ५० ॥ साश्रवः रुदंतः भर्तुर्विप्लवं नाशं न्य ५८
दर्शनमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ चतुर्दशे तु दुष्पुत्रभयाद्राजनि गते द्विजैः
अभिषिक्तस्य वेनस्य रोषात्पातेर्वधस्तु उच्यते ॥ १ ॥ क्षेमदर्शिनः क्षेमचिंतकाः पशुसमानत्वं तां पश्यंतः ॥ १ ॥

प्रमात्यादीनामसंमतमपि॥ पाठांतरे॥ प्रकृत्यासम्भावेनासंमतं॥२॥ चौराली नावभूवुः॥३॥ आरोढुं नृप
स्थानं राजासनं येन अष्टविभूतिभिर्लोकपालैश्वर्यैः॥४॥५॥६॥ सत्रिणः मिलिताः संतः॥७॥ मूलतस्था
पतस्करदीसप्रज्वालितेकाष्ठे तन्मध्यवर्त्तिनां पिपीलिकादीनां यथा उभयतो व्यसनं एवं तस्करेभ्यः पाल

वीरमातरमाहूय सुनीथां ब्रह्मवादिनः॥ प्रकृत्यासंमतं वेनमभिषिंचन्पतिं भुवः॥२॥ श्रुत्वा नृ
पासनगतं वेनमत्युग्रशासनं॥ निलिल्युर्दस्यवः सद्यः सर्पत्रस्ता इवाखवः॥३॥ स आरूढनृप
स्थान उन्नद्धोष्टविभूतिभिः॥ अवमेने महाभागान्स्तब्धः संभावितः स्वतः॥४॥ एवं मदांध उत्सिक्तो
निरंकुश इव द्विपः॥ पर्यटन्रथमास्थाय कंपयन्निव रोदसी॥५॥ न यष्टव्यं न दातव्यं न होतव्यं द्वि
जाः क्वचित्॥ एवं न्यवारयद्धर्मं भेरीघोषेण सर्वतः॥६॥ वेनस्यावेक्ष्य मुनयो दुर्वृत्तस्य विचेष्टितं
विमृश्य लोकव्यसनं कृपयोचुः स्म सत्रिणः॥७॥ अहो उभयतः प्राप्तं लोकस्य व्यसनं महत्॥ दारुण्यु
भयतो दीप्ते इव तस्करपालयोः॥८॥ अराजकभयादेष कृतो राजातदर्हणः॥ ततोप्यासीद्भयं त्वद्य
कथं स्यात्स्वस्ति देहिनां॥९॥ अहेरिव पयः पोषः पोषकस्याप्यनर्थभृत्॥ वेनः प्रकृत्यैव खलः सुनी
थागर्भसंभवः॥ निरूपितः प्रजापालः स जिघांसति वै प्रजाः॥१०॥॥

काच्चेत् स्वं यामस्य स्पर्श्यः॥८॥ तदेवाहुः अराजभयादिति॥ अतदर्हणः राज्यार्हः॥९॥ अस्माकमप्यनिष्टं जात
मित्याहुः अहेरिव यथा पयः पोषः क्षीरेण पोषणं पोषकस्याप्यनर्थं बिभर्त्ति प्रस्राति॥ तदेवाहुः॥ वेन इति निरू

सांत्वयेमउपपत्तिभिःप्रार्थयिष्यामःतस्यपातकंस्पृश्येत्तस्यापातकस्पर्शेहेतुः॥तस्यातकत्वंविद्वद्भिः॥११॥

तथापिसांत्वयेमामुंनास्मांस्तत्पातकंस्पृशेत्॥तद्विद्वद्भिरसद्वृत्तोवेनोस्माभिःकृतोनृपः॥११॥सां
त्वितोयदिनोवाचंनग्रहीष्यत्यधर्मकृत॥लोकधिक्कारसंदग्धंदहिष्यामःस्वतेजसा॥१२॥एव
मध्यवसायैनंमुनयोगूढमन्यवः॥उपव्रज्याब्रुवन्वेनंसांत्वयित्वाचसामभिः॥१३॥मुनयऊचुः॥नृ
पवर्यनिबोधैतद्यत्तेविज्ञापयामभोः॥आयुःश्रीबलकीर्तीनांतवतातविवर्द्धनं॥१४॥धर्मआचरि
तःपुंसांवाङ्मनःकायबुद्धिभिः॥लोकान्विशोकान्वितरत्यथानंत्यमसंगिनां॥१५॥सतेमाविनशे
द्वीरप्रजानांक्षेमलक्षणः॥यस्मिन्विनष्टेनृपतिरैश्वर्यादवरोहति॥१६॥राजन्नसाध्वमात्येभ्यश्चोरा
दिभ्यःप्रजानृपः॥रक्षन्यथाबलिंगृह्णन्निहप्रेत्यचमोदते॥१७॥यस्यराष्ट्रेपुरेचैवभगवान्यज्ञपूरु
षः॥इज्यतेस्वेनधर्मेणजनैर्वर्णाश्रमान्वितैः॥१८॥तस्यराज्ञोमहाभागभगवान्भूतभावनः॥
परितुष्यतिविश्वात्मातिष्ठतोनिजशासने॥१९॥तस्मिंस्तुष्टेकिमप्राप्यंजगतामीश्वरेश्वरे॥
लोकाःसपालाह्येतस्मैहरंतिबलिमादृताः॥२०॥

गूढोमन्युर्येषांसामभिःप्रियोक्तिभिः॥१३॥निष्कामानामानंत्यंमोक्षमपि॥१५॥माविनशेत्॥माविन ५२
श्यतु॥१६॥असाधवोयेऽमात्यास्तेभ्यः॥यथायथाशास्त्रं॥१७॥१८॥१९॥२०॥

सर्वांल्लोकांस्त्वममरांस्तत्त्वाप्यकान्यत्तांस्त्वसंगरत्नाति नियच्छति तथा तं विचित्रैरैश्वर्यत्वादिभिः भवाप्समर
त्पुंस्वदेशान् ॥ तद्वासिनो जनान् ॥ अत्र यो तु अत्रवर्तिते ॥ २१ ॥ पुष्पदृष्टिषु यत्र देशो हरेः कलाश्रेशाः स्मरं तेषां

तं सर्वलोकामरयज्ञसंग्रहं त्रयीमयं द्रव्यमयं तपोमयं ॥ यज्ञैर्विचित्रैर्यजतो भवाय ते राजन्स्वदेशाननु
रोद्धुमर्हसि ॥ २० ॥ यज्ञेन युष्मद्विषये द्विजातिभिर्वितायमानेन सुराः कला हरेः ॥ स्विष्टाः सुतुष्टाः प्रदि
शंति वांछितं तद्धेलनं नार्हसि वीर चेष्टितुं ॥ २१ ॥ वेन उवाच ॥ बालिशा बत यूयं वा अधर्मे धर्ममानिनः
ये वृत्तिदं पतिं हित्वा जारं पतिमुपासते ॥ २२ ॥ अवजानंत्यमी मूढा नृपरूपिणमीश्वरं ॥ नानुविंदंति
ते भद्रमिह लोके परत्र च ॥ २३ ॥ को यज्ञपुरुषो नाम यत्र वो भक्तिरीदृशी ॥ भर्तृस्नेहविदूराणां यथा जा
रे कुयोषितां ॥ २४ ॥ विष्णुर्विरिंचो गिरिश इंद्रो वायुर्यमो रविः ॥ पर्जन्यो धनदः सोमः क्षितिरग्निरपांप
तिः ॥ २५ ॥ एते चान्ये च विबुधाः प्रभवो वरशापयोः ॥ देहे भवंति नृपतेः सर्वदेवमयो नृपः ॥ २६ ॥ तस्मा
न्मां कर्मभिर्विप्रा यजध्वं गतमत्सराः ॥ बलिं च मह्यं हरत मत्तोऽन्यः कोऽग्रभुक् पुमान् ॥ २७ ॥ मैत्रेय उवाच
इत्थं विपर्ययमतिः पापीयानुत्पथं गतः ॥ अनुनीयमानस्तद्याच्ञां न चक्रे भ्रष्टमंगलः ॥ २८ ॥

५५

स्वराणां हेलनमवज्ञां ॥ २१ ॥ बालिशा मूढाः वृत्तिदं मां हित्वा ॥ २२ ॥ भर्तृस्नेहो विदूरो येषां ॥ २४ ॥ २५ ॥ देहे भवं
ति नृपतेः ॥ अतो नृपतिरेवेश्वरः ॥ उक्तरीत्या दंशार्थ इति भावः ॥ २६ ॥ बलिं च करादिकं मह्यं आहरत ॥ २७ ॥

भा॰च॰ ५२

तेनासत्कृतः भग्नायां यान्त्यायां ॥ १ ॥ २ ॥ परिवर्त्तीत विनिंदेत ॥ अन्तर्भवेनं विनाकृतं तत्र तामाङ्गः यदत्र हवि
षघ्नः सन्नीटशामैश्वर्यं प्राप्त ॥ ११ ॥ एवं गृहमम्यव ॥ इदानीं हृदमम्यव ॥ दुःखितैर्दुःकारैः ॥ १० ॥ स्वाश्रमपदं प्रति

इति तैः सत्कृतास्तेन द्विजाः पंडितमानिना ॥ भग्नायां भत्र्यां चायांत सैव विदुरत्वक्कुपुः ॥ १ ॥ हस्ततां
हस्ततामेषपापः अकृतिदाहणाः ॥ जीवनजगदंसा वाग्निकृहतभस्मसाद्भवेत् ॥ १ ॥ नायमर्हति स्पष्टं
तौ नर देव वृ रासनं ॥ यापि यज्ञपतिं विष्णुं विनिंदत्येन पत्र्यय ॥ १२ ॥ कोविनेपति चत्रीतवेन मेकस्मते
शुभं ॥ ग्रामत्र द्दशमैश्वर्यं यदत्र ग्रहभाजनः ॥ १३ ॥ इत्येवं वसिताहतमृषयो हृष्टमन्यवः ॥ निजघ्नु
र्दुःखितैर्वैनं हतमद्भुतनिंदया ॥ १४ ॥ ऋषिभिः स्वाश्रमपदं गते प्रत्रकलेवरे ॥ सुनीथा पालयामा
स विद्यायोगेन शोचती ॥ १५ ॥ एकदा स्नानयस्तेन सरस्वत्सलिलाप्लुताः ॥ हुत्वाग्नीन्सत्कथाः चक्रु
र्हपविष्टाः सरित्तटे ॥ १६ ॥ वीक्ष्योत्थितान्महोत्पातान्लोकभयंकरान् ॥ अप्यभद्रमनाथाया
स्याभ्योन भवेद्भुवः ॥ १७ ॥ एवं मृषंत ऋषयो धावतां सर्वतो दिशं ॥ पांसुः समुत्थितो भूरिः चौराणां

ऋषिभिर्गीते गामने कृते विद्यायोगेन मंत्रसहितया युक्ता ॥ १५ ॥ ...वद्धाव आर्षेः सरस्वत्याः सलिलेऽप्ला
लुता इत्यर्थः ॥ १६ ॥ तदा तूत्पातानीद्यभवो भद्रेन भवेत् किमित्याकृष्ण ॥ १७ ॥ एवं मृषंत ऋषयः स्थिता
स्तदा धावतां चौराणां भूरिः पांसुः समुत्थितः ॥ १८ ॥ ॥ ५२

ततस्तेषां लोकस्य भयं लुप्ततां जिघांसतां चोपद्रवमात्ताय ॥ ७६ ॥ तथा चौरशयमराजकं हीनसत्वं च जनप
दमात्ताय शत्रवा ग्रअवारणे दोषदर्शिनो पिजनाः लुप्यतो लोकान्नावारयन्निमनव ॥ ८० ॥ शक्तानां न क्रिया
णामवारणे दोषः इति किं वतस्य ॥ समर्थानामपि शान्तो पिश्राल्लणोपि यदि हीनानां समुपेक्षको भवेत् ॥ तदितो
सेव्रलेतपं स्रवति ॥ ८१ ॥ अतः उपेक्षादोषपरिहारायनागाश्यामादिविनिस्समहीपतेर्दूहेन रमाममंथुरि।

तदुपद्रवमात्तायलोकस्य वमलंपतां ॥ भवन्नुपरतेतस्मिन्नयो मं वजिघांसतां ॥ ८२ ॥ चौरशयं जनप
दं हीनसत्वमराजकं ॥ लोकानावारयन्न शक्ता अपि तद्दोषदर्शिनः ॥ ८३ ॥ आलनाम समस्तक शान्ता दीना
नां समुपेक्षकः ॥ स्वर्वतेवलं तस्यापि मिन्नमार्गमयो यथा ॥ ८४ ॥ नागानां वंशो राजर्षे रेषसंख्यातमेदं
ति ॥ प्रमोचवीर्यो ह्निपावंशो स्मिन्नेक एवाश्रयः ॥ ८५ ॥ विनिश्चित्यैवमुपेयोपायप्रसमहीपतेः ॥ म
मंथुनूहंतरमात्तत्रासीद्दाहकोनरः ॥ ८६ ॥ काकरुसोतिह्रसो गोह्नस्ववाडुर्महाहनुः ॥ हस्वपाणिश्व
नासाग्ररक्तालस्त्वाम्रमूर्द्धजः ॥ ८७ ॥ तं न तेवनतेदीनं किं करोमीति वादिनं ॥ निषीदेतीयं तुवन्सति

मन्वयः ॥ संख्यातं नागानां तं ॥ यज्ञाः ऋषयः पवलं पतो लोकानावारयन्कथंभूताः हुंकारेणैव तेनं निवारयितुं
शक्ता अपि ॥ तत्कि तस्मिन्निवारणे तन्मारणादिदोषदर्शिनः नचोदासत चौरपद्रुतैसीनो पेक्षायां तपोहानि
प्रसंगात् ॥ न चास्मतन्निवारकं राजानमकुर्वन् ॥ अगावशोच्छेदस्यानर्हत्वात् ॥ अतोवेनस्यैव देहममंथुरिति यो
ज्य ॥ बाहुको वामनः ॥ ८८ ॥ तमेवाह काकरुवन्नुह्नलः ॥ महहन्यौ ह्नकपोल मांतोयस्य ॥ ह्रस्वौ पादौ यस्य ॥ ८८ ॥ ८५

गो
गिरिकाननं चरत्याश्रयोनतत्पुरादिप्रवेशो येषां ते ॥ तत्र हेतुः ॥ येन कारणेनासौ बहुरत ॥ ततस्तस्य वंशा
भा॰ च॰ ५४ स्तथाभूताः ॥ ४९ ॥ इति चतुर्थे चतुर्दशः ॥ १४ ॥ ततः पंचदशे विप्रैर्मथनाद्वेनबाहुतः ॥ जातस्तत्पृथोः कृत
मभिषेकार्हणादिकं ॥ १ ॥ २ ॥ किमृषिरित्यत आह ॥ पृथुरिति चतुर्भिः ॥ लक्ष्म्याः संभूतिः कला ॥ ३ ॥ अयं तु प्रथमा

तस्य वंशधरास्ते नैषादा गिरिकाननगोचराः ॥ येनाहरज्जायमानो वेनकल्मषमुल्बणं ॥ ४९ ॥ इति श्रीभाग
वते चतुर्थे पृथुचरिते नैषादोत्पत्तिर्नाम चतुर्दशः ॥ १४ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ अथ तस्य पुनर्विप्रैरपुत्रस्य म
हीपतेः ॥ बाहुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत ॥ १ ॥ तद्दृष्ट्वा मिथुनं जातमृषयो ब्रह्मवादिनः ॥ ऊ
चुः परमसंतुष्टा विदित्वा भगवत्कलां ॥ २ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी ॥ इयं
च लक्ष्म्याः संभूतिः पुरुषस्यानपायिनी ॥ ३ ॥ अयं तु प्रथमो राज्ञां पुमान्प्रथयिता यशः ॥ पृथुर्नाम महा
राजो भविष्यति पृथुश्रवाः ॥ ४ ॥ इयं च देवी सुदती गुणभूषणभूषणा ॥ अर्चिर्नाम वरारोहा पृथुमेवा
वरुन्धती ॥ ५ ॥ एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया ॥ इयं च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञे नपायिनी ॥ ६ ॥

न्यत महाराजो भविष्यति ॥ ४ ॥ सुदती शोभनदंतवती ॥ गुणानां भूषणानां च भूषणरूपा ॥ अवरुन्धती भ ५८
र्तृत्वेन भजिनी भविष्यति ॥ ५ ॥ अत्र हेतुः एष इति ॥ लोकस्य रिरक्षया रिरक्षिषया ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥

सः श्रियः अप्सरोन्नयंतिसम ॥ ७८ ॥ देवैः महाहस्तागस्त्यैवमस्यपृथोः विद्धं रेखात्मकं चक्रं ॥ ९ ॥ अप्रतिहं
तेरेखांतेरश्मित्रचक्रं यस्य विद्धं ॥ सप्तरमेश्वरांशः ॥ १० ॥ अभिषेचनिकानि ॥ अभिषेकसाधनानि ॥ ॥ ११ ॥ २ ॥

प्रशंसेति स्म तं विप्रा गंधर्वं श्रवराजगुः ॥ सुमनसः सुमनोधाराः सिद्धान्नं तं तिसः श्रियः ॥ ७ ॥ शंखतूर्य
मृदंगाघोनैदुंदुभयो दिवि ॥ तमसर्वे उपाजग्मुर्देवर्षिपितृगणागणाः ॥ ५ ॥ ब्रह्मा जगाद हृदयैर्महा
१ पत्रो सत्यसुरेश्वरैः ॥ केयमस्य दक्षिणे हस्ते दृष्टा चिह्नं गदाभृतः ॥ ६ ॥ पादयोरविंदंचतेवसनेहंसकेतौ ॥ प
स्यामतिहतं चक्रमंशः सप्तरमेश्वनः ॥ ७ ॥ तस्याभिषेकश्चात्ये ब्रह्मलोके ब्रह्मवादिभिः ॥ अभिषेचा
निकामस्य प्राजग्मुः सर्वतोजनाः ॥ ८ ॥ सरित्समुद्रा गिरयो नागागांधर्वगामृगाः ॥ योषितः सर्व
भूतानि समाजग्मुः कृपायनं ॥ ९ ॥ सोभिषिक्तो महाराजः सर्वासां साधवेह्नत ॥ पत्मा विष्णोलक्ष्मीनया
विरंजे शिखिवाणरः ॥ १० ॥ तस्मै जहारथरत्नरोहेमवीरवणासनं ॥ वरुणः सलिलस्रावमातपत्रं शशिप्रभं
वायुश्च वालव्यजनं यमे कीर्तिमयीं स्रजं ॥ ११ ॥ किरीटमुत्तमं दद्देमयमनयम ॥ १४ ॥ ब्रह्मा ब्रह्मलयं
वर्म भारती हारमुत्तमं ॥ हरिः सुदर्शनं चक्रं तस्यै मेघाहतास्त्रियं ॥ १५ ॥ दशचंद्रमसिं रुद्रः शतचंद्रतां
याविका ॥ सोमो मृतमयान्स्यो मलश रूपास्त्रयंरथं ॥ १६ ॥

मं १६ ॥ दैवी सवरमास्नं सलिलस्रवावोयस्मात् ॥ १७ ॥ हेवालव्यजने ॥ १८ ॥ ब्रह्ममयं वेदमयं ॥ वर्मकवचं त
स्यैतोश्रीः श्रियं संपदं ॥ १९ ॥ दशचंद्राकाराणि विंबानि कोशे यस्य तमसिं खङ्गं शतचंद्रं चर्मरूपास्त्रयं श्रुति

अजस्यगोत्रशृङ्गाभ्यांविनिर्मितंचापं॥ योगमयौपादस्यमात्रेणाभीष्टदेशप्रापके॥१८॥ नासादिक्कोशलेवि
भा॰ च॰ वराः॥ आत्मजंस्वसमं॥१९॥ तेस्तोतुमुपस्थिताः॥२०॥ तावकांस्तोतृनंगीकृतानभिप्रेत्यज्ञात्वा॥२१॥ लोकेस्व
५५ पृगुणस्यमतोमेस्तुतिःस्यात्॥ अधुनाकिमाश्रयोमेस्तवोपयुज्यतो॥ अतोवोगिरोऽधुनामपिवितृष्णामा
भूवन्॥ यद्वालोकेऽधुनाऽस्पष्टगुणस्यमेकिमाश्रयःस्तवःस्यात्॥ अतएवक्रियमाणःस्तवःमेमद

अग्निराजगवंचापंसूर्योरश्मिमयानिषून्॥ भूःपादुकेयोगमय्यौद्यौःपुष्पावलिमन्वहं॥१८॥ ना
रदस्तुगीतवादित्रमंतर्द्धानंचखेचराः॥ ऋषयश्चाशिषःसत्याःसमुद्रःशंखमात्मजं॥१९॥ सिंधवःप
र्वतानद्योरथवीथीर्महात्मनः॥ सूतोऽथमागधोवंदीतंस्तोतुमुपतस्थिरे॥२०॥ स्तावकांस्तानभि
प्रेत्यपृथुर्वैन्यःप्रतापवान्॥ मेघनिर्ह्रादयावाचाप्रहसन्निदमब्रवीत्॥२१॥ पृथुरुवाच॥ भोःसूत
हेमागधसौम्यवंदिन्लोकेऽधुनास्पष्टगुणस्यमेस्यात्॥ किमाश्रयोमेस्तवएषयोज्यतांमामय्य
भूवन्वितथागिरोवः॥२२॥ तस्मात्परोक्षेऽस्मदुपश्रुतान्यलंकरिष्यथस्तोत्रमपीच्यवाचः॥ सत्यु
त्तमश्लोकगुणानुवादेजुगुप्सितंनस्तवयंतिसभ्याः॥२३॥ श्रीधरी ॥ ४ ॥

यस्ययोज्यतांनतुमयितथाऽनन्वितत्वाभिधानापत्तेरित्यर्थः॥२२॥ तस्मात्परोक्षेकालांतरेस्पष्टेषुगुणेषु
पुमत्स्वअस्माकमुपश्रुतानियशांसिप्रतिस्तोत्रमलमत्यर्थंकरिष्यथहेअपीच्यवाचःमधुरगिरःसभ्यैः ५५
प्रेरितावयंतामेवस्तुमइतिचेत्तत्राह॥ उत्तमश्लोकस्यगुणानुवादेकार्येसतिजुगुप्सितमर्वाचीनंन॥

ननुसंभावितैरेवगुणैरात्मानंजनस्तावयतीतिचेत्तत्राह॥महतोगुणानात्मनिसंपादयितुंशक्तोपिअसतो
पिगुणान्संभावनामात्रेणकःस्तावयति॥यद्वाआदावेवसतोपिकःस्तावयेत्स्वतएवप्रख्यातिसिद्धेः॥अ
सत्त्वमिथ्यागुणस्तुतिस्साचीमहदस्त्याहतइति॥यद्यपिशास्त्राभ्यासादिकमकरिष्यत॥तर्हिस्युरेतेविद्यादयो
गुणाअभविष्यन्निति क्रियातिपत्तिक्रियानिष्पत्त्याविप्रलब्धोजनानामवहासंनवेद॥२३॥किंचप्रभवोपि॥
विश्रुताअपिह्रीमन्तोजुगुप्सन्तिवेतिदृश्यते॥यथाःतिस्तुतोक्रियमाणेविगर्हितंत्रालज्ञणवथादिपौरुषंनि

महद्गुणानात्मनिकर्तुमीशःकःस्तावकैःस्तावयतेसतोपि॥तेस्याभविष्यन्नितिविप्रलब्धोजनाव
हासंकुमतिर्नवेद॥२४॥प्रभवोह्यात्मनःस्तोत्रंजुगुप्सन्त्यपिविश्रुताः॥ह्रीमन्तःपरमोदाराःपौरुषंवा
विगर्हितं॥२५॥वयंत्वविदितालोकेसूताद्यापिवरीमभिः॥कर्मभिःकथमात्मानंगापयिष्यामबा
लवत्॥२६॥इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेपृथुचरित्रेपंचदशोध्यायः॥१५॥मैत्रेयउवाच॥इतिब्रुवा
णंनृपतिंगायकामुनिचोदिताः॥तुष्टुवुस्तुष्टमनसस्तद्वागमृतसेवया॥नालंवयंतेमहिमानुवर्णने
योदेववर्योवततारमायया॥वेनाङ्गजातस्यचपौरुषाणितेवाचस्पतीनामपिबभ्रमुर्धियः॥२॥

दंतितथाउवितामपिस्तुतिंनमहंतइत्यर्थः॥२५॥वरीमभिरितिदीर्घमार्षंभवितप्रधानश्चायंनिर्देशःवरि
ष्ठैःकर्मभिरविदिताइत्यर्थः॥२६॥इतिचतुर्थेपंचदशः॥१५॥षोडशेसर्वलोकेशैःसत्कृतेभाव्यथापृथौ॥मु
निप्रयुक्ताःसूताद्याःस्तुवंतिस्मेतिवर्ण्यते॥१॥गायकाःसूतादयः॥१॥नालंनसमर्थाःयोभवान्॥अवतारेष्व
प्रसाधिकमाहुःवेनस्याङ्गाज्जातस्यतेपौरुषाणिप्रतिश्रवितंकथायामासादीनामपिधियोबभ्रमुः॥अतःपुनर्वे

वं॰तदुक्तिमस्कंधेटी॥२॥

अथापियथावच्छ्रुतीपितमशान्तास्त्रपिकथामृतेसादराः॥मनुभिस्तिदपदेशंयोगबलेनहृदिप्रकाशितंतदव
भा॰च॰ तिक्रम्यवितन्वतिविस्तारयामः॥३॥४॥ततोऽस्वदेहेलोकपालानांतनूर्मूर्तीःकालेकालेविभर्तियथाभा
५९ गंपालनपोषणाभ्यांरंजनादिकार्याणुसारेण॥यज्ञादिप्रवर्तनेनस्वर्गोऽस्यहितं॥दुष्टादिनाचभूलोकस्य

अथाप्युदारश्रवसःश्लोकोहरेःकलावतारस्यकथामृतादृताः॥यथोपदेशंमुनिभिःप्रचोदिताःस्वा
धानिकर्माणिवयंवितन्महि॥३॥ एषधर्मभृतांश्रेष्ठोलोकंधर्मेणवर्तयन्॥ गोप्ताचधर्मसेतूनां
शास्तातत्परिपंथिनां॥४॥ एषवैलोकपालानांविभर्त्येकस्तनौतनूः॥कालेकालेयथाभागंलोक
योरुभयोर्हितं॥५॥ वसुकालउपादत्तेकालेचायंविमुंचति॥समःसर्वेषुभूतेषुप्रतपन्सूर्यवद्वि
भुः॥६॥ तितिक्षत्यक्रमंवैन्यउपर्याक्रमतामपि॥भूतानांकरुणःशश्वदार्तानांक्षितिवृत्तिमा
न्॥७॥ देववर्षत्यसौदेवोनरदेववपुर्हरिः॥कृच्छ्रप्राणाःप्रजाह्येषरक्षिष्यत्यंजसेन्द्रवत्॥८॥

क्षितंभवतितथा॥५॥सूर्यादित्वधारणमेवाह॥वसुभिः॥वसुधनंकरादानकालेआहृतेदुर्भिक्षादिका
लेविमुंचति॥अष्टौमासान्सूर्योयथावत्सुजलमादत्तेविमुंचतिवर्षासुतद्वत्॥६॥मस्तकेपादेनाक्रमतां
अप्यार्तानांभूतानांप्रतिक्रमंसहिष्यते॥क्षितेर्वृत्तिःसर्वसहनेसाम्यवृत्तिर्यस्याक्षितिसतथा॥७॥देवेन्द्रवद्व
र्षेषुकृच्छ्रगताःप्राणायासांताःसर्वंरक्षिष्यतिरक्षिष्यति॥तत्रहेतुः॥असौनरदेववपुःश्रीहरिरिति

वस्त्वंशत्वमूर्तिश्चं इत्येन सानुरागो वलोको यस्मिन् विशदं स्मितं तेन चारुणा अत्र यक्त विद्धेति मानववेदेति मू
तनिर्देशश्च ॥ आशिसायामूतवत्वे इति इष्यन्ते ॥ ९ ॥ नव्यक्तवर्त्म प्रवेशनिर्गमयोर्मार्गो यस्य निगूढं निश्चलं पूर्व
प्रवित्तान्तकार्यं यस्य ॥ तत्त्वकाठिन्यं गंभीरं किमर्थमेवं तत्र तमिममेवं दृष्टान्ताभिप्रायं विवृतं इति तथा उपगुप्तम
इति विवृतं यस्य अनन्तमाहात्म्यश्चासौ गुणानामेकधामनि विस्फूर्तिर्यस्मिन् ॥ अनन्त माहात्म्योपेता गुणाः
वधामस्थानं यस्येति वा सत्त्वतात्मा सत्यतनुमूर्तिः ॥ समुद्रचरत्वेन वरुणस्यापि ते गुणा इष्यन्ते ॥ १ ॥ दुरासदः

आण्याययस्मैलोकं वदनामृतमूर्तिना ॥ सानुरागावलोकेन विशदस्मितचारुणा ॥ ९ ॥ अव्यक्तव
र्त्मैष निगूढकार्यो गंभीरवेधा उपगुप्तवित्तः ॥ अनन्तमाहात्म्यगुणैकधामा पृथुः प्रचेता इव संवृतात्मा
॥ ॥ दुरासदो दुर्विषह आसन्नोपि विदूरवत् ॥ नैवाभिभवितुं शक्यो वेनारण्युत्थितोनलः ॥ ११ ॥ अन्तर्व
हिश्च लोकानां पश्यन् कर्माणि चारणैः ॥ उदासीन इवाध्यक्षो वायुरात्मेव देहिनां ॥ १२ ॥ नादण्ड्यं दण्ड्य
त्येष सुतमात्मद्विषामपि ॥ दण्डयत्यात्मजमपि दण्ड्यं धर्मपथे स्थितः ॥ १३ ॥ अस्याप्रतिहतं चक्रं पृथो
रामानसाचलात् ॥ वर्त्तते भगवानर्को यावत्तपति गोगणैः ॥ १४ ॥
शत्रौ मित्रे सापि समशक्तः दुर्विषहः

शत्रोः सोढुमशक्यः ॥ विदूरवत् सोढुमशक्यः अभिभवितुमशक्यः ॥ वेनपवारणिस्तस्मादुत्थितः ॥ ॥ चारणैः गुप्त
लिंगैः पश्यन्नपि ॥ स्वस्तुतिनिन्दादीनुदासीन इव वर्तिष्यते ॥ यथा देहिनां मुख्यप्राणो बहिरन्तश्चात्मभूतो वायुः दे
हात्मवत् ॥ १२ ॥ आत्मद्विषां सुतमिति सुतग्रहणं ॥ स्वात्मजमप्यर्थं धर्मपथे यमस्थस्तु स्थितः ॥ १३ ॥
चक्रमाज्ञा सेनावा रथस्य वा चंक्रमानमाचलमभिव्याप्य प्रवर्तते किं पर्यन्तमिमं तत आह ॥ अर्को रश्मिगणैः

भावार्थदीपिका ॥ ५९ ॥

ययस्माद्रंजयिष्यति अथ तस्मात्मनोरंजनैरीदृशैरिमं राजानमाहुः॥ मनोरंजनकैरिति चेष्टितविशेषणं वा
१५॥ मातरीव भक्तिर्भजनं यस्मात्मनो देहस्माद्देह इव पत्न्यां प्रीतिमान्॥ १७॥ नेदिष्ठस्वं वद्धयतीति तथा मत्तसं
गेषु प्रकृष्टः संगो यस्य दंडपाणिरिव सपराधानुपदत्ताणमच्युते॥ नादंडमितिं समपत्तया नाभाव उक्तः॥ १८॥ अ

रंजयिष्यति यल्लोकमयमात्मविचेष्टितैः॥ अथामुमाहू राजानं मनोरंजनकैः प्रजाः॥ १५॥ दृढव्रतः
सत्यसंधो ब्रह्मण्यो वृद्धसेवकः॥ शरण्यः सर्वलोकानां मानदो दीनवत्सलः॥ १६॥ मातृभक्तिः पर
स्त्रीषु पत्न्यामर्द्ध इवात्मनः॥ प्रजासु पितृवत्स्निग्धः किंकरो ब्रह्मवादिनां॥ १७॥ देहिनामात्मवत्प्रे
ष्ठः सुहृदां नंदिवर्द्धनः॥ मुक्तसंगप्रसंगोऽयं दंडपाणिरसाधुषु॥ १८॥ पयदोग्ध्या महीं वीरो गामतीमो
जसौषधीः॥ समीकरिष्यते चेमां धनुष्कोट्या समां मतः॥ १९॥ अयं तु साक्षाद्भगवांस्त्र्यधीशः कूटस्थ
आत्मा कलयावतीर्णः॥ यस्मिन्नविद्यारचितं निरर्थकं पश्यंति नानात्वमपि प्रतीतं॥ २०॥ अयं भुवो
मंडलमोदयाद्रेर्गोप्तैकवीरो नरदेवनाथः॥ आस्थाय जैत्रं रथमात्तचापः पर्यस्यते दक्षिणतो यथा
र्कः॥ २१॥ अस्मै नृपालाः किल तत्र तत्र बलिं हरिष्यंति सलोकपालाः॥ मंस्यंति एषां स्त्रिय आदिराजं
चक्रायुधं तद्यश उद्धरंत्यः॥ २२॥

यं विति॥ तदाह्लेन निरुपमत्वं दर्शयति॥ कोसावात्मा तमाह॥ यस्मि
न्नतीतमपि नानात्वमर्थं सूक्ष्मं पश्यंति॥ १९॥ २०॥ आउदयाद्रेरुत्यंतं गोप्ता गोपायिष्यति तदर्थं पर्यस्य
ते परिक्रमिष्यते प्रदक्षिणीकरिष्यते स्पर्द्धः॥ २१॥ अस्मै तत्र यात्राप्रदक्षिणं कुर्वते मंस्यंते ज्ञास्यंति तस्य यश उद्धर

५०

ऽहस्य वादीनभिंदन् ॥२३॥ लांगूलमुन्नमय्य यथा मृगेंद्रः चरति तथा यत्र विस्फूर्जयन् ॥२४॥ यत्र प्रादुरभावि।
प्रादुर्भूतः कर्मकर्ता रिरिणान्ग्राहार्थान् ॥२५॥ विष्कृता विक्रमा यस्य गाथा प्रबंधान् ॥२६॥ उपगीयमानो म

प्रयं महीं गां दुदुहे विराजः प्रजापतिर्वृत्तिकरः प्रजानां ॥ यो लीलयाद्रीन्स्वशरासकोट्या भिंदन्समां गां
व्यकरोद्यथेंद्रः ॥२३॥ पृथोस्तु मेधान्तशतमोजहार सरस्वती प्रादुरभावि यत्र ॥ अह्नार्थीयस्य हयं पुरंद
रः प्रातस्तन स्वरमेवर्तमाने ॥२४॥ विस्फूर्जयन्नाजगवं धनुः स्वयं यदाचरत्क्ष्मामविषह्यमाजौ ॥ तदा
निलिल्युर्दिशि दिशि असतो लांगूलमुद्यम्य यथा मृगेंद्रः ॥२५॥ एष स्वसद्मोपवने समेत्य सनत्कुमारं भग
वंतमेकं ॥ आराध्य भक्त्यालभतामलं तत् ज्ञानं यतो ब्रह्म परं विदंति ॥२६॥ तत्र तत्र गिरस्तास्ता इति विश्रु
तविक्रमः ॥ श्रोष्यत्यात्माश्रिता गाथाः पृथुः पृथुपराक्रमः ॥२७॥ दिशो विजित्याप्रतिरुद्धचक्रः स्वतेज
सोत्पाटितलोकशल्यः ॥ सुरासुरेंद्रैरुपगीयमानमहानुभावो भविता पतिर्भुवः ॥२८॥ इति श्रीभागवते
चतुस्कंधेषोडशोध्यायः ॥१६॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं स भगवान्वैन्यः ख्यापितो गुणकर्मभिः ॥ छंदयामास तान्
कामैः प्रतिपूज्याभिनंद्य च ॥ १॥ पिस्त

हानुभावो यस्य ॥२८॥ इति भावार्थदीपिकायां चतुर्थषोडशः ॥१६॥ ततः सप्तदशे लोकत्रयः प्रशायमन्पृथुः ॥
ग्रस्तबीजां महीं हंतुं यत्तोभीत्या तया स्तुतः ॥१॥ छंदयामास तोषितवान् ॥१॥

धर्मांश्च स्वमात्यान्पुरोधसः पुरोहितांश्च श्रेणीः तैलिकतांबूलिकादीन्सौभविशेषान्प्रकृतीः नियोगिनः ॥ २
भा॰च॰ दोहनेपात्र ॥ ३ ॥ मेध्यंयज्ञार्हं ॥ ४ ॥ सविज्ञानमपरोक्षज्ञानसहितं ॥ ५ ॥ पूर्वदेहः पृथुर्वनात् ॥ तत्कथाश्च
५८

ब्राह्मणप्रमुखान्वर्णान्स्वसामात्यपुरोधसः ॥ पौरान्जानपदान्श्रेणीः प्रकृतीः समपूजयत् ॥ २ ॥
विदुर उवाच ॥ कस्माद्दधार गोरूपं धरित्री बहुरूपिणी ॥ किं दोहं पृथुस्तत्र को वत्सो दोहनं च किं ॥ ३
प्रकृत्या विषमा देवी कृता तेन समा कथं ॥ तस्य मेध्यं हयं देवः कस्य हेतोरपाहरत् ॥ ४ ॥ सनत्कुमाराद्भ
गवतो ब्रह्मन्ब्रह्मवित्तमात् ॥ लब्ध्वा ज्ञानं सविज्ञानं राजर्षिः कां गतिं गतः ॥ ५ ॥ यच्चान्यदपि कृष्ण
स्य भवान्भगवतः प्रभो ॥ श्रवः सुश्रवसः पुण्यं पूर्वदेहकथाश्रयं ॥ ६ ॥ भक्ताय मेऽनुरक्ताय तव चाधो
क्षजस्य च ॥ वक्तुमर्हसि योऽदुह्यद्वैन्यरूपेण गामिमां ॥ ७ ॥ सूत उवाच ॥ चोदितो विदुरेणैवं वासुदेवक
थां प्रति ॥ प्रशस्य तं प्रीतमना मैत्रेयः प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ यदाभिषिक्तः पृथुरंग विप्रैराम
न्त्रितो जनतायाश्च पालः ॥ प्रजा निरन्ने क्षितिपृष्ठ एत्य क्षुत्क्षामदेहाः पतिमभ्यवोचन् ॥ ९ ॥ वयं राजन्
जाठरेणाभितप्ता यथाग्निना कोटरस्थेन वृक्षाः ॥ त्वामद्य याताः शरणं शरण्यं यः साधितो वृत्तिक

यं मृष्टस्रवोयमस ॥ ९ ॥ अत्र दुत्रत दुपग्वान् ॥ २ ॥ जनतायाः लोकपालत्वेनामंत्रितो नियुक्तः तदा निरन्ने क्षितितले ५८
सति ॥ क्षुत्क्षामाः क्षीणदेहा यासांताः ॥ प्रजापतयः पतिमभ्यवदन् ॥ ९ ॥ जाठरेणाग्निना भितप्ताः ॥ या
साधितः ॥ विप्रैर्मंत्रेण संपादितः ॥ तत्त्वां शरणं याताः ॥ १० ॥ ॥

तत्तस्मान्नोस्माकमन्नंरातवेदातुमीहतु॥ उज्झितोर्जाःत्यक्तान्नाःसन्तःवार्तायाजीविकायाःपतिः॥११॥
परिदेवितंविलापंनिमित्तंहेतुंअन्वपद्यतज्ञातवान्॥१२॥ पृथिव्याओषधीबीजानिग्रस्तानीतिव्यवसि।

तन्नोभवानीहतुरातवेन्नंक्षुधार्दितानांनरदेवदेव॥ यावन्ननंक्ष्यामहउज्झितोर्जावार्तापतिस्त्वंकि
ललोकपालः॥११॥ मैत्रेयउवाच॥ पृथुःप्रजानांकरुणंनिशम्यपरिदेवितं॥ दीर्घंदध्यौकुरुश्रेष्ठनि
मित्तंसोन्वपद्यत॥१२॥ इतिव्यवसितोबुद्ध्याप्रगृहीतशरासनः॥ संदधेविशिखंभूमेःक्रुद्धस्त्रिपु
रहायथा॥१३॥ प्रवेपमानाधरणीनिशाम्योदायुधंचतं॥ गौःसत्यपाद्रवद्भीतामृगीवमृगयुद्रुता
तामन्वधावत्तद्वैन्यःकुपितोत्यरुणेक्षणः॥ शरंधनुषिसंधाययत्रयत्रपलायते॥१५॥ सादिशो
विदिशोदेवीरोदसीचांतरंतयोः॥ धावंतीतत्रतत्रैनंददर्शानूद्यतायुधं॥१६॥ लोकेनाविंदतत्राणं
वैन्यान्मृत्योरिवप्रजाः॥ त्रस्तातदानिववृतेहृदयेनविदूयता॥१७॥ उवाचचमहाभागंधर्मज्ञाप
न्नवत्सल॥ त्राहिमामपिभूतानांपालनेवस्थितोभवान्॥१८॥ सत्वंजिघांससेकस्माद्दीनामकृतकि
ल्बिषां॥ अहनिष्यत्कथंयोषांधर्मज्ञइतियोमतः॥१९॥

तोनिस्त्रिंशवान्सन्॥१३॥ मृगयुनानुद्रुतामृगीव॥१४॥१५॥ रोदसीद्यावापृथिव्यौतयोरंतरमंतरिक्षंअनूद्य
तायुधःउद्यतमायुधंयेनतं॥१६॥१७॥ योधर्मज्ञइतिमतःसभवान्योषांमांकथमहनिष्यत॥ हनिष्यतीति १४

भा॰ च॰ ५९

२१ ॥ अजरां दत्तां धास्यसि धारयिष्यसि ॥ २१ ॥ बर्हिषि विधयज्ञे याम् अवती देवरूपेण भार्यां हं के भजन्ते वस्तथा ।
मादिके ॥ २२ ॥ गोरूपेणात्तयवसं तृणं जग्ध अत्सीत्मध्येः ॥ पयस्तन्नैव दोग्धि दुग्धं न स्रवते अत्र अपाणये
२३ ॥ आत्मनि देहे रुद्धानि ॥ २४ ॥ मद्वपेक्षया सर्वथा अन्नं न स्यादिति चेत् ॥ अत आह ॥ अमूषां प्रजानाम् एदसा

प्रहरेति निवेश्मी पुरुहूता गमस्व पिजंतवः ॥ किम् अतत्त्वद्विया राजन्कृणादीन् वत्सला ॥ २४ ॥ मां
विपाद्य राजस्थाना वैयत्र विश्वं प्रतिष्ठितं ॥ आत्मानं च प्रजाश्चेमाः कथम् अम्भसि धास्यति ॥ २६ ॥
एवं पृथुं वाच ॥ वसुधेतां वैधिष्यामि मज्जामनपराङ्मुखीम् ॥ भागे बर्हिषि या दृष्टेन ततो षि
चनोऽवति ॥ २८ ॥ एवं संजगम्भन् दिने नैव दोग्धि औषधं पयः ॥ तस्याम् एवहि दुष्टायां दंडो नात्र न श
स्यते ॥ २३ ॥ त्वं खल्वोषधि बीजानि प्राक्सृष्टानि स्वयंभुवा ॥ नमे चस्यात्मरुद्धानि मामविज्ञा
यमन्दधीः ॥ २४ ॥ अमूषां क्षुत्परीतानाम् आर्तानां परिदेविताम् ॥ शमयिष्यामि मद्बाणैर्भिन्नायास्तव
मेदसा ॥ २५ ॥ पुमान्योषिदुत क्लीब आत्मसंभावनोऽधमः ॥ भूतेषु निरनुक्रोशो नृपाणां तद्
धोऽवधः ॥ २६ ॥ त्वां स्तब्धां दुर्मदां नीत्वा मायागां तिलशः शरैः ॥ आत्मयोगबलेनेमा धारयि

मांसेन ॥ २५ ॥ यदुक्तं येषां कथं हनिष्यतीति ॥ तत्राह ॥ पुमानिति ॥ तस्य वधोऽवध एव ॥ २६ ॥ य
च्चोक्तं कथमम्भसि धास्यतीति ॥ तत्राह ॥ त्वामिति ॥ तिलशः तिलतिलप्रमाणानि खंडानि नीत्वैवं ५९
भूतामवस्थां नीत्वा ॥ २७ ॥ ॥

मन्युमयीं मूर्तिं बिभ्रतः कृतांततुल्यत्वमुच्यते ॥ न तु कृतांतस्य मन्युमयीं मूर्तिमिति ॥ २८ ॥ शुद्धस्य तत्त्वं दे
वमकस्मात्तिरोहणं वीक्ष्यमाणा हृष्ट्वा पृथ्वी तत्स्वभावकरुणोक्तिभिः ॥ मायया विन्यस्ता रचिता नाना
देवादितनवो येन गुणात्मने गुणमयत्वेन प्रतीयमानाय वस्तुतस्तु निर्धूता निरस्ताः ॥ द्रव्यक्रिया
कारकेष्वपि भूताख्यात्मादिदैवेषु विभ्रमोऽहंकारः ॥ तन्निमित्तऊर्मयो रागद्वेषादयश्च यस्मिन्न त

एवं मन्युमयीं मूर्तिं कृतांतमिव बिभ्रतं ॥ प्रणता प्रांजलिः प्राह मही संजातवेपथुः ॥ २८ ॥
धरोवाच ॥ नमः परस्मै पुरुषाय मायया विन्यस्तनानातनवे गुणात्मने ॥ नमः स्वरूपानुभ
वेन निर्धुतद्रव्यक्रियाकारकविभ्रमोर्मये ॥ २९ ॥ येनाहमात्मायतनं विनिर्मिता धात्रा य
तोयं गुणसर्गसंग्रहः ॥ स एव मां हंतुमुदायुधः स्वराडुपस्थितोन्यं शरणं कमाश्रये ॥ ३० ॥
य एतदादावसृजच्चराचरं स्वमायया आत्माश्रयया वितर्क्यया ॥ तयैव सोयं किल गोप्तुमुद्यतः ॥
कथं नु मां धर्मपरो जिघांसति ॥ ३१ ॥

स्मै ॥ २९ ॥ अहो सर्वजीवाश्रयत्वेन सृष्टां मां कथं हंतुं प्रवर्तत इत्याह ॥ येन विधात्रा आत्मनां जीवा
नां आयतनमहं निर्मिता यतः ॥ यस्मात् त्रिगुणसर्गस्य चतुर्विधभूतग्रामस्य संग्रहो धारणं स्वा
राट् स्वतंत्रः ॥ ३० ॥ सृष्टिसंहारकर्तृत्वे कोऽहमेवेति चेत् ॥ तथापि प्रजापालने प्रवृत्तस्य मम हत्या न वि
तएवेत्याह ॥ य एतदिति ॥ आत्माश्रयया जीवविषयया ॥ ३१ ॥ ॥

अतो दुर्विज्ञेयमीश्वरचेष्टितमित्याह नूनमिति ॥ अकृतात्मभिः विदितमचित्तैर्यः ईश्वरः स्वतंत्रः अक
रोत् ब्रह्मणा तेनैव ब्रह्मणा चराचरमकारयत् ॥ यश्च स्वत एकः परमो मायया अनेकः ॥ ३२ ॥ तस्मा अवि
पश्शक्तये केवलेन मह इत्याह सर्गादि जन्मस्थितिभंगं अस्य जगतः अनुरुणद्धि अनुवर्तते करोति द्रव्याणि
महाभूतानि क्रिया इंद्रियाणि कारकाः देवाः चेतना बुद्धिः आत्मा अहंकारः तैः शक्तिरूपैः समुन्नद्धाः समन्त

नूनं बतेशस्य समीहितं जनैः तन्मायया दुर्जययाकृतात्मभिः ॥ न लक्ष्यते यस्त्वकरोदकारयद्यो
नेक एकः परतश्च ईश्वरः ॥ ३२ ॥ सर्गादि योस्यानुरुणद्धि शक्तिभिर्द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मभिः
तस्मै समुन्नद्धनिरुद्धशक्तये नमः परस्मै पुरुषाय वेधसे ॥ ३३ ॥ स वै भवानात्मविनिर्मितं जगत्।
भूतेंद्रियांतःकरणात्मकं विभो ॥ संस्थापयिष्यन्नज मां रसातलादभ्युज्जहारांभस आदिसूक
रः ॥ ३४ ॥ अपामुपस्थे मयि नाव्यवस्थिताः प्रजा भवानद्य रिरक्षिषुः किल ॥ स वीरमूर्तिः समभूद्धरा
धरो यो मां पयस्युग्रशरो जिघांससि ॥ ३५ ॥

तानि रुद्धाः शक्तयो यस्य ॥ ३३ ॥ प्राणिनां धारणार्थं मां रसातलादुद्धृत्य स्थापनं प्रजारक्षणमद्भुतमस्मदृयो
नद्युक्त इति सकरुणमाह द्वाभ्यां ॥ हे अज यः स्वष्टवान् स एव भगवान् स्वनिर्मितं चराचरं जगत्संस्थापक स्थाप
यितुं आदिसूकरः सन् मामभ्युज्जहार ॥ ३४ ॥ स एव यस्त्वं परो वराहो यः अपामुपस्थे उपरि मयि नाविशेषेण
आधारभूतायाम् अवस्थिताः प्रजाः रक्षितुमिच्छुः ॥ वीरमूर्तिः पृथुरूपः समभूत ॥ य एवंभूतः स एव त्वमिति

मितेमां जिघांससीति विचित्रमित्यर्थः ॥ ३५ ॥
९

तस्मादीश्वरचेष्टितं दुर्ज्ञेयं इति वैक्लव्यमपनयन्नोपसंहरति ॥ नूनमिति ॥ तस्येश्वरस्य गुणसर्गमय्या मायया
मोहितचित्तमेव वर्त्म येषां ॥ मोहितानि चित्तवर्त्मानि येषामिति वा ते जना ईश्वराणां हरिभक्तानामिव ता
वदीहितं न ज्ञायते ॥ किं पुनस्तस्य परमेश्वरस्यातः परमेश्वरवत्तेभ्योपि नमः एव केवलं वीराणां जिते
न्द्रियाणां यशः कुर्वंति ये तेभ्यः यथा वीराणामंशावतीतेन तथा चेष्टितं न तथेष्टमिति भावः ॥२८॥ इति चतुर्थे
सप्तदशः ॥१७॥ अष्टादशे महीवाक्यात् दुह्यमानादिभेदनं ॥ एष्वादिभिस्तस्मात् दुग्धा सर्वं तु स्वमितीर्यते ॥१८॥

नूनं जनैरीहितमीश्वराणामस्मद्विधैस्तद्गुणसर्गमायया न ज्ञायते मोहितचित्तवर्त्मभिस्तेभ्यो
नमो वीरयशस्करेभ्यः ॥२८॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे सप्तदशोध्यायः ॥१७॥ मैत्रेय उवाच ॥
इत्थं पृथुमभिष्टूय रुषा प्रस्फुरिताधरं ॥ पुनराहावनिर्भीता संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥१॥ धरोवा
च ॥ संनियच्छाभिभो मन्युं निबोध श्रावितं च मे ॥ सर्वतः सारमादत्ते यथा मधुकरो बुधः ॥२॥ अ
स्मिन्लोकेथवामुष्मिन्मुनिभिस्तत्वदर्शिभिः ॥ दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयः प्रसिद्धये ॥३॥
तानातिष्ठति यः सम्यगुपायान्पूर्वदर्शितान् ॥ अवरः श्रद्धयोपेत उपेयान्विंदतेंजसा ॥४॥

हे अभिभो प्रभो ॥ यद्वा भो देव अभि अभयं यथा भवत्येवं मन्युं सन्नियच्छ ॥ श्रावितं विज्ञापितं न मद्वाक्ये ना
दरः कर्तव्य इत्याह ॥ बुधो हि सर्वतः सारमादत्ते ॥२॥ मयि जीर्णा ओषधीः पुनरुत्पादयेन रक्षणीयेति वक्तुं मपा
येन सर्वे सिध्यति नान्यथेत्याह अस्मिन्निति त्रिभिः ॥ उपायाः श्रेयसः पुरुषार्थस्य प्रसिद्धये ॥ अस्मिन्लोके कृष्या
दयः ॥ अमुष्मिन्स्वलोके अग्निहोत्रादयो योगा उपाया दृष्टाः प्रयुक्ताः अनुष्ठिताश्च ॥३॥ एवं दर्शितान्

अविद्वान्विद्वानपीतिवाव्यभिचरंतिनसिध्यंति ॥ ५ ॥ सहेतुकमपायमाहपूर्वेतिषड्भिः ॥ ६ ॥ भवद्भिरिति ॥ राजसा
भा॰च॰ मात्याभिशापेणअपालिताचौराद्यनिवारणात ॥ अनादृताचयज्ञादिप्रवर्तनाभावात ॥ ७ ॥ यज्ञार्थेअग्रसमोष
८१ धीः ॥ अस्मयाधृतव्रतैःकानप्रमोक्ष्येतेततस्ययज्ञादयोनसिध्येरन्नितिभावः ॥ क्षीणाजीर्णाः ॥ ८ ॥ वत्संदोहनं

ताननादृत्ययोविद्वानर्थानारभतेस्वयं ॥ तस्यव्यभिचरंत्यर्था आरब्धाश्चपुनः पुनः ॥ ५ ॥ पुरासृष्टाह्यो
षधयोब्रह्मणायाविशांपते ॥ भुज्यमानामयादृष्टा असद्भिरधृतव्रतैः ॥ ६ ॥ अपालितानादृताचभव
द्भिर्लोकपालकैः ॥ चोरीभूतेथलोकेहंयज्ञार्थेग्रसमोषधीः ॥ ७ ॥ नूनंतावीरुधःक्षीणामयिकालेन
भूयसा ॥ तत्रदृष्टेनयोगेनभवानादातुमर्हति ॥ ८ ॥ वत्संकल्पयमेवीरयेनाहंवत्सलातव ॥ धोक्ष्येक्षी
रमयान्कामाननुरूपंचदोहनं ॥ ९ ॥ दोग्धारंचमहाबाहोभूतानांभूतभावनः ॥ अन्नमीप्सितमू
र्जस्वद्भगवान्वांछतेयदि ॥ १० ॥ समांचकुरुमांराजन्देववृष्टंयथापयः ॥ अपर्तावपिभद्रंतेउपाव
र्तेतमेविभो ॥ ११ ॥ इतिप्रियंहितंवाक्यंभुवआदायभूपतिः ॥ वत्संकृत्वामनुंपाणावदुहत्सकलौ
षधीः ॥ १२ ॥ तथापरेचसर्वत्रसारमाददतेबुधाः ॥ ततोन्येचयथाकामंदुदुहुःपृथुभाविताः ॥ १३ ॥

दोहपात्रंदोग्धारंचोपकल्पययेनाहंप्रस्रविष्यामि ॥ ९ ॥ भूतानामभीप्सितमन्नंऊर्जस्वद्बलप्रदं ॥ १० ॥ अप ८१
गतेपिवर्षर्तौयथाममापिसर्वतोवर्तेत ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रसंगादर्थांतरमाहतथेति ॥ यथापृथुः ॥ एवंसर्वत्रबाले
परेपिसारमाददते ॥ प्रस्तुतमनुवर्णयति ॥ ततोन्येप्याद्यःपंचदशदुदुहुःपृथुनाभावितावशीकृताः ॥ ५

देवीरुद्री वाक्ष्मकं भुवर्लोर्वेदग्रहणादिंद्रियाणांपात्रकं ॥१६॥ सोममस्ततंवीर्थमनःशक्तिःउजर्इंद्रियश
क्तिर्वलंदेहशक्तिश्वतेवपयः ॥१५॥ नरश्चामर्वेचतानादिमयं ॥ १८॥ मधुवाङ्माधुर्यंसौभगेसैदंधैतत
सहितं ॥१७॥ कश्यपिरण्णमवेश्रामयात्रेपक्वमस्तामयेश्रधुदनतउडुडुः ॥१८॥ संकल्पनामयीश्रणिमा

सपयोउडुडुर्देवीमिंद्रियेभ्वयसनम ॥ वत्सेवृहस्पतिर्हुतापयःछंदोमयेशुचि ॥१९॥ हुतावत्से
नुरणगार्इसोममहुउहुनं ॥ हिरण्मयेनपात्रेणवीर्थमोजोवलंपयः ॥१५॥ देवेपादानुवाव
त्सेमकाद्रमवरधेमं ॥ विपापाहउहनदीरमयःपात्रेसमासव ॥१६॥ गंधर्वीप्सरसोधुदनंपात्रे
पद्ममुयेपयः ॥ वत्सेविश्वावसेंहुतागांधर्वमधुसौभग ॥१७॥ वत्सेनपितरोयेमणाकम्यदीरमंधु
नतं ॥ श्रामपात्रेमहाभागश्रद्धयाश्राद्धदेवताः ॥१८॥ प्रकल्प्यवत्संकपिलंतिद्धासंकल्पनाम
यी ॥ सिद्धिनभसिविद्यांचयेचविद्याधरादयः ॥ १९॥ अमेचमायिनोमायामतद्दानाद्रुतात्मना ॥
मयंप्रकल्प्यवत्संतउडुडुर्धारणामयी ॥२०॥ यदरक्षांसिभूतानिपिशाचाःपिशिताशनाः ॥ भूते
शवत्साउडुडुःकपालेदनतजामसवं ॥२१॥

देश्य

दिसिद्धिंयेविद्याधरादयःतेकपिलमेववत्संप्रकल्पन
भस्येवपात्रेखेचरतादिसादिरूपांविद्यांउडुडुः ॥१९॥ अमेचकिंपुरुषादयः ॥ अंतर्द्धानेनाद्भुतात्मनांसे
वेपिनीमायांधारणामयीसंकल्पमात्रमभवा ॥२०॥ भूतेशोरुद्रःसएववत्सोयेषांदनतजेरुधिरंतदेवासृ

वत्स

अहयो निष्फणाः दंदशूका वृश्चिकादयः सर्पाः सफणाः ॥ त एव कद्रूसंततिजाता वा बिलपात्रे सखे ॥
भा॰च॰ ६२ २२॥ यवसं तृणं गोवृषे रुद्रवाहनवृषभे ॥ मृगेंद्रेणेत्यत्रान्वयः ॥२३॥ कव्यं मांसं चरं कीटादि अचरं फलादि ॥२४

तथाहयो दंदशूकाः सर्पा नागाश्च तक्षकं ॥ विधाय वत्सं दुदुहुर्बिलपात्रे विषं पयः ॥२२॥ पशवो
यवसं क्षीरं वत्सं कृत्वा च गोवृषं ॥ अरण्यपात्रे चाधुक्षन्मृगेंद्रेण च दंष्ट्रिणः ॥२३॥ क्रव्यादाः प्राणि
नः क्रव्यं दुदुहुः स्वे कलेवरे ॥ सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं चाचरमेव च ॥२४॥ वटवत्सा वनस्पतयः पृ
थग्रसमयं पयः ॥ गिरयो हिमवद्वत्सा नानाधातून्स्वसानुषु ॥२५॥ सर्वे स्वमुख्यवत्सेन स्वे स्वे पात्रे
पृथक्पयः ॥ सर्वकामदुघां पृथ्वीं दुदुहुः पृथुभाविता ॥२६॥ एवं पृथ्वादयः पृथ्वीमन्नादाः स्वन्नमात्म
नः ॥ दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरूद्वह ॥२७॥ ततो महीपतिः प्रीतः सर्वकामदुघां पृथुः ॥ दुहितृ
त्वे चकारेमां प्रेम्णा दुहितृवत्सलः ॥२८॥ चूर्णयन्स्वधनुष्कोट्या गिरिकूटानि राजराट् ॥ भूमंडल
मिदं वैन्यः प्रायश्चक्रे समं विभुः ॥२९॥ अथास्मिन्भगवान्वैन्यः प्रजानां वृत्तिदः पिता ॥ निवासान्
कल्पयांचक्रे तत्र तत्र यथार्हतः ॥३०॥

अथ तत्संग्रहमाह ॥ सर्वे स्वजातौ मुख्यः तेन वत्सेन ॥२६॥ उपसंहरति ॥ स्वन्नमभीष्टमन्नं तमेव क्षीरभेदं ६२
दुदुहुः दोहपात्र ॥२७॥ इमां पृथ्वीं ॥२८॥ धनुषोग्रेण गिरिशृंगाणि चूर्णयन् ॥ राज्ञां राजा ॥ २९॥ ३०

ग्रामानदूराद्भूमयः पुरोद्गृहादिमतः तान्येवमहांति पत्तनानि ॥ दुर्गाणि विविधानि ॥ यथाहस्पतिः ऊर्ध्वं के
पावतं वाह्यमैरिणं धावनं तथेति ॥ घोषान् आभीराणां निवासान् ॥ व्रजान् गवां निवासान् ॥ शिविरं सेना
निवासस्थानं ॥ तत्सहितान् आकरान् स्वर्णादिस्थानानि खेटः कर्षकग्रामाः ॥ खर्वटास्पर्वतप्रांतग्रामाः
तांश्च ॥३१॥३२॥ इति भावार्थे ष्टादशः ॥१८॥ ऊनविंशेश्वमेधानां शतस्यापहरणं स्फुटं ॥ ऐंद्रं हेलं प्रहृतं तस्मथा

ग्रामान्पुरः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि च ॥ घोषांश्च व्रजान्सशिविरानाकरान्खेटखर्वटान् ॥३१॥
प्राक्पृथोरिह नैवैषा पुरग्रामादिकल्पना ॥ यथासुखं वसंति स्म तत्र तत्राकुतोभयाः ॥३२॥ इति श्री
भागवते चतुर्थे ष्टादशो ॥१८॥ मैत्रेय उवाच ॥ अथादीक्षत राजा तु हयमेधशतेन सः ॥ ब्रह्मावर्ते म
नोः क्षेत्रे यत्र प्राची सरस्वती ॥१॥ तदभिप्रेत्य भगवान्कर्मातिशयमात्मनः ॥ शतक्रतुर्न ममृषे पृथोर्य
ज्ञमहोत्सवं ॥२॥ यत्र यज्ञपतिः साक्षाद्भगवान्हरिरीश्वरः ॥ अन्वभूयत सर्वात्मा सर्वलोकगुरुः प्रभुः ॥
३॥ अन्वितो ब्रह्मशर्वाभ्यां लोकपालैः सहानुगैः ॥ उपगीयमानो गंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ॥४
सिद्धविद्याधरा दैत्या दानवा गुह्यकादयः ॥ सुनंदनंदप्रमुखाः पार्षदप्रवरा हरेः ॥५॥

शावारण्यमुच्यते ॥१॥ हयमेधशतेनेति मितेः प्रदीक्षितो दीक्षितोऽभूत् ॥ शताश्वमेधसंकल्पमकरोदित्यर्थः
ब्रह्मावर्तं सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदंतरं तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ आत्मनः सकाशात्कर्मातिश
येन इति ॥ अतिशयमभिप्रेत्य ज्ञात्वा तदितितस्य पृथोर्यज्ञमहोत्सवं न ममृषे न सेहे ॥२॥ अतिशयमेव दर्शय
ति ॥ यत्रेति समभि ॥ साक्षादन्वभूयत प्रत्यक्षेणादृश्यत ॥३॥४॥ सिद्धादयः ॥ ते ह्यमन्वीयुरिति सर्वेषामन्वयः ॥ ५

भा० च०
९३

९॥ यर्मदुघा भूमिर्देगौ यैनुः सती ॥७॥ ऊहुः वहंति स्म सर्वरसानः क्षीरदध्यन्नादिरसान॥ क्षीरं च दधि चान्नं च पान
कादि गोरसो च तेतन्नं च तो ऽस्य॥ भूरीणि विस्तृतानि वर्ष्माणि शरीराणि येषां ते फलादि प्रासूयंत मधुच्युतः
मधुस्राविणः संत॥ ८॥ चतुर्विधं भक्ष्यभोज्यचोष्यलेह्यं च ॥९॥ अधोक्षजः ईशो यस्य परमउदयोः भिन्नद्विपस्मि

कपिलो नारदो दत्तो योगेशाः सनकादयः ॥ तमन्वीयुर्भागवता ये च तत्सेवनोत्सुकाः ॥६॥ यत्र धर्मदु
घा भूमिः सर्वकामदुघा सती ॥ दोग्धि स्माभीप्सितानर्थान् यजमानस्य भारत ॥७॥ ऊहुः सर्वरसान्न
द्यः क्षीरदध्यन्नगोरसान् ॥ तरवो भूरिवर्ष्माणः प्रासूयन्त मधुच्युतः ॥८॥ सिन्धवो रत्ननिकरान् गिरयो
ऽन्नं चतुर्विधं ॥ उपायनमुपाजह्रुः सर्वे लोकाः सपालकाः ॥९॥ इति चाधोक्षजेशस्य पृथोस्तु परमोद
यं ॥ असूयन् भगवानिन्द्रः प्रतिघातमचीकरत् ॥१०॥ चरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुःपतिं ॥ वैन्ये य
ज्ञपशुं स्पर्द्धन्नपोवाह तिरोहितः ॥११॥ तमत्रिर्भगवानैक्षत्त्वरमाणं विहायसा ॥ आमुक्तमिव पाखं
डं यो ऽधर्मे धर्मविभ्रमः ॥१२॥ अत्रिणा चोदितो हन्तुं पृथुपुत्रो महारथः ॥ अन्वधावत संक्रुद्धः तिष्ठ।

ष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥१३॥

ष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ९३

न तत्कर्म असूयन्नसहमानः ॥ प्रतिघातं विघ्नं च कारेत्यर्थः ॥१०॥ यजमाने वैन्ये यज्ञःपतिं विष्णुं यजमाने स
ति स्पर्द्धमानो ऽयं इन्द्रः तिरोहितः सन्नपहृतवान् ॥११॥ त्वरमाणं धावंतं आमुक्तं प्रतिमुक्तमपि नद्धं पिनद्धं व
तमत्रेवमितः सन्नत्रं समरसिंहः ॥ पाखंडं वेषं कवचमिवाऽरहीनवंतमित्यर्थः अधर्मो धर्मविभ्रमः यस्मो

नं मुंचति स्म ॥१३॥ हंतवे हंतुं यज्ञहनं यज्ञं हतवंतं ॥१४॥१५॥ ततस्तस्मै हित्वा तत्र दर्शनमुत्सृज्य ॥१६॥ विचक्ष्य
दृष्ट्वा ॥१७॥ उपसृज्य दृष्ट्वा तेन छन्नः सन् चषालो यूपाग्रे निखातः काष्ठकंटकः ॥ ततश्छन्नात् यूपात् ॥ हि

तं तादृशाकृतिं वीक्ष्य मेने धर्मं विशेषणं ॥ जटिलं भस्मनाछन्नं तस्मै वाणं न मुंचति ॥१३॥ वधान्निवृ
त्तं तं भूयो हंतवेत्रिरचोदयत ॥ जहि यज्ञहनं तात महेंद्रं विबुधाधमं ॥१४॥ एवं वैन्यसुतः प्रोक्तस्त्वरमा
णं विहायसा ॥ अन्वद्रवदभिक्रुद्धो रावणं गृध्रराडिव ॥१५॥ सोश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्मावंतर्हितः स्व
राट ॥ वीरः स्वपशुमादाय पितुर्यज्ञमुपेयवान ॥१६॥ तत्तस्य चाद्भुतं कर्म विचक्ष्य परमर्षयः ॥ नाम
धेयं ददुस्तस्मै विजिताश्व इति प्रभो ॥१७॥ उपसृज्य तमस्तीव्रं जहाराश्वं पुनर्हरिः ॥ चषालयूपतःछ
न्नो हिरण्यरशनं विभुः ॥१८॥ अत्रिः संदर्शयामास त्वरमाणं विहायसा ॥ कपालखट्वांगधरं वीरो नै
नमबाधत ॥१९॥ अत्रिणा चोदितस्तस्मै संदधे विशिखं रुषा ॥ सोश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्थावंतर्हितः
स्वराट ॥२०॥ वीरश्चाश्वमुपादाय पितृयज्ञमथाव्रजत ॥ तदवद्यं हरे रूपं जगृहुर्ज्ञानदुर्बलाः ॥२१॥ या
नि रूपाणि जगृहे इंद्रो हयजिहीर्षया ॥ तानि पापस्य खंडानि लिंगं खंडमिहोच्यते ॥२२॥

रण्मयी निर्मिता रशना यस्य तं ॥ रशनायाद्दवहेनच्छेदाशान्तरशनात् हित्वमेवोद्धृत्यस्य पाग्राथ्रीतवानित्यर्थः
विभुः समर्थः ॥१८॥१९॥२०॥ अवद्यं निंदितं रूपं मेदस्तज्ञाजगृहुः ॥२१॥ तदेव पाषंडमिति तत्वाद्दर्शयति ॥ यानीति

वृहद्रथेनत्वमासपिप्रसदेहीतानीसृजतम ॥२३॥

तत्प्रभृति पाषंडमार्गाः प्रवृत्ता इत्याह ॥ एवमिति ॥ तेन गृहीतेषु पुनर्विसृष्टेषु ॥ २४ ॥ नग्नाः जैनाः रक्तपटाः
भा॰ च॰ बौद्धाः आदिशब्देन कापालिकादयः ॥ तेषु उपधर्मेषु धर्मोपधर्मेषु धर्म एवायमिति मतिः ॥ मज्जत इति द्वयोरा
५८ न्वयः ॥ पेशलेषु आयातरम्येषु वाग्मिषु हेतूक्तिचतुरेषु ॥ २५ ॥ २६ ॥ शक्रवधे अभिसंधितं कृताभिप्रायं

एवमिन्द्रे हरत्यश्वं वैन्ययज्ञजिघांसया ॥ तद्गृहीतविसृष्टेषु पाषंडेषु मतिर्नृणां ॥ २४ ॥ धर्म इत्युप
धर्मेषु नग्नरक्तपटादिषु ॥ प्रायेण सज्जते भ्रान्त्या पेशलेषु च वाग्मिषु ॥ २५ ॥ तदभिज्ञाय भगवा
न्पृथुः पृथुपराक्रमः ॥ इन्द्राय कुपितो बाणमादत्तोद्यतकार्मुकः ॥ २६ ॥ तमृत्विजः शक्रवधाभिसं
धितं विचक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमसह्यरंहसं ॥ निवारयामासुरहो महामते न युज्यतेऽत्रान्यवधः प्रचोदितात्
॥ २७ ॥ वयं मरुत्वन्तमिहार्थनाशनं ह्वयामहे त्वच्छ्रवसा हतत्विषं ॥ अयातयामोपहवैरनन्तरं प्रस
ह्य राजन् जुहवाम तेऽहितम् ॥ २८ ॥ इत्यामन्त्र्य क्रतुपतिं विदुरास्यर्त्विजो रुषा ॥ स्रुग्घस्ताञ्जुह्वतो
ऽभ्येत्य स्वयम्भूः प्रत्यषेधत ॥ २९ ॥

चोदितात्पशोर्वधादन्यस्य वधो न युज्यते ॥ २७ ॥ तर्ह्ययं न वध्यः किं करिष्याम इत्याहुः ॥ वयमिति इह यज्ञना
शकं त्वत्कीर्त्या हृतप्रभमिन्द्रं ॥ आह्वयामहे अयातयामैः सातवीर्यैरस्खलितैर्मन्त्रैः ॥ अनन्तरं च तेन तवा ५८
हितं जुहवाम होष्यामः ॥ २८ ॥ असहिष्णोः स्रुक्हस्तान्येषां तान् ॥ २९ ॥ ॥

यस्मिन्हृयज्ञेन जिज्ञासमयज्ञेनेष्टाः सर्वैरागयस्तनवः सर्वेंद्रो भवतांवयाहीनभवति ॥ यद्यस्मात् ॥ यज्ञोनामा
यस्मिन्हीभगवतस्तनवः अवताराः ततः सममश्राकृत्यो रुचेर्यज्ञोभ्यजायतस्यायामार्द्धैः सरगोरयात्वायोभवो
तस्मिन्सुकृतत्वात् ॥ २० ॥ अतोवलीयसा तेन सामान्यमेवकर्तव्यमश्वमथाभूयः पार्षदस्तानीयाशयेनाह ॥ त
दिदृक्षिमेरुणामनुष्ठितं महत्स्यायंयपश्यत किमित्यपेक्षामाह ॥ यमेवव्यतिकरं विपर्ययं ॥ यावदुपश्य ॥ २१ ॥ त
हि किमसञ्जुत्तमिमत आह ॥ इच्छुकीर्तेरिति ॥ एकेनोनेनशतं यस्मिन्नतादृशः क्रतुप्रयोगः इच्छोभूयात् ॥

नवध्योभवतास्मिन्होयद्यज्ञोभगवत्तनुः ॥ यंजिज्ञासमयज्ञेन यस्येष्टास्तनवः सदा ॥ २० ॥ तदिदं
यश्यतमहत्कृतमेव्यतिकरं हि जाः ॥ इदृशेणानुष्ठितराज्ञः कर्माणि हि जिज्ञासता ॥ २१ ॥ इच्छुकीर्तेः
इच्छोभूयात्तत्रैकोनशतक्रतोः ॥ अलंवेक्रतुभिः स्विष्टैर्यज्ञवान्मोक्षधर्मवित् ॥ २२ ॥ नैवात्मने
महेन्द्रायरोषमाकर्तुमर्हसि ॥ उभावपिहिभद्रंतउत्तमश्लोकविग्रहो ॥ २३ ॥ मास्मिन्महाराजकृ
थाः स्मचिंतां निशामयास्मद्वच आदृतात्मा यद्ध्यायतो दैवहतं नु कर्तुं मनोतिरुष्टं विशतितमो ७४ श्री

धुरितिपादे एकोनशतं क्रतवो यस्य तादृशोपि महेन्द्रात् इच्छुकीर्तिर्भूयादित्यर्थः ॥ तदेवमतिजः पृथुका
इच्छुप्रसेवाह ॥ अलमिति ॥ २२ ॥ आत्मनेवात्मनेमहेन्द्रायरोषं कर्तुं नार्हसि ॥ तत्रहेतुः ॥ उभावपीति ॥ २३
तथापिद्धतममापिमेवअायंतमित्याह ॥ अस्मिन्यज्ञेविघ्नचिंतामास्मकृथाः ॥ यद्यस्माद्दैवहतंकार्यंक
र्तुंध्यायतोमनः ॥ तत्र ॥ निश्चितं अतिरुष्टं वंतमो मोहं विशति न तु शांतिं लभते ॥ २४ ॥

भा॰ च॰
९५

अत एवं क्रतुर्विरमतां न निर्विघ्नः किं न निर्वर्त्यते अत आह ॥ यतो देवेषु दुराग्रहो भवतीति यत्र क्रतौ ॥ ३५ ॥ इन्द्रेण दुराग्रहकृ-
तमनर्थं प्रदर्शयन्नाह ॥ एभिरिन्द्रोपसृष्टैरुत्पादितैः ॥ हारिभिः चित्ताकर्षकैः पाषंडैरिन्द्रः तेनाश्वमुष्णातीति तथाय-
ज्ञापहारिति तेन सृष्टैः ॥ ३६ ॥ ततो मम किमिति चेत्तत्राह भवानिति द्वाभ्यां ॥ समयो योगादिना सिद्धानां तानुरूपधर्म

क्रतुर्विरमतामेष देवेषु दुरवग्रहः ॥ धर्मव्यतिकरो यत्र पाषंडैरिंद्रनिर्मितैः ॥ ३५ ॥ एभिरिंद्रोपसंसृष्टैः
पाषंडैर्हारिभिर्जनैः ॥ ह्रीयमानं विचक्ष्वैनं यस्ते यज्ञध्रुगश्वमुट् ॥ ३६ ॥ भवान्परित्रातुमिहावतीर्णो ध-
र्मं जनानां समयानुरूपं ॥ वेनापचारादवलुप्तमद्य तद्देहतो विष्णुकलासि वैन्य ॥ ३७ ॥ स त्वं विमृश्यास्य
भवं प्रजापते संकल्पनं विश्वसृजां पिपीपृहि ॥ ऐंद्रीं मायामुपधर्ममातरं प्रचंडपाषंडपथं प्रभो ज-
हि ॥ ३८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्थं स लोकगुरुणा समादिष्टो विशांपतिः ॥ तथा च कृत्वा वात्सल्यं मघोना-
पि च संदधे ॥ ३९ ॥ कृतावभृथस्नानाय पृथवे भूरिकर्मणे ॥ वरान्ददुस्ते वरदा ये तद्बर्हिषि तर्पिताः ॥
४० ॥ विप्राः सत्याशिषस्तुष्टाः श्रद्धया लब्धदक्षिणाः ॥ आशिषो युयुजुः क्षत्तरादिराजाय सत्कृताः ॥
त्वयाहूता महाबाहो सर्व एव समागताः ॥ पूजिता दानमानाभ्यां पितृदेवर्षिमानवाः ॥ ४२ ॥ इति श्रीभा-
गवते चतुर्थस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वेनस्यापचारात् ॥ त्वमेव परित्रातुं तद्देहाद्विष्णोः कलेव
सम्भवतीत्येषोऽसि ॥ ३७ ॥ अस्य उत्पादितोऽसि तेषां विश्वसृजां संकल्पं पिपीपृहि आर्षः प्रयोगः पूरयेत्यर्थः प्र-
चंडैश्च पाषंडमार्गः सैंद्रीं मायामुपधर्मजननीं त्वं जहि ॥ ३८ ॥ तथा कृता यज्ञाहिता वात्सल्यं च कृत्वा इंद्रेण स-
ह संधानं च कृतवान् ॥ ३९ ॥ कृतमवभृथस्नानं येन तस्मै ॥ ४० ॥ तुष्टा नाना वा ॥ ४१ ॥ इति भावार्थे प

९५

विंशे तु विष्णुना साक्षात्पृथोर्यज्ञानुशासनं ॥ वरदानप्रसंगेन प्रीतिश्चात्मा समीर्यते ॥१॥ मघवता साकं इ
न्द्रेण सह वर्त्तमानः ॥१॥ आत्मानं तावत् क्षमां कारयतो मघ्य ॥२॥ न हि यस्मात् कलेवरमात्मा न भवति ॥ अत
दस्तदभिमानेन भूतानि द्रुह्यन्ति ॥३॥४॥ अविद्यास्वरूपाज्ञानं ततः कामः ततः कर्म तेनारब्ध इति विद्वान् ॥
अत एव प्रतिबुद्ध आत्मज्ञः अस्मिन्नेवानुषज्जते ॥५॥ तथापि पुत्रादिममतेन भूतद्रोहेण च संगो भवेत् ॥ त

ऋषिरुवाच ॥ भगवानपि वैकुण्ठः साकं मघवता विभुः ॥ यज्ञैर्यज्ञपतिस्तुष्टो यज्ञभुक्तमभाषत
॥१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एष तेऽकार्षीद्भङ्गं हयमेधशतस्य ह ॥ क्षमापयत आत्मानममुष्य क्षन्तुमर्ह
सि ॥२॥ सुधियः साधवो लोके नरदेव नरोत्तमाः ॥ नाभिद्रुह्यन्ति भूतेभ्यो यर्हि नात्मा कलेवरं ॥३॥ पु
रुषा यदि मुह्यन्ति त्वादृशा देवमायया ॥ श्रम एव परं जातो दीर्घया वृद्धसेवया ॥४॥ ततः कायमिमं
विद्वानविद्याकामकर्मभिः ॥ आरब्ध इति नैवास्मिन्प्रतिबुद्धोऽनुषज्जते ॥५॥ असंसक्तः शरीरेऽस्मि
न्नमुनोत्पादिते गृहे ॥ अपत्ये द्रविणे वापि कः कुर्यान्ममतां बुधः ॥६॥ एकः शुद्धः स्वयंज्योतिर्निर्गु
णोऽसौ गुणाश्रयः ॥ सर्वगोऽनावृतः साक्षी निरात्मात्मात्मनः परः ॥७॥

आहासंसक्त इति ॥६॥ प्रतिबो
धकं विज्ञानमेव देहे ममताभावमाह ॥ एक इति द्वाभ्यां ॥ असावात्मा आत्मनो देहात्परोऽभिन्नः तत्र नवा।
यावैलक्षण्येन भेदमाययति ॥ एक इति नवभिः पदैः ॥ देहो हि बालवृद्धादिभेदादनेकः मलिनश्च जडश्च स
गुणाश्रयश्च कारणभूतगुणाश्रयत्वात् परिच्छिन्नश्च अहंकारादिभिरावृतश्च रूपश्च सात्मा च आत्मा तु नैवं

श्रीधरी ॥२॥

भा॰ व॰
९९

आत्मसंस्थं स्वस्मिन् स्थितं प्रकृतिस्थोपि देहस्थोपि तद्विकारैर्न लिप्यते यतः समयविन्नत्ततिष्ठितः ॥२॥ यमेव
ध्याकस्मोत्पयतः तेषत्वाया माह॥ यः सर्वमेनोतिचतुर्भिः॥४॥ यदि हि विषये प्राशयः प्रसन्नचेताः तदा परित्यक्त
गुणाः सन्नसम्यग्दर्शनो भूत्वा शांतिमश्नुते॥ शांतिमाह॥ ममममयमोदासीनेनावस्थानमेव ब्रह्मत्वं तदेव कैवल्य
मश्नुते॥ सम्यग्दर्शनमेवाह॥ उदासीनमेवात्मानं इच्छाज्ञानक्रियात्मनो देहज्ञानकर्मेंद्रियमनसामध्ये मिव

यएवंसंतमात्मानं आत्मस्थं वेद पूरुषः॥ नाज्यते प्रकृतिस्थोपि तद्गुणैः समविस्थितः॥ ॥ यः सर्व
मेनमात्मानं नित्यं निराशः श्रद्धयान्वितः॥ भजते शान्तये तस्य मनो राजन् प्रसीदति॥ ४॥ परित्यक्तगुणः स
म्यग्दर्शनो विशदाशयः॥ शांतिं स समवस्थानं ब्रह्म कैवल्यमश्नुते॥ ॥ उदासीनमिवाध्यक्षं इच्छा
ज्ञानक्रियात्मनो॥ कूटस्थमिममात्मानं यो वेदाप्नोति शोभनं॥ ॥ भिन्नस्य लिंगस्य गुणप्रवाहो द्र
व्यक्रियाकारकचेतनात्मनः॥ दृष्टाः स संपत्सु विपत्सु सूर्यो न विक्रियंते मयि बद्धसौहृदाः॥ ॥
समः समानोत्तममध्यमाधमः सुखे च दुःखे च जितेंद्रियाशयः॥ मयोपक्लृप्ताखिललोकसंयुतो
विधत्स्व वीराखिललोकरक्षणं॥ १३॥

स्थितमात्मानं यो वेद॥ ॥ संसारिणः कथं कूटस्थत्वमत आह॥ भिन्नस्य लिंगस्य देहस्य गुणप्रवाहः संसारः
भिन्नत्वे हेतुः द्रव्याद्यात्मकस्य तत्र चेतना चिदाभासः अतो दृष्टा स हर्षशोकादिभिर्न विक्रियेते॥ ॥ त्वं च
सूरिः अतः सुखे दुःखे च समः सन् समानादुत्तममध्यमाधमापमस्त्वं जितानींद्रियाण्याशयश्च येन सत्वं म
याखिललोकरक्षणं विधत्स्व कथं एकेन मया कर्तव्यं शकां तत्राह॥ मयेषु प्रवेणा उपक्लृप्ताः सम्यादिनायेष्व।

९९

नन्वस्त्राणं दत्तं तु समर्पितं ॥ अतस्तत्त्वयोस्मत्प्राणं करिष्यामीति वेदज्ञ आह श्रेयसीति ॥ यद्यस्मात्सोपराधेषु
लोके प्रजाभिः कृतात्सुकृतात् ॥ षष्ठमंशं हरतीति हरतिग्रदं रक्षणादेव माह ॥ अस्य या प्रजाभिर्हतपुण्ये
यस्मः प्रजानामघमतिपापभेतेत ॥ अस्मत्येतस्य विवर्णाकरहारः स च रहितानां चेत् ॥ १४ ॥ एवं च मोदतो
प्यनाशोमनभविष्यतीत्याह ॥ द्विजाग्र्याणामनुमतस्त्वासावनुष्ठितस्य परंपराशमो यो यर्मः ॥ स एव अस्या
नंग्रथकामीत्यत्यासतिकोयस्य अस्मतमत्यतिशयेनास्मः यमोदिस्वनामत्कैरस्मर्ये ॥ एकपद्यपादेयमस

श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञो यत्सोपराधेषु कृतात्षडंशं ॥ हन्ती मया हत पुण्यः प्रजानामरक्षिता
करहारो च मन्ति ॥ १४ ॥ एवं द्विजाग्र्यानुमतानुवृत्त धर्मप्रधानोऽमतमोऽविशेष्यः ॥ दूरेण कालेन
महीपयातानिहत्य सिद्धानहं रक्तलोकः ॥ १५ ॥ वरं च मन्येऽद्य तु मानवेन्द्र ग्राणेश तेह गुणशील
येचितं ॥ नाहमेवं स्वल भस्त्यपोभियोगेन वायत्समचिन्तवनी ॥ १६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ सः स्त्यं लोकगु
हराणविष्वक्सेनेन विश्वजित् ॥ यत्नु शासितत्यादेशं शिरसा जगृहे हरेः ॥ १७ ॥ स्पृशं ते पादयोः प्रे
मणाव्रीडितं तेन कर्मणा ॥ शतक्रतुं परिष्वज्य विद्विषं विससर्ज ह ॥ १८ ॥

धानाव अस्मतमो ग्रथकामोयस्ये
तर्थः ॥ अस्याः पृथिव्याः अविनाशेन अल्पेन कालेन गृहागतान्सनकादीन ॥ इदं स्मि अन्तरकोलोकेयस्मि
न ॥ १५ ॥ मन्ये ततः सकाशात्कोविद्वद्वर्णनीयगुणाः शमादयः ॥ शीलं निर्मत्सरत्वादिस्वभावः ॥ तेरहे युवि
तोवशीकृतः ॥ तदहितेस्तमत्वादिभिर्नाहं संलभ ॥ यतः सम चिन्तयेषां ते सर्ववर्तितं शीलं यस्य सोहं ॥ १६
१७ ॥ समापवितेपादयोः स्पृशंतं सेनकर्मणाऽस्वापहरणेन व्रीडितं प्रेमणा परिष्वज्य ॥ १८ ॥ ॥

भाग्र. ८

भगवानब्जनाभिमुखोऽप्यनुग्रहेण विलंबितः सन्नप्रतस्थ्य प्रयाणं न कृतवानिति द्वयोरन्वयः ॥ कथंभू
तः उपहृते अर्पिते अर्हणीये से समुज्जिहानया समत्कुर्छेसावहेमानया भक्त्या प्रगृहीत चरणांबुजेयस्य ॥१
पद्मपलाशवद्दृशिर्णीयस्य तथाभूतः सन् एनेहशं उपश्रवन् ॥२॥ भवतस्तन्नु पाति मुक्ता तस्य भक्त्यैकमाह
सरतिद्वाभ्यां ॥ वाष्पविक्लवत्वेन तूष्णीमवस्थितः सन् ॥ अम्बेहति नृहृदो पगृह्याप्यातधृतवान् ॥२॥ अहमयोर्हृ
षाणोचरं विषयभूतं ॥ पादाद्वितिस्पृशतमिस्यंभाव ॥ नावलदेवाः पदामुवेस्पृशेतितत्रतः कृपापरवशो

भगवानथविश्वात्मा पृथुनोपहूताहेणः ॥ समुज्जिहानया भक्त्या गृहीत चरणांबुजः ॥१९॥ प्रस्थाना
भिमुखोप्येतमनुग्रहविलंबितः ॥ पश्यन्पद्मपलाशाक्षो न प्रतस्थे सुहृत्सतां ॥२०॥ स आदिराजो रचि
तांजलिर्हरिं विलोकितुं नाशकदश्रुलोचनः ॥ न किंचनोवाच सवाष्पविक्लवो हृदोपगुह्याम्मुमधा
दवस्थितः ॥२१॥ अथावमृज्याश्रुकला विलोकयन्नतृप्तदृग्गोचरमाह पूरुषं ॥ पदास्पृशंतं क्षिति
मंस उन्नते विन्यस्तहस्ताग्रमुरंगविद्विषः ॥२२॥ पृथुरुवाच ॥ वरान्विभो त्वद्वरदेश्वराद्बुधः कथंवृणी
ते गुणविक्रियात्मनां ॥ ये नारकाणामपि संति देहिनां तानीश कैवल्यपते वृणेनच ॥२३॥

नूनं हरिरात्मानं विस्मृतवानिवेति ॥ अत एव सुवलनपरिहारायैवगरुडस्योन्नते स्कंधे विन्यस्तहस्ताग्रं येन तं
॥२२॥ वरं वृणीष्वेति यदुक्तं तद्सहमानः प्राह ॥ हे विभो वरदानां ब्रह्मादीनामीश्वराद्वरप्रदात् ॥ त्वत्तः स
काशाद्बुधः कथंवरान्वृणीतीकीदृशान् ॥ गुणैर्विक्रियते इति गुणविक्रियोहंकारः ॥ स एवात्मा येषां तेषां
ब्रह्मादीनां संबंधिनः ॥ देहाभिमानिनां भोग्यानितिवा तथा चेदुपपवं भवतीत्यर्थः ॥ नगुष्मिन्नाभेदयो

कैवल्यपतद्भृतिसंबोधनात्कैवल्यं भविष्यतीतिमाशंकीत्याह ॥ महत्तमानां मेत्रहृदयात मुखद्वारेणा निर्ग
तो भगवत्पदांभोजमकरंदो यशः श्रवणादिमुखविषयतां नालिता दृशं चेत्कैवल्यं तर्हि तत्का चित्कदाचिदपि न
कामयेत्तर्हि किं कामयसे तदा ॥ यशःश्रवणाय कर्णानामयुतं वितरस्व ॥ नन्वेकोप्येवं न वृतवान् ॥ किमम वि
तयेत्याह एष मे वरः ॥ २४ ॥ ननु तर्हि कैवल्याभावे रागादिदुर्गाजालानामतिक्रमणं कथमपि न स्यादित्याशंक्याह ॥ स्मृति
भगवत्पदांभोजमुखलोपाः सुधाकणोलेशः तत्सवर्धीयोनिलः सपवहृतादपि किं दियशः श्रवणमात्रमित्य

न कामये नाथ तदप्यहं क्वचिन्न यत्र युष्मच्चरणांबुजासवः ॥ महत्तमान्तर्हृदयान्मुखच्युतो विधत्स्व
कर्णायुतमेष मे वरः ॥ २४ ॥ स उत्तमश्लोक महन्मुखच्युतो भवत्पदांभोजसुधाकणानिलः ॥ स्मृतिं पुन
र्विस्मृततत्त्ववर्त्मनां कुयोगिनां नो वितरत्यलं वरैः ॥ २५ ॥ यशः शिवं सुश्रव आर्यसंगमे यदृच्छया चोप
शृणोति ते सकृत ॥ कथं गुणज्ञो विरमेद्विना पशुं श्रीर्यत्प्रवव्रे गुणसंग्रहेच्छया ॥ २६ ॥

थ्यैः ॥ विस्मृततत्त्ववर्त्मने कुयोगिभिः तेषामपि पुनः स्मृतिं आत्मज्ञानं वितरति अतो न केवलं भक्तानां रागादि सं
भवः ॥ अतोऽस्माकं सारग्राहिणामयमेव वरो रसलेशमात्रेणैव मोहादिसर्वमलं अपगतं भवतीति भावः ॥ २५ ॥ ननु भक्ति
मुक्तिफले वर्तते फलं विहाय साधनेऽभिनिवेशः को नाम आग्रह इत्याशंक्याह ॥ हे सुश्रवः मंगलकीर्ते शिवं यशः
सतां समागमे यः सकृदपि यदृच्छयापि उपशृणोति गुणज्ञः सत्स ॥ पशुं विना मनः कथं विरमेत् गुणातिशयं सूच
यति ॥ श्रीर्यत्तव यशः प्रववे वरं कृतवती गुणानां सर्वेषु रूपाद्यानाम् संग्रहः सस्मिन्सामाहारस्तदिच्छया ॥ २६

अतोलक्ष्मीरिवास्यवरस्यामेनत्वामेवाहंभजइत्याह॥अथेति॥लालसउत्सुकःसन्कर्मणिक्रियमाणेयथेंद्र
णासहकलिः॥एवंभक्तावयोःकिंलक्ष्म्यासहकलिःस्यादितिवितर्कइति॥एकस्मिन्नर्थेऽभीप्समानयोः॥अ
भा॰च॰ पिकिंकलिर्नस्यादितिकाक्वावितर्कः॥ननुपर्यायेणसेवायांनस्यात्॥नैवंक्षुतःस्वचरणयोरेवैकत्वानः
९८ मनोविस्तारोयाभ्यांतयोः॥२७॥भवत्वाकलिः॥तथापिभजेयभजेयमेवेत्याह॥जगतजननमांवैशसंवि
रोधःस्यादेव॥तत्राह॥यस्याःकर्मणिनःसमीहितंइच्छाभवतितथापीद्दविरोधेसत्यतयातवदयापि

अथोभजेत्वाऽखिलपूरुषोत्तमंगुणालयंपद्मकरेवलालसः॥अप्यावयोरेकपतिस्पृधोःक
लिर्नस्यात्कृतत्वच्चरणैकतानयोः॥२७॥जगज्जनन्यांजगदीशवैशसंस्यादेवयत्कर्मणिनःसमी
हितं॥करोषिफल्ग्वप्युरुदीनवत्सलःस्वएवधिष्ण्येभिरतस्यकिंतया॥२८॥भजंत्यथत्वामतए
वसाधवोव्युदस्तमायागुणविभ्रमोदयं॥भवत्पदानुस्मरणादृतेसतांनिमित्तमन्यद्भगवन्नविद्म हे॥२९॥

तवपत्नात्ततएवस्यादित्याह॥फल्ग्वल्पमपिउरुकरोषि॥यतोदीनेषुवत्सलः॥स्वेस्वरूपएवरतस्यता
याकिंप्रयोजनंनानाविधसुखंमथो॥यतस्त्वंदीनवत्सलः॥२८॥अतएवसाधवोनिष्कामाः
अथत्वात्तानंतमपित्वांभजंति॥कथंभूतंमायागुणानांविभ्रमोविलासःतस्योद
यंसोऽकार्यंसनिरस्तोयस्मिन्नतंकिमर्थंभजंति॥तत्राह॥भवत्पदानुस्म ९८
रणात्विनाअन्यत्तेषांनिमित्तफलंनविद्मः॥२९॥

वैरः प्रलोभनं च प्रणालो हत्वा वा तु चित्तमित्याशयेनाह ॥ मय्येति ॥ नत्वत्र हो ते वाचा तं स्याद्यदि जनोयं त्र
सितः अबद्धः स्यात् ॥ नहि पुनः पुनः फले मोहितः सन् कथं कर्म करोति ॥ ३१ ॥ तन्मायया खेदितस्य ता
या पुनः पुनः खेदने कर्तव्ये किं तद्धितं चेष्टितमसीत्याह ॥ तन्मायया त्वरतादात्मनः तन्नः खेदितः ए

मय्येगिरं ते जगतां विमोहिनीं वरं वृणीष्वेति भजंतमात्थ यत् ॥ वाचा तु तं स्याद्यदि ते जनोसितः
कथं पुनः कर्म करोति मोहितः ॥ ३१ ॥ तन्मायया ह्यात्मन ईश खेदितो यद्यम दाशास्त्वरतात्मनोबु
धः ॥ यथा चरेद्बालहितं पिता स्वयं तथा त्वमेवार्हसि नः समीहितुं ॥ ३२ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्यादिरा
जेनन्नुतः स विश्वदृक्तमाह राजन्मयि भक्तिरस्तु ते ॥ दिष्ट्येदृशी धीर्मयि ते कृता यया मायां मदीयां
तरति स्म दुस्त्यजाम् ॥ ३३ ॥ तत्त्वं कुरु मयादिष्टमप्रमत्तः प्रजापते ॥ मदादेशकरो लोकः सर्वत्राप्नो
ति शोभनं ॥ ३४ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति वैन्यस्य राजर्षेः प्रतिनंद्यार्थवद्वचः ॥ पूजितोनुगृहीत्वैनं गंतुं च
क्रेच्युतो मतिं ॥ ३५ ॥ विप्रर्षिपितृगंधर्वसिद्धचारणपन्नगाः ॥ किन्नराप्सरसो मर्त्याः खगा भूतान्य
नेकशः ॥ ३५ ॥ यज्ञेश्वरधिया राज्ञा वाग्वित्तांजलिभक्तितः ॥ सभाजिता ययुः सर्वे वैकुंठानुगा

यक्षकृतः यद्यतोस्मत्तः षादिकमाशास्ते अतः स्वयं अविज्ञापित एव हितं चेष्टितमर्हसि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वाग्वित्तांजलिभक्तितः पूजिताः संतः ॥ वैकुंठानुगताः पार्षदाश्च ॥ ३६ ॥

भा॰ च॰
९९

अदृष्टायलोचनपथमतिमतिमतिक्रांताय संदर्शित आत्मा येन तस्मै ॥ २९ ॥ इति चतुर्थे विंशः ॥ २० ॥ प
कविशेन पृथुना प्रजानामनुशासने ॥ महासत्रे भ्रराद्दीनां महासदसि वार्पिते ॥ १ ॥ पुरं यथा विन्यस्तं त
न्नरमन्ववर्णयति ॥ मौक्तिकैरिति त्रिभिः ॥ चंदनागुरुयुतैस्तोयैरार्द्रा रथ्यादयस्तद्युते ॥ तोकैर्हरितयवैः

भगवानपि राजर्षेः सोपाध्यायस्य वाद्भुतः ॥ हरन्निव मनोऽमुष्य स्वधाम स्वमगात्प्रभुः ॥ २९ ॥ अदृष्टाय
नमस्तुभ्यं रूपं संदर्शितात्मने ॥ वासुदेवाय देवानां देवाय सद्गुरुयशी ॥ ३० ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थे
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ मैत्रेय उवाच ॥ मौक्तिकैः कुसुमस्रग्भिर्दुकूलैः स्वर्णतोरणैः ॥ महासुरभिभिर्धूपैर्म
ण्डितं तत्र तत्र वै ॥ १ ॥ चंदनागुरुतोयार्द्ररथ्याचत्वरमार्गवत् ॥ पुष्पाक्षतफलैस्तोक्मैर्लाजैरर्चिभि
रर्चितं ॥ २ ॥ सवृंदैः कदलीस्तंभैः पूगपोतैः परिष्कृतं ॥ तरुपल्लवमालाभिः सर्वतः समलंकृतं ॥ ३ ॥
प्रजास्तं दीपावलिभिः संभृताशेषमंगलैः ॥ अभीयुर्मृष्टकन्याश्च मृष्टकुंडलमंडिताः ॥ ४ ॥ शंखदुंदु
भिघोषेण ब्रह्मघोषेण चर्त्विजां ॥ विवेश भवनं वीरः स्तूयमानो गतस्मयः ॥ ५ ॥ पूजितः पूजयामा
स तत्र तत्र महायशाः ॥ पौरान् जानपदांस्तांस्तान्प्रीतः प्रियवरप्रदः ॥ ६ ॥ स एवमादीन्यनवद्यचेष्टि
तः कर्माणि भूयांसि महान्महत्तमः ॥ कुर्वन् शशासावनिमंडलं यशः स्फीतं निधायारुरुहे परं प

पंकेरीरितिवाधर्विमिदीपैः ॥ २ ॥ ३ ॥ संभृतानि अशेषाणि मंगलानि दध्यादीनि तैः सह अभिजग्मुः मृष्टाउ
ज्ज्वलाः कन्याश्च ॥ ४ ॥ गतस्मयो निरहंकारः ॥ ५ ॥ प्रियान् वरान् ददातीति तथा ॥ ६ ॥ गुणैर्महान् अतएवम

इति श्रीभागवते चतुर्थे
९९

गुणैर्विजृंभितमूर्जितं गुणवद्भिः सभाजितं सत्कृतं यशो गृणंतं सर्वं यन्याह सदस्पते शौनक ॥ ८ ॥ लब्धाशे-
षसुराणामर्हणानि येन सः ॥ किमकरोदिति शेषः ॥ ९ ॥ श्रवणोत्सुकमात्मानं कृत्वा प्रार्थयते ॥ को न्विति
यस्य विक्रमः पृथ्वीदोहनं तस्योच्छिष्टं लब्धं कामं तत्तस्य कर्म वद ॥ १० ॥ प्राचीनकर्मभिः आरब्धानेव बुभुजे न तु भो-

सूत उवाच ॥ तदादिराजस्य पृथोर्विजृंभितं गुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितं ॥ क्षत्ता महाभागवतः सदस्प-
ते कौषारविं प्राह गृणंतमर्चयन् ॥ ८ ॥ विदुर उवाच ॥ सोभिषिक्तः पृथुर्विप्रैर्लब्धाशेषसुरार्हणः ॥ बि-
भ्रत्स वैष्णवं तेजो बाह्वोर्याभ्यां दुदोह गां ॥ ९ ॥ को न्वस्य कीर्तिं न शृणोत्यभिज्ञो यद्विक्रमोच्छिष्टमशेषभूपाः ॥
लोकाः सपाला उपजीवंति काममद्यापि तन्मे वद कर्म शुद्धं ॥ १० ॥ मैत्रेय उवाच ॥ गंगायमुनयोर्नद्योरंतरा
क्षेत्रमावसन् ॥ आरब्धानेव बुभुजे भोगान्पुण्यजिहासया ॥ ११ ॥ सर्वत्रास्खलितादेशः सप्तद्वीपैकदंडधृ-
त् ॥ अन्यत्र ब्राह्मणकुलादन्यत्राच्युतगोत्रतः ॥ १२ ॥ एकदासीन्महासत्रदीक्षा तत्र दिवौकसां ॥ समाजो
ब्रह्मर्षीणां च राजर्षीणां च सत्तम ॥ १३ ॥

गार्थं कर्माणि करोति तद्विभोगेन पुण्यक्षपणोत्सुकानन्न्यासमतेरर्थः ॥ ११ ॥ अस्खलितः अप्रतिहतस्त्वादे-
शआज्ञा यस्य सः ॥ सप्तद्वीपेष्वेक एव दंडं धारयतीति तथा ॥ किं सर्वत्र नेत्याह ॥ ब्राह्मणकुलव्यतिरेकेणाच्युतगोत्र-
प्रवर्तकत्वेनोच्येषां वैष्णवानां तद्व्यतिरेकेण च ॥ १२ ॥ एकदा तस्य महासत्रदीक्षासीत् ॥ तत्र सत्रे देवादीनां समा-

भा॰च॰ तस्मिन्मध्ये पुष्पखचिते पुष्पास्तरसद्मोमध्ये उत्थितः सन् समंततः ॥ समैर्दिते तिष्ठन् श्लोके नानयः ॥ ४ ॥ प्रांशुः उन्नतः
७॰ पीनायायतो भुजो यस्य ॥ कंजवदरुणो द्वंचरणौ यस्य ॥ शोभना द्विजाः स्मिते च यस्य ॥ ५ ॥ व्यूढं विस्तीर्णं वक्षो यस्य
वलिभिस्त्रिभिर्वल्गुसुंदरं दलवत् अश्वत्थपत्रमिवोपरि विस्तृतमधस्तात्संकुचितमुदरं यस्य आवर्तवन्निम्ना
नै नाभिर्यस्य कांचीवद्वृत्ता ऊरू यस्य ॥ उद्गूढौ उन्नतौ गोपादौ यस्य ॥ ६ ॥ सूक्ष्माः श्वेतवक्त्राः श्यामिताः स्निग्धाः श्मश्रु

तस्मिन्वृंदावने सर्वे पुष्पखचिते पुष्पयाश्रितः ॥ उत्थितः सरसो मध्ये तारागणामृदुराडिव ॥ ४ ॥ प्रांशुः पीनाय
तभुजो गौरः कंजारुणोच्चरणः ॥ सुनासः सुभ्रुवः सौम्यः पीनांसः सुद्विजस्मितः ॥ ५ ॥ व्यूढवक्षाः सुवृ
त्तश्रोणिर्वलिवल्गुदलोदरः ॥ आवर्तनाभिरोजस्वी कांचनोरुकरद्युपात ॥ ६ ॥ सूक्ष्मवक्त्रासितस्निग्ध
मूर्द्धजः कंबुकंधरः ॥ महाधने दुकूलाग्र्ये परिधायोपवीय च ॥ ७ ॥ रंजिताशेषगात्रश्रीर्नियमेममल
भूषणाः ॥ कृष्णाजिनधरः श्रीमान्कुशपाणिः कृतोचितः ॥ ८ ॥ शिशिरस्निग्धतारार्कः समैः तनम
मेततः ॥ इवितानिरस्मवीशः सदः सहर्षयन्निव ॥ ९ ॥ वाहचित्रपदस्नतानामरुणाग्रदमविक्राव ॥ १० ॥

ग्रीवा यस्य ॥ कंबुवत् त्रिरेखांकिता कंधरा यस्य परिधाय वसित्वा ॥ उपवीय उत्तरीयं कृत्वा नियमेन निमित्तेन यस्ता
नि भूषणानि येन सः ॥ अत एव तैः रत्नाद्युन्नतत्वाद्रंजिता अशेषगात्रेषु श्रीः शोभा विकीर्णशोभा येन ॥ ८ ॥ शि
शिरे संतापहरे स्निग्धे च तारे च यो लोचने यस्य ईदृग्वत् लावण्यात् कृत्स्नं वा करसंमृतं वांछवा हस्तावसिध ॥ विद्या ८०
लिपदानि च सितस्तनानां प्रशस्तं सहर्षं गृहं गंभीरार्थं अविकल्पं अव्याकुलम् ॥ ९ ॥

भाषणेद्देत॥ धर्मजिज्ञासुभिः पुंभिः सन्त्वसमनीषितमावेद्यं वक्तव्यमतः प्रजानुशासनमिषेण जिज्ञासैव
क्रियते न पृष्ठमान्वतिधर्मप्रवचनमितिभावः॥२०॥ इदानीं प्रजारक्तयिष्यन्यज्ञाशिनृणादिकं समावश्यक
मित्याह॥ अहमिति त्रिभिः॥ पृथक्कृसेतुप्रष्यापयिता॥२१॥ दिष्टदृक् प्राक्कर्मसाक्षीश्वरो यस्य तुष्यति त
स्वर्वेस्वादितोयानलोकानाह॥ प्रजारक्षणाद्यनुष्ठानात्ते लोकामे स्युः कथंभूताः कामानां समकदोहः

राजोवाच सभ्याः शृणुत भद्रं वः साधवो य इहागताः। सत्सु जिज्ञासुभिर्धर्ममावेद्यं स्वमनीषितं
२० अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिह योजितः। रक्षिता वृत्तिदः स्वेषु सेतुषु स्थापिता पृथक्॥२१॥ त
स्य मे तदनुष्ठानाद्यदाहुर्ब्रह्मवादिनः। लोकाः स्युः कामसंदोहा यस्य तुष्यति दिष्टदृक्॥२२॥ य उ
द्धरेत्करं राजा प्रजा धर्मेष्वशिक्षयन्। प्रजानां शमलं भुङ्क्ते भगं च स्वं जहाति सः॥२३॥ तत्प्रजा
भर्तृपिण्डार्थं स्वार्थमेवानसूयवः। कुरुताधोक्षजधियस् तर्हि मेऽनुग्रहः कृतः॥२४॥ यूयं तदनुमो
दध्वं पितृदेवर्षयोऽमलाः। कर्तुः शास्तुरनुज्ञातुस्तुल्यं यत्प्रेत्य तत्फलम्॥२५॥

धर्माणां येषु॥२२॥ अथ यथा तन्निष्टं स्यात्तथाह॥ य इति॥ शमलं पापं भगमैश्वर्यं॥२३॥ तस्मात् हे प्रजाः भ
र्तुर्मम पिण्डदानवत्परलोकहितार्थं स्वकार्यमेव कुरुत स्वधर्ममेवानुष्ठित अधोक्षजे धीर्येषां तादृशा
सन्तः॥ तामसेश्वार्थाणां रक्षणार्थं॥ अनुग्रहः कृतो भवेदिति शेषः॥२४॥ शास्तुः शिक्षयितुः अनुज्ञातुः अ
नुमोदितुः॥ प्रेत्य परलोके यत्फलं तत्तुल्यम्॥२५॥ ॥

धर्मं कर्तेत्यमितिं अनुमोदामहे॥ ननु वामदेवादीनां मितिर्वेनादिभिस्तदनंगीकारादित्येवंवादिनः शा-
नैवोपयन्नाह॥ हे अर्हत्तमाः॥ यज्ञपतिर्नाम परमेश्वरः केषांचिन्मते नास्ति तथापि विप्रतिपन्नेन तत्
सिद्धिरित्याशंक्य जगद्वैचित्र्यान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति॥ इहामुत्र च ज्योत्स्नावत्यः कांतिमत्यः भुवो
भोगभूमयः शरीराणि वा॥ २८॥ न विदेकमेव विप्रादेवमेव सेत्स्यति॥ तथापि विद्वद्भवेनेश्वरसिद्धि
विस्माह॥ मनोरिति त्रिभिः॥ अस्मत्पितामहस्यांगस्य कृत्यमस्ति॥ अवश्यं कर्मफलदात्रा भाव्यमिति तेषां

अस्ति यज्ञपतिर्नाम केषांचिदर्हसत्तमाः॥ इहामुत्र च लक्ष्यंते ज्योत्स्नावत्यः क्वचिद्भुवः॥ २८॥
मनोरुत्तानपादस्य ध्रुवस्यापि महीपतेः॥ प्रियव्रतस्य राजर्षेरंगस्यास्मत्पितुः पितुः॥ २९॥
ईदृशानामथान्येषामजस्य च भवस्य च॥ प्रह्लादस्य बलेश्चापि कृत्यमस्ति गदाभृता॥ ३०॥
दौहित्रादीनृते मृत्योः शोच्यान्धर्मविमोहितान्॥ वर्गस्वर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतु ना

मतमित्यर्थः॥ ३०॥ मृत्योर्दौहित्रादीन्वेनादीन्विना धर्मविमोहिता॥ अतः शोच्यान् न च कर्मैव फलदमस्
तिविष्णुद्वेषगता वादेवना॥ किं परमेश्वरेणात आह वर्गेति॥ वर्गः त्रिवर्गः स्वर्गो धर्मस्य फलं अपवर्गो मो
क्षः॥ तेषामैकात्म्यमनपेक्षरूपेण सर्वोनुगतेन हेतुना तत्प्रापिप्रायेण हेतुना॥ अयं भावः॥ न तावज्जडस्य
कर्मणः फलदातृत्वं च तेन चार्वाग्दृष्टानां सत्तानां सहातेजस्यते तयोमिश्रतेः तच्च तदा कर्मसाम्ये फलतारत
म्यक्ताविरसिद्धिरुसंभवति॥ अतः सर्वत्र एकतमकतमभ्यवकतेन मर्थनेन परमेश्वरेण भाव्य।

किंच जीवानां मोक्षदः परमेश्वर एव नान्यो देवता॥ तासामपि जीवतो निर्विशेषादित्याशयेनाह॥ य
त्पादेति त्रिभिः॥ यस्य पादयोः सेवायामभिरुचि॥ तपस्विनां संसारतप्तानां अशेषजन्मभिः॥ संचितं बु
द्धेर्मलं सद्यः क्षपयति तमेव भजेत तिरस्कृतीयेनान्वयः॥ कथंभूता अहरहर्निपुणमाना सतैव बहुमा
नात्सती सात्विकी तस्मात्सेव्यस्यैव महिमेति दृष्टांतेनाह॥ यथेति॥३१॥ विनिर्धुता अशेषमनोम

यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनामशेषजन्मोपचितं मलं धियः॥ सद्यः क्षिणोत्यन्व
हमेधती सती यथा पदांगुष्ठविनिःसृता सरित॥३१॥ विनिर्धुताशेषमनोमलः पु
मानसंगविज्ञानविशेषवीर्यवान्॥ यदंघ्रिमूले कृतकेतनः पुनर्न संसृतिं क्ले
शावहां प्रपद्यते॥३२॥ तमेव यूयं भजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचःकायगुणैः स्वकर्म
भिः॥ अमायिनः कामदुघांघ्रिपंकजं यथाधिकारावसितार्थसिद्धयः॥३३॥

लायमानः असंगो वैराग्यं तेन विज्ञानस्य विशेषः साक्षात्कारः॥ तदेव वीर्यं यस्य॥ यस्यांघ्रिमूले कृता
श्रयः सन्॥३२॥ आत्मवृत्तिभिरध्ययनादिभिः मनोवचःकायानां गुणैः ध्यानस्तुतिपरिचर्याभिः॥
अमायिनः निष्कपटाः सन्तः॥ ननु ब्रह्मादिभिः सेव्यः किमस्मत्भजनाभविष्यतीति॥ तत्राह॥ यथा
धिकारमेवावसिता निश्चिता स्वस्वामाभावार्थानां सिद्धयो येषाम्॥३३॥

भा० च०
११

सकर्मभिर्योगादिभिर्भज्यते सुकृतं ॥ तत्र ब्रह्मलोकगं ब्रह्मलद्दविरिति मायेन सर्वेषु यागादितत्फलेषु भगव
दृष्टाकमेवजेयमनभिव्रदृष्टेति वक्ते तेषां च भगवद्रूपतामाह ॥ द्वाभ्यां ॥ असौ भगवानेव स्वरूपतो वि
शुद्धविज्ञानघनोपि ॥ अगुणो निर्विशेषणोपि सन्निह कर्ममार्गेनेकगुणः नानाविशेषणवान् ॥ अथ
सो यज्ञः संपद्यते ॥ यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ अनेकगुणत्वमेवाह ॥ द्रव्यविधानि यानि इष्ट्यादीनि तैः
तत्र द्रव्याणि व्रीह्यादीनि ॥ गुणाः शुक्लादयः ॥ क्रिया अवघातादयः ॥ उक्तयो मंत्राः ॥ अथो यागमा

असाविहानेकगुणोगुणोऽध्वरः पृथग्विधद्रव्यगुणक्रियोक्तिभिः ॥ संप
द्यतेऽर्थाशयलिंगनामभिर्विशुद्धविज्ञानघनः स्वरूपतः ॥ ३३ ॥ प्रधानकाला
शयधर्मसंग्रहे शरीर एष प्रतिपद्य चेतनां ॥ क्रियाफलत्वेन विभुर्विभाव्यते
यथानलो दारुषु तद्गुणात्मकः ॥ ३४ ॥

अर्थ उपकारः आशयः संकल्पः ॥ लिंगं पदार्थानां शक्तिः नाम ज्योतिष्टोमादि तैः अध्वरः संपद्यते ॥ ३३ ॥
यागफलस्यापि भगवद्रूपतामाह ॥ प्रधानेति ॥ एष प्रभुः परमात्मा देहिशरीरे चेतनां विषयाकारेण
दृढं प्रपद्य तदभिमानेन तद्रूपः सन् क्रियाफलत्वेन प्रतीयते ॥ एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुप
जीवंतीति श्रुतेः ॥ यथानलो दारुषु स्थितस्तद्गुणात्मकः दारुधर्मदैर्घ्यवक्रतादिमान् तद्वत् ॥ कथं
भूते शरीरे प्रधानं अव्यक्तं कालः क्षोभकः आशयो वासना धर्मो अदृष्टं तैः संगृहीते जन्मतः इति तथा त

॥ श्री ॥ राम

तदेवमप्रवृत्तान्भगवद्भजने प्रवर्त्य सतः ॥ प्रवृत्तानां प्रवृत्तिमभिनंदन्नेव दर्शयति ॥ अहो इति ॥ वितरंति
१५ ॥ इदानीं हरिभक्तिदानीय बालानामभक्तिं विवृश्यते ॥ माजालिनि एभिः महिमखता अवृद्धयश्रुताभि
यद्राजकुलस्य तेजः ततस्मात्प्रकाशात् द्विजानां कुले प्रजितो देवता येषां वसवा नानेतेषां च कुले मा
जात प्रभवेत ॥ कदाचिद्विधिभवेन कुत्र भूतेम सदि द्विभिविनापि स्वयमेवतितिलाहिभिर्देदीप्यमान
१६ ॥ ब्रालानां त्वत्वन्नाह ॥ यश्वराणामभिवंदनाहरिलेल्मीयशश्चावाप ॥ १७ ॥ यत्सेवयाचश्वरत्नव्याति
अहो ममामी वितरंत्यनुग्रहं हरिं गुरुं यत्तभुजामधीश्वरं ॥ स्वधर्मयोगेन यजंति मामका निरंतरं क्षो
णितले द्विजा अवता ॥ १८ ॥ मा ज्ञालतेजः प्रभवेन्महर्द्धिभिस्तितिलयात पमाविधया च ॥ इहीप्यमाने
जितदेवतानां कुले स्वयं राजकुलात् द्विजानां ॥ १९ ॥ चेनिद्देवः पुरुषः पुरातनो नित्यं हरिर्यच्चरणा
भिवंदनात् ॥ अवापलक्ष्मीमनपायिनीयशो जगद्गुरुर्विश्वमहत्तमाश्रयणीः ॥ २० ॥ यत्सेवयाशेष
गुहाशयः स्वराट्विप्रप्रियस्तुष्यति काममीश्वरः ॥ तदेव तद्धर्मपरैर्विनीतैः सर्वात्मना ब्रह्मकुल
निषेव्यतां ॥ २१ ॥ पुमांल्लभेतानतिवेलमात्मनः प्रसीदतोत्यंतशमं स्वतः स्वयं ॥ यन्नित्यसंबंधनिषे
देव ब्रह्मकुले निषेव्यतामिति द्वयोरन्वय ॥ इहलोकसंग्रहरूपोयोधर्मस्तत्परैः ॥ २२ ॥ नन्वप्रात्यणं वनिसेव
मानेन सर्वदेवताभावभूते श्रीयज्ञाय यज्ञप्राप्तेन न सात्र चैतन्न विना चित्तशुद्धिः ॥ नचतत्पाविनामोक्षः स्यादित्या
शंक्याह पुमानिति द्वाभ्यां ॥ यस्य ब्रह्मकुलस्य नित्यसंबंधेन निषेवया पुमान्स्वयमेव ज्ञानाभ्यासादिकं विना
पि अत्यंतमशमं मोक्षं लभते ॥ कुतः यत्सेवया अतनपवत्र्य अतिवेलं शीघ्रं प्रसीदतः ॥ शुद्धस्य आत्मनः चिनात

हेरोपितदेवपरं मुखमित्याह ॥ अश्नातीति ॥ इज्यानामभिः इन्द्रादीनां नामभिर्यस्य मुखे श्रद्धयाहुतं हविरनन्तो

भा॰च॰ यथाश्नाति तथा चेतनारहिते हुताशने हुतं नाश्नाति तत्त्वकोविदैः ॥ सर्वदेवमयः चेतन्यमूर्तिरनेतरस्तेन तत्त्वकोविदैः सिद्धैः ॥ ऊ तएवेभूतोसौ ॥ तत्राह ॥ पारमहंस्यं ज्ञानेन तत्पदात्न श्रर्हति अधिक्रूवेतीति पार

७३ महंस्यपर्या ॥ तागावोवाचोयस्मिन ॥ उपनिषद्भिर्ज्ञानवचनतवेनोक्ताः इत्यर्थः ॥ यद्वापरमहंसानां ज्ञान

अश्नात्यनन्तः खलु तत्त्वकोविदैः श्रद्धाहुतं यन्मुख इज्यनामभिः ॥ न वै तथा चेतन
या बहिष्कृते हुताशने पारमहंस्यपर्यगुः ॥ ८ ॥ यद्ब्रह्म नित्यं विरजं सनातनं
श्रद्धातपोमंगलमौनसंयमैः ॥ समाधिना बिभ्रति चार्थदृष्टये यत्रेदमादर्श इवा
वभासते ॥ ८ ॥

निष्ठानां गम्याः पारमहंस्यः ॥ परितो न गच्छेति गावो वाचो यस्मात्स पर्यगुः ॥ इंद्रियनियंता मन्वासौ
सच पारमहंस्यपर्यगुः ज्ञानरूपः सर्वान्तर्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥ न केवलं चेतनेन तेन हुताशनाद्विशेषः ॥
किंतु ॥ वेदज्ञानात्रपीत्याह ॥ यदिति ॥ यद्ब्रह्म यं वेदं ब्रह्मवेदं नित्यं बिभ्रति तेषां मम तेरोगानयः ॥ मंगलं
नाम ॥ प्रशस्ताचरणं नियमप्रशान्तस्य वर्जनं ॥ एतद्धि मंगलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्वदर्शिभिः ॥ मौनमप्रान प
विरोधि वातांत्यागः समाधिना चित्तस्थैर्येण अर्थदृष्टये वेदार्थमपि विचारयन्तीत्यर्थः ॥ यत्र वेदे इदं विश्वं ॥ ८ ७३

हेद्यार्थो ॥ आश्रमपुण्यं च जीवं ॥ अथ किरीटमुकुटस्योपरि वहेयेति प्रार्थनायां लिङ् यं रेणुं ॥ ८४ ॥ गुणा
भजनसफलमाह ॥ गुणानेन अनुसंपदः ॥ संपूर्णं ते सम्यक् भजेतितन्मात्प्रसीदतो प्रसीदतगवांचक्र

तेषामहं पादसरोजरेणुमार्यो वहेय यदि किरीटमायुः ॥ यन्नित्यदा विभृत आशु पापं नश्यत्यमुं
सर्वे गुणा भजन्ति ॥ ८२ ॥ गुणालयशीलधनकृतं तेषु ह्याश्रयं यं संपूर्णं तेनु संपदः ॥ प्रसीदतो ब्रह्मकुले
गवां च जनार्दनः सानुचरश्च मह्यं ॥ ८३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति नृपाणां नृपतिपितृदेवद्विजातयः ॥ न
हृष्टहृदयमनसः साधुवादेन माधव ॥ ८४ ॥ प्रचेताजयति लोकानिति सत्यवती श्रुतिः ॥ बलदरहन्तं
पापायहे नो प्यन रतम ॥ ८५ ॥ हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निंदया तमः ॥ विविक्षुरत्यगात्सूनोः
प्रह्लादस्यानुभावतः ॥ ८६ ॥ वीरवर्यपितः पृथ्व्याः समाः संजीवशाश्वतीः ॥ यस्येदृश्यच्युते भक्तिः
सर्वलोकैकभर्तरि ॥ ८७ ॥ अहो वयं ह्यद्य पवित्रकीर्तेस्त्वयैव नाथेन मुकुंदनाथाः ॥ यदुत्तमश्लोकत
मस्य विष्णोर्ब्रह्मण्यदेवस्य कथाप्यनक्ति ॥ ८८ ॥

ले ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ साधुवादमाह ॥ प्रचेतोतिपद्भिः ॥ यद्यतः वेनोपितमोनरकमतरत् ॥ ततार ॥ ८५ ॥ मुकुं
दनाथाः स्मः तत्राप्यतमेव मुकुंदं दैवपर्यवसितमित्यर्थः ॥ तत्र हेतुः ॥ यदुति ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

भा॰ च॰
७८

आनीत्यानां सेवकानां ग्रन्थशासनं प्रस्तावः अनुरागप्रकृतिः स्वभावः ॥ ४९ ॥ उपसादितः प्रापितः कर्मभिर्भ्रा
मतो ॥ ५ ॥ ईश्वरदृष्ट्या विशारदयोऽपि प्रणमति ॥ नम इति ॥ ब्रह्म विश्वपत्रलक्षणजातिमधिष्ठानं वेदत्रयं विभर्ति
नश्चेत्या विशेषत्वलिविभर्ति ॥ तदुभयं चाविशेषं दर्शित्वि विभर्ति ॥ ५१ ॥ इति भागवते एकविंशः ॥ २१ ॥ ह्यास्मिं
तपरज्ञानरश्मिर्वेदशिरसा सनातन ॥ सनत्कुमारो भगवानपादिशदितीर्यते ॥ ॥ अविषयालक्षितान्सनका

नासद्भूतमिदं नाथ तवाजीव्यानुशासनं ॥ प्रजानुरागो महतां प्रकृतिः करुणात्मनां ॥ ४९ ॥ अथ यन
तिमसः पारं तपोपसादितः प्रभो ॥ भ्रमतां न पुनर्हीनां कर्मभिर्देवमेवितैः ॥ ५० ॥ नमो विरुद्धस
ताय पुरुषाय महीयसे ॥ यो ब्रह्म तच्च मा विश्वं विभर्ति दस्म तेजसा ॥ ५१ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थे ए
कविंशः ॥ २१ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ जनेषु प्रगृणत्स्वेवं पृथुं पृथुलविक्रमं ॥ तत्रोपजग्मुर्मुनयश्चत्वा
रः सूर्यवर्चसः ॥ १ ॥ तांस्तु सिद्धेश्वरान्राजा व्योम्नोवतरतोऽर्चिषा ॥ लोकानपापान्कुर्वतः सानुगो
ऽचष्ट लक्षितान् ॥ २ ॥ तद्दर्शनोद्गतान्प्राणान्प्रत्यादित्सुरिवोत्थितः ॥ ससदस्यानुगो वैन्य इंद्रियेशो गु

इव इति ज्ञापितान् ॥ अचष्ट अपश्यत् ॥ २ ॥ तेषां दर्शनेनोद्गतान्प्राणान्प्रत्यादित्सुरिव ॥ अयं भावः ॥ ऊ
र्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति ॥ यूनः स्थविर आयाते प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यत इति स्मृतेः ॥ प्राणा
स्तावत्तत्तेजसा निर्गमात्तान्प्रत्युद्गच्छेति ॥ अतः स्वयमुद्गच्छतः प्राणाद्धानिः स्यादिति भयादिव ससंभ्र
मं प्रत्युद्गमं चकारेति ॥ सह सदस्यैरनुगैश्च वर्तमानः इंद्रियेशो जीवः ॥ गुणान्गोयादीन्प्रतिपद्योद्गच्छे

७८

येत्रितो वशीकृतः गृहीतं मम अर्हन्मार्गमार्गं चैव तान् ॥ ४ ॥ मार्जितं क्षालितं मलकं वं यनं केशव
धनं यस्य मानयत्रिवस्य चकार ॥ ५ ॥ भवस्यास्य अग्रजं तेन मामात् ॥ ६ ॥ प्रीतः श्री हेमंतकतदेव प्रीति
पूर्वकं वचनमाह ॥ अहो इति दशभिः ॥ हे मंगलायनाः मंगलमयेयेषां मया किं मंगलं आचरितं यस्य

गौरवायं चितं मम अग्रयानतकंधरः ॥ विधिवत् जयां चक्रे गृहीं अर्हन्मार्गमनान् ॥ ४ ॥ तस्या
दृशो च मतिलैर्मार्जिता लकवं धनः ॥ तत्र शीलवृत्तोद्भूतमाच स्मानयत्रिव ॥ ५ ॥ हारकासन
आसीनानन्वयिस्य स्विवमावकान् ॥ अत्रासयममयुक्तः प्रीतः प्राह भवाग्रजान् ॥ ६ ॥ इत्युत्त्वा
व ॥ अहो आचरितं किं मे मंगलं मंगलायनाः ॥ यस्य वो दर्शनं प्राप्ती दुर्दर्शीनां च योगिभिः ॥ ७
किं तस्यातुलं मत्तरमिह लोके परत्र च ॥ यस्य विभाः अभी दृतिशी वो विश्लुश्च मानुगाः ॥ ८ ॥ न केवलं
येतेलोको लोकान्स्रंधरतोपियान् ॥ यथा सर्वदर्शं सर्वं आत्मानं यस्य हेतवः ९ अथ नायपिते
धन्याः साधवो रदमेयिनः ॥ यत्र हासहे व यो व्रतंराभमी स्वराववः १०

मे योगिभिरपि दुर्दर्शीनां ॥ ७ ॥ ८ ॥ दुर्दर्शतमेवाहं नैवेति ॥ सर्वदर्शमात्मानं यथा सर्वे दर्पणानलतयं तेये
सर्वविश्वस्य हेतवो महदादयः मनादयो वा ॥ यहाकथं भूतान् येस्य सर्वदर्शनात्म दर्शनस्य हेतवस्तान् ॥ ९
येषामाभूनो ग्रहाः अहोत्मा पूजानां वर्याः करालीयाः स्वीकाद्धे ॥ अंवादयापेषु तादृशाः अत्र चरणं

भा॰ च॰ ७५

बालानामालयाद्गुमप्यवेते अखिलाः प्राणिनः अखिलाः संपदो येषु तादृशा अपि येषां गृहाः तीर्थपादीयावि
ष्ठानाह्लेषां पादतीर्थेन विवर्जिताः ॥ ११ ॥ स्वागतेभद्र मागमनेज्ञानयद्यस्मात् बालाएव भवंतो हृद्दंतिव्र
हृतिव्रतानि चरंति ॥ यद्वा ॥ येषां वो व्रतानि अमी बाला चरंति ॥ १२ ॥ इंद्रियार्थमेवार्थपुरुषार्थं ये विदंति

आलालयद्गुमावैते ष्वखिलाखिलसंपदः ॥ यद्गृहास्तीर्थपादीयपादतीर्थविवर्जिताः ॥ ११ ॥ स्वा
गतं वो द्विजश्रेष्ठा यद्व्रतानि मुमुक्षवः ॥ चरंति श्रद्धया धीरा बाला एव बृहद्व्रतिवै ॥ १२ ॥ कच्चिन्नः कु
शलं नाथा इंद्रियार्थार्थवेदिनां ॥ व्यसनावाप एतस्मिन्पतितानां स्वकर्मभिः ॥ १३ ॥ भवत्सु कुशल
प्रश्न आत्मारामेषु नेष्यते ॥ कुशलाकुशला यत्र न संति मतिवृत्तयः ॥ १४ ॥ तदहं कृतविश्रंभः सु
हृदो वस्तपस्विनाम् ॥ संपृच्छे भव एतस्मिन् क्षेमः केनांजसा भवेत् ॥ १५ ॥ व्यक्तमात्मवतामात्मा
भगवानात्मभावनः ॥ स्वानामनुग्रहायेमां सिद्धरूपी चरत्यजः ॥ १६ ॥

तेषां पतः व्यसनाप्स्वप्यतेतयस्मिंस्तस्मिन्संसारे ॥ १३ ॥ न च भवतामागतानां कुशलं पृच्छ्यते लोकैः न त्वात्मन
स्त्वाह ॥ भवत्स्विति ॥ १४ ॥ तत्तस्मात्कृतविश्वासः सन् ॥ तपस्विनां संतमानां सुहृदो युष्मान्पृच्छामि
१५ ॥ न खलु त्वमयोनितस्याप्यर्थं किं समागताङ्गवानेवेत्याह ॥ व्यक्तं निश्चितं आत्मवतां धीराणामात्मा ७५
तेषामात्मत्वेन प्रकाशमान आत्मानं भावयति प्रकाशयतीति तया इमां पृथ्वीं चरति ॥ १६ ॥ ॥

सूक्तं वचनं शोभनं वचनं सारं सारांशं सूक्ष्मं गंभीरार्थं मितं मतिस्पर्शादरं मधुरोदारं प्रियं सुखं मसृणं तत्र गर्भे स्थानं यमान
स्वभावतो यमान ॥ २ ॥ ८ ॥ सूक्ष्म पितृर्ष्टो संगमभिनंदति संगमइति ॥ उभयेषां च वक्तृणां च वेषां सभाषा
णां सहितः संप्रश्नः सर्वेषां शं सुखं विस्तारयति ॥ ९ ॥ तदेवं संगममप्रश्नं चाभिनंद्य ग्रानुवादस्तवेन वमोक्ष
साधनमुपदिशति ॥ श्रेयस्येवेति ॥ गुणानामनुवादेन प्रश्नद्वारेणानुवादप्रवर्तनेन प्रवर्तनार्थं ॥ श्रा

मैत्रेय उवाच ॥ एवो स्तत्रमकमाकर्ण्य सारं सूक्ष्मि तं मधु ॥ स्वयमान स्वभावमाक्तमारः प्रसवाच
ह ॥ ७ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ साधु पृष्टं महाराज सर्वभूतहितात्मना ॥ भवता विदुषा वापि साधूनां
मतिरीदृशी ॥ ८ ॥ संगमः खलु साधूनां उभयेषां च संमतः ॥ यत्संभाषणसंप्रश्नः सर्वेषां वितनो
ति शं ॥ ९ ॥ अस्त्येव राजन्भवतो मधुद्विषः पादारविंदस्य गुणानुवादने ॥ रतिर्दुरापा विधुनोति
नैष्ठिकी कामं कषायं मलमंतरात्मनः ॥ १० ॥ शास्त्रेष्विया तेन च निश्चितो नृणां क्षेमस्य सम्यग्वि
मृशेषु हेतुः ॥ असंगमात्मव्यतिरिक्त आत्मनि दृढा रतिर्ब्रह्मणि निर्गुणे च या ॥ ११ ॥

सनेत्यसत्ततः स्तवकामात्मकं विधुनते कषायं यावद्रागवद् निवर्तते ॥ १० ॥ चित्तशुद्धेवं वहिर्वैराग्यमा
त्मनि रति स्वभवति न च ततोधिकं साधनमस्ति शास्त्रेषु तयोरेव मोक्षहेतुत्वं निश्चयादित्याह ॥ शा
स्त्रेष्विति ॥ नृणां विमृशे षु सम्यग्विचारवत्सु क्षेमस्य हेतुरेतावानेव सम्यनिश्चितः ॥ कोसावात्मव्य
तिरिक्त ॥ असंगो वैराग्यमात्मनि रतिः ॥ आत्मनो विशेषणानि निर्गुणे ब्रह्मणीति ॥ ११ ॥

भा॰ च॰ ७९

नन्वेते देवा ति दुर्लभमित्याशंक्योत्तमाधिकारिणः ॥ श्रवणमात्रेण भवति ॥ अन्यस्य तु विशुद्ध्यनुसारेण
साधनानातारतम्यतो वर्द्धमानयमत्वेनाभिप्रेत्याह ॥ सेति चतुर्भिः ॥ सावलनिरतिरंभाश्च श्रद्धादिभिः
स्यादिति चतुर्थेनान्वयः ॥ जिज्ञासया तत्त्वद्दिशो षड्भक्त्या श्रवणेश्चवोपदेशाध्यतस्य हरेः श्रवणेन कथ
याच ॥ २२ ॥ अथ योगमार्गे निष्ठा तामसाः ॥ इन्द्रियारामाः कामनिष्ठा राजसास्तैः सहगोष्ठीत्यागमन्त

सच्छ्रद्धया भगवद्धर्मचर्यया जिज्ञासयाध्यात्मिकयोगनिष्ठया ॥ योगेश्वरोपासनया च नित्यं पुण्य
श्रवः कथया पुण्यया च ॥ २२ ॥ अर्थेन्द्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णया तत्संमतानामपरिग्रहेण च ॥ विवि
क्तरुच्या परितोष आत्मनि विना हरेर्गुणपीयूषपानात् ॥ २३ ॥ अहिंसया पारमहंस्यचर्यया स्मृत्या
मुकुंदाचरिताग्र्यसीधुना ॥ यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिंदया निरीहया द्वंद्वतितिक्षया च ॥ २४

ष्णया तेषां च ये संमताः अर्थाः कामाश्च तेषामपरिग्रहेण विविक्ते विजने या रुचिः ॥ तया आत्मन्येव परि
तोषश्च मतिः स्यात् ॥ किं तु हरेर्गुणपीयूषपानाद्विना न तस्मिन्निति विविक्तरुचिर्न कार्या न चात्मनि परितो
षः कार्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥ पारमहंस्यचर्यया उपशमादिप्रधानया स्मृत्या आत्मसहितानुसंधानेन मुकुं
दचरितमेवाग्र्यशीधुश्रेष्ठममृतं तेन तच्चरितस्तुतिश्रवणेनेत्यर्थः ॥ मार्गान्तरस्यानिंदया निरीहया योगतो पार्थक्रि

श्री ५

७९

कथंभूतः श्रोतृसमपि कथनेभक्तावंतरंगत्वेन शृण्वन्ते ते तत्परि हरिभक्ताः तेषां कारुणिकाः कारुण्यलंका
रभूताः येहरेर्गुणाः तेषामभिधानेन स्मरति कार्ण्यकारणरूपं ॥२४॥ भवत्यस्यासंगश्चात्मरति।
श्चततः किमतआह यदानिष्ठामासारतिर्भवति ॥ तदाआचार्यवान्मनज्ञानवैराग्ययोर्योगेनश्च।

हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेन विजृम्भमाणया ॥ भक्त्या ह्यसंगः स
दसत्यनात्मनिस्यान्निर्गुणेब्रह्मणि चाञ्जसारतिः ॥२५॥ यदारतिर्ब्रह्मणि नै
ष्ठिकीपुमानाचार्यवान्ज्ञानविरागरंहसा ॥ दहत्यवीर्यं हृदयं जीवकोशं
पंचात्मकं योनिमिवोत्थितोग्निः ॥२६॥

वीर्यं निर्वीसनं मत ॥ जीवस्य कोशमावरकं हृदयं लिंगशरीरं पुमानदहति ॥ कथंभूतं पंचभूतम
यानं ॥ यद्वा ॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः ॥ तदात्मकं उत्थितः प्रज्वलितो ग्निर्योनिमरणि
मिव ॥ यद्वा ॥ यदारतिराचार्यानुग्रहश्च तदा ज्ञानवैराग्ययोर्वेगेनोत्थितः साक्षात्कारः अवी
र्यं पुनः प्ररोहसमं न भवत्येवं तथा हृदयं दहति ॥ शेषं समानम् ॥२६॥

भा॰च॰ ७७ ततः किमत आह ॥ दृश्य आशयो हृदयं उपाधिर्यस्य ॥ अत एव मत्ताः समस्तात्मज्ञानां कर्तृत्वादयो येन आ
त्मनः सकाशाद्बहिः देहादिस्थितः स्वबुद्ध्यादिनैव विचक्षणैः पश्यन्त्येव ॥ कुतस्तयोरपेक्षायां दृष्टृदृश्यप्रतीते
रेतः कर्णाहेतुत्वादित्याह ॥ यतो दृश्यः आत्मा द्रष्टा तयोर्ग्रहणव्यवधानेन भेदकं एवं मायासीत्तस्य विनाशे सति
यथा स्वप्ने राजादिर्मित्रारोपितस्तस्मात् दृष्टिर्दृश्यमेव नैव च स्वभावस्य नाशेन पश्यति न दृष्टा ॥ २२ ॥ दृष्टृ
दृश्यभेदप्रतीतेरेतः कर्णाहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति ॥ आत्मानं द्रष्टारं इंद्रियार्थं दृश्यं

दृश्याशयो मत्ताः समस्तज्ञानेनैवात्मनो बहिर्देहं तु विचक्षते ॥ परात्मनोर्व्यवधानं यत्र स्वप्नात्स्व
मे यथा पुरुषस्तद्विनाशे ॥ २३ ॥ आत्मानमिन्द्रियार्थं च परं यदुभयोरपि ॥ सत्याश्रय उपाधीव पु
मान्पश्यति नान्यदा ॥ २४ ॥ निमित्ते सति सर्वत्र जलादावपि पूरुषः ॥ आत्मनश्च परस्यापि भिदां प
श्यति नान्यदा ॥ २५ ॥

उभयोस्तयोः परं स्वं च पदेहं महंकारं च ॥ आश्रयेतः कर्णो मत्त एव नाग्रत्वमयोः पश्यति न अन्यदा
स्वप्नौ ॥ तदुक्तं ॥ दृश्यानवरंजितदृष्टृ दृश्यं दृष्ट्वा नैरंजितं ॥ अहं नामो भयं रक्तं तन्नाशे हेतुतात्मन इति
र॰ ॥ एकस्मिन्नात्मनि दृश्यादिभेदप्रतीतिरौपाधिकीति दृष्टांतेन स्पष्टयति ॥ निमित्त इति ॥ लोकेपि
च सर्वत्र जलदर्पणादौ भेदनिमित्ते सति एव आत्मनो बिम्बभूतस्य परस्य प्रतिबिम्बस्य भेदं पश्यति ॥ ७७

॥ श्रीः ॥ ...

तदेवं चत्वभिः संगात्संसरतोमोहेतुत्वमुक्तं ॥ इदानीमनात्मरतेः संसारहेतुत्वमाह ॥ इंद्रियैरितिचतु
र्भिः ॥ आयतानाशुणानीद्रियाण्यस्थरतोपुंसःइंद्रियाणिस्वतेविषयेषुसक्तानितैर्मनआक्षिप्यतेविषया
सक्तिंप्राप्यतेततश्चबुद्धेः सकाशात्तद्धर्मचेतनां विचारसामर्थ्यं हरति ॥ एतच्चाविवेकानांनलदातर
तिदृष्टांतेनाह ॥ नीरजः कुशादिस्तंबोयथाम्रुलेस्थांयह्रदस्थंहरतितद्वत् ॥ १ ॥ चितंचेतनामपहृतस्या
मपहृतायांस्मृतिःपूर्वापरानुसंधानंभ्रश्यति ॥ एवंतस्यज्ञानभ्रंशआत्मनएवहननंनाशोनापह्नु

इंद्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः ॥ चेतनां हरते बुद्धेः स्तंबं तोयमिव ह्रदात् ॥ १ ॥ अ
पहृतायां तु स्मृतिं छिन्नत्तं ज्ञानभ्रंशः स्मृति नाशे ॥ तद्गोथं कवयः प्राहुः नाशमाप्नोत्यात्मनः ॥ ११ ॥ ना
तः परतरो लोके पुंसः स्वार्थव्यतिक्रमः ॥ परत्र मय्यप्रेयस्त्वे आत्मनः स्वव्यतिक्रमात् ॥ १२ ॥
अर्थेंद्रियार्थाभिध्यानं सर्वार्थापह्नवो नृणाम् ॥ भ्रंशितो ज्ञानविज्ञानाद्येनाविशति मुख्यतां ॥ १३ ॥

विनाशं प्राहुः ॥ ११ ॥ एवंभूतोनाशो भवतुनत्वत्र किमितितत्राह ॥ परश्च ॥ परमप्रियत्वात्मस्वविषयस्य
प्रियतमेत्वात्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवतीतिश्रुतेः ॥ तस्यात्मनः स्वेनैवयोव्यतिक्रमोपह्नवः तस्मा
द्‌ःस्वयंनाशः अतःपरतरः स्वार्थनाशो नास्ति ॥ १२ ॥ कुतः इत्यतआह ॥ अर्थस्यविषयस्याभिध्यानं इंद्रि
यार्थं कामस्तस्याभिध्यानं सर्वार्थनाशः ॥ ज्ञानं विज्ञानंच अपरोक्षापरोक्षं येनध्यानेनभ्रष्टांतास्थाव

॥ ११ ॥ [illegible]

भा॰ च॰ १८

श्चनात्मरतेरनर्थहेतुत्वमुक्तं संगस्याप्याह ॥ नेति ॥ यदुक्तं धर्मादीनां विघातकं तस्मिन्संगं तमः संसारं ॥ २४
तत्त्वविद्विशेषात्पुरुषार्थसामर्थ्यं नातिवारयति ॥ तत्रापीति कृतांतः कालः ॥ २५ ॥ भयसंयतत्वमेवाह ॥ परे
ब्रात्मरूपः ॥ अपवर्गस्य समदृश्यः ॥ गुणान्नतो भाग्यपश्यन्नाद्रवतीति ॥ ईशः कालः तेन विध्वंसिता आशिषो येषां ॥ २६
यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुः तत्तस्माज्जगतो जंगमानां ॥ तस्थुषां स्थावराणां च ॥ देहादिभिरात्मनाहंका

नकुर्यात्कर्हिचित्संगं तमस्तीव्रं तितीर्षुकः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां यदत्यंतविघातकं ॥ २४ ॥ तत्रा
पि मोक्ष एवार्थ आत्यंतिकतयेष्यते ॥ त्रैवर्ग्योर्थो यतो नित्यं कृतांतभयसंयुतः ॥ २५ ॥ परेवरे च ये
भावा गुणव्यतिकरादनु ॥ न तेषां विद्यते क्षेममीशविध्वंसिताशिषां ॥ २६ ॥ तत्त्वं नरेंद्र जगतामथत
स्थुषां च देहेंद्रियासुधिषणात्मभिरावृतानां ॥ यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विश्वगाविः प्रत्यक्चकास्ति
भगवांस्तमवेहि सोस्मि ॥ २७ ॥

रेणचावृतानां ॥ हृदि यः प्रत्यक्चकास्ति प्रकाशते ॥ तमवेहि कथं सोस्मीति सोस्मीति पादे ॥ स एवैकोस्मि ॥ न
तोस्मदस्मदिरर्थः ॥ ननु जीवो हृदि चकास्ति नास्मत्त्वाह ॥ क्षेत्रविदं जीवं तपति नियमयतीति क्षेत्रवित्त
पस्तस्य भावस्तत्ता तया ॥ अंतर्यामिरूपेण ॥ यद्वा क्षेत्रवित्ते श्रेहममतास्पदे पातीति क्षेत्रवित्पः तेन रूपे
णाजीवस्वरूपं तस्यात्रपाति ॥ ननु कर्मजीवेस्मिन्प्रकाशति ॥ नत्राविः प्रत्यक्त्वः तर्हि बुद्धिः न प्रकाशयति लोके
नेकास्ति ॥ बुद्धिस्वरूपा विषयाकारेणातत्तदहंकारः न विषयकत्वामतेन तत्तपरिच्छिन्नः ॥ एवंभूतो भग
व

[illegible] ७८

स्थावरजंगमादीनां हृदि च काशमानेऽपि तेषां सत्वेन तत्संबंधादीश्वरस्य मालिन्यं प्रसक्तं निराकुर्वन्नुद्दि
कभक्त्या तं शरणमेति ॥ यस्मिन्निदं विश्वं सदसदात्मतया उत्कृष्टनिकृष्टभावेन कार्यकारणभावेन
वा आत्मन्येव विभाति तं प्रपद्यते ॥ मायात्वे हेतुः ॥ विवेकेन विधुतिर्निराकृतिर्यस्य तत स्रजि इवेति ॥ वा
ग्रह्योरध्योते ॥ नित्यमुक्तं ॥ यतः परिशुद्धं ॥ तत्कुतः विबुद्धं तत्त्वमस्य ॥ अत एव प्रत्यूढा अभिभूताः कर्म

यस्मिन्निदं सदसदात्मतया विभाति माया विवेकविधुति स्रजि वाहिबुद्धिः ॥ तं नित्यमुक्त
परिशुद्धविबुद्धतत्त्वं प्रत्यूढकर्मकलिलप्रकृतिं प्रपद्ये ॥२५॥ यत्पादपंकजपलाशविलास
भक्त्या कर्माशयं ग्रथितमुद्ग्रथयंति संतः ॥ तद्वन्न रिक्तमतयो यतयोपि रुद्धस्रोतोगणास्त
मरणं भज वासुदेवम् ॥२६॥

भिः कलिला मलिना प्रकृतिर्येन ॥२५॥ तमेवेहीति ॥ ज्ञानमुद्दिष्टं तस्य दुष्करत्वेन भक्तिमुपदि
शति द्वाभ्यां ॥ यस्य पादपंकजयोः पलाशानि अंगुलयः ॥ तेषां विलासः कांतिः ॥ तस्य भक्त्या स्मृत्या
कर्माशयमहंकाररूपं हृदयग्रंथिकं अभिरेव सद्ग्रथितम् ॥ रिक्ता निर्विषया मतिर्येषां रुद्धः ॥ यत्ना
हृतः ॥ स्रोतोगणा इंद्रियवर्गो यैः अरणो शरणम् ॥२६॥ ॥

भा॰ च॰ १९ ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेः ॥ कथं पतयो नो कृतार्था इति प्रश्नस्याप्येतेनैवाह ॥ कृत्स्नेति ॥ अस्मद्वेशानस्म
वत्स्मान्हे तु ॥ इंद्रेशो येषां ॥ तेषां महानिर्हृतगोत्रकृत्स्नक्लेशाः ॥ ते हि अस्मत्त्वेन योगादिना ॥ इंद्रियषड्व
र्गग्राहंभवार्णवतीर्त्वा तीर्णवंति ॥ ततस्मादुदुपंपस्तवंदुस्तरार्णवमित्यर्थः ॥ यद्वा ॥ अर्णवशब्देवकाराभाव ॥
आर्षः ॥ दुस्तरादेकरूपंयमनमित्यर्थः ॥ ८ ॥ आत्ममेयमात्मब्रह्मविदादर्शिता ॥ आत्मनो गतिस्त्वं यस्मैमः

कृत्स्नोमहानिर्हृभवार्णवमस्तवेशांघ्रुर्गीनस्त्रमस्तवेनतितीर्षंति ॥ तत्त्वंहरेर्भगवतोभजनी
यमेवकिंविकृत्वोदुपंयमनमन्तरदुस्तरार्णा ॥ ८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ अपवंब्रह्मपृष्टेणाकृतमारेणात्ममेयमा
दर्शितात्मगतिः समक्कपशमोवाचतन्नृपः ॥ ९ ॥ राजोवाच ॥ कृतोमेनुग्रहः पूर्वंहरिणार्त्तानुकं
पिना ॥ तमापादयितुंब्रह्मन्भगवन्यूयमागताः ॥ १० ॥ निष्पादितश्चकात्स्न्येन भगवद्भिर्घृणालुभिः
साधूच्छिष्टंहिमेसर्वमात्मनासहकिंददे ॥ ११ ॥ प्राणादाराः सुताब्रह्मन्गृहाश्चसपरिच्छदाः ॥ रा
ज्यंमहीबलंकोशइतिसर्वंनिवेदितं ॥ १२ ॥
४ ॥ ब्रह्मन्निति ॥ संबोधनं प्राणादारादेकस्य पृथगभिव्यक्तिः सर्वोपेति ॥ ११ ॥ आत्मना देहेन सह सर्वं राज्या
दिकं मदीयं साधूच्छिष्टं साधुभिः श्रीयसन्नाकंयप्रसादरूपेणादत्तं ॥ अतो ममत्वाभावात् ॥ गुरुदक्षिणार्थं
किं ददेन हि पिप्राद्रत्नंमोदिकादितस्मैदानरूपेणाप्रसज्यंते ॥ ११ ॥ निवेदनेनतदीयस्यैव समर्पणं यथा
भृत्यो राज्ञे सेवारूपेणाताम्बूलादिकं समर्पयति तथा मयापि सर्वं निवेदितं श्रीकृतं तेनाह प्राणा इति ॥ १२ १९

आत्मनः सत्ताभावं प्रपंचयति ॥ सेनापत्यं चेति द्वाभ्यां ॥ ४५ ॥ वल्ले परिधत्ते अन्नमात्रं केवलं भुंजते
न तदानादानेस्तंत्राः ॥ ४८ ॥ सत्यपि सेनापत्ये सर्वे सेनापिन गुरोः अत्यपकर्तुं शक्ता इत्याह ॥ येरिति
आत्मवादे अध्यात्मविचारे एकांततः निश्चयेन निगमिभिः वेदविद्भिः तेनित्यमनल्पकरुणाः स्व
कृते नैव दीनो दुःखाकर्मणा त्वंत्यतुको नाम तत्कृतमुपकारं प्रतिसमुपकरोति ॥ उदपात्र

सेनापत्यं च राज्यं च दंडनेतृत्वमेव च ॥ सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ ४५ ॥ स
मेव आत्मगणा भुंक्ते स्ववस्त्रे स्वं ददाति च ॥ तस्येवान्नग्रहणात्रं भुंजते द्वाविप्राद्यः ॥ ४६ ॥ ये
रीदृशी भगवतो गतिरात्मवादे एकांततो निगमिभिः प्रतिपादितानः ॥ तत्कृतं दभूकरु
णाः स्वकृते न नित्यं को नाम तत्प्रकरोति विनोदपात्रं ॥ ४७ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ तत्रात्मयोगप
तय आदिराजेन पूजिताः ॥ शीलं तदीयं शंसंतः स्वे भुवन्निर्ययुतान्नगणाम् ॥ ४८ ॥ वैन्यस्तु
धौम्य ह्रस्तासंस्थित्याध्यात्मशिक्षया ॥ आप्तकाममिवात्मानं मेन आत्मन्यवस्थितः ॥ ४९

मंजलिं विना [illegible] मयां जलिरेव तेभ्यो बहुसमर्थः ॥ यद्वा ॥ विनोदपात्रं दुहश्च सास्यदंस
त्यपकारे प्रवृत्तो जनानामुपहास्यमस्यदंभ वेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ स्वे भुवन आकाशमार्गेणागच्छ नाः ॥ ४८
धुर्य्यो महत्वेः अध्यात्मशिक्षया संस्थिति रेकाग्रतया ऽत्मन्यवस्थितः सन्नमेने ॥ ४९ ॥

भा० स्क०
४

ब्रह्मसात्कृतं ब्रह्मण्यर्पितं यथा भवति तथा ॥५०॥ निर्विषंगः कर्मसंन्यासकः कर्माध्यक्षं कर्मसाक्षिणं
मदाधीनं मन्वानोऽकरोदिति एवं गौणान्वयः नासज्जतेसन्नरेणवा ॥५१॥५२॥ अर्चिषि भार्यायां ॥५३॥ सोम

कर्माणि च यथाकालं यथादेशं यथाबलं ॥ यथोचितं तथा वित्तमकरोद्ब्रह्मसात्कृतं ॥५०॥ फलं
ब्रह्मणि विन्यस्य निर्विषंगः समाहितः ॥ कर्माध्यक्षं च मन्वान आत्मानं प्रकृतेः परं ॥५१॥ गृहेषु व
र्तमानोपि स साम्राज्यश्रियान्वितः ॥ नासज्जतेंद्रियार्थेषु निरहंमतिरर्कवत् ॥५२॥ एवमध्यात्म
योगेन कर्माण्यनुसमाचरन् ॥ पुत्रानुत्पादयामास पंचार्चिष्यात्मसंमतान् ॥५३॥ विजिताश्वं धू
म्रकेशं हर्यक्षं द्रविणं वृकं ॥ सर्वेषां लोकपालानां दधारैकः पृथग्गुणान् ॥५४॥ गोपीथाय ज
गत्सृष्टेः काले स्वे स्वेऽच्युतात्मकः ॥ मनोवाग्वृत्तिभिः सौम्यैर्गुणैः संरंजयन्प्रजाः ॥५५॥ राजेत्यधा
न्नामधेयं सोमराज इवापरः ॥ सूर्यवद्विसृजन्गृह्णन्प्रतपंश्च भुवो वसु ॥५६॥ दुर्धर्षस्तेजसेवा
ग्निर्महेंद्र इव दुर्जयः ॥ तितिक्षया धरित्रीव द्यौरिवाभीष्टदो नृणां ॥५७॥ वर्षति स्म यथाकामं प
र्जन्य इव तर्पयन् ॥ समुद्र इव दुर्बोधः सत्त्वेनाचलराडिव ॥५८॥ धर्मराडिव शिक्षायामाश्चर्ये हिम
वानिव ॥ कुवेर इव कोशाढ्यो गुप्तार्थो वरुणो यथा ॥५९॥

सोमो राजा चन्द्र इव भुवो वसु धनं गृह्णन्विसृजंश्चासौ सूर्यवत् ॥ राज्ञः प्रतपनमाज्ञाकरणं ॥५६॥ अग्नि
रिव दुर्धर्षः द्यौः स्वर्ग इव ॥५७॥ समुद्रो यथा गांभीर्येण तथा वानितिनदुष्यते तथासौ चाभिप्रायतो दुर्बोधः

८०

सर्वात्मा सर्वत्र संचारशक्तिर्बलादिभिर्मातरिश्वेव भूतराट् स्त्रीकृत् ॥६०॥ अजोऽत्र लेव ॥६१॥ आत्मवत्ते
जितेन्द्रियत्वे भक्त्यादिभिः ॥ परोद्यमे वात्मनेव तस्य ॥६२॥ निरुपमः पुंभिः सत्कर्षैः रामः सीताप
तिर्यथा सतां कर्णरंध्रेषु प्रविष्टः ॥६३॥ इति चतुर्थे द्वाविंशः ॥२२॥ यथो विशेषभाग्यस्य क्वेनितस्य

मातरिश्वेव सर्वात्मा बलेन महसौजसा ॥ अविषह्यतया देवो भगवान्भूतराडिव ॥६०॥ कंद
र्प इव सौंदर्ये मनस्वी मृगराडिव ॥ वात्सल्ये मनुवन्नृणां प्रभुत्वे भगवानजः ॥६१॥ बृहस्पति
र्ब्रह्मवादे आत्मवत्वे स्वयं हरिः ॥ भक्त्या गोगुरुविप्रेषु विष्वक्सेनानुवर्तिषु ॥६२॥ ह्रिया प्रश्रय
शीलाभ्यामात्मतुल्यः परोद्यमे ॥ कीर्त्योर्ध्वगीतया पुंभिस्त्रैलोक्ये तत्र तत्र ह ॥६३॥ प्रविष्टः क
र्णरंध्रेषु स्त्रीणां रामः सतामिव ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थे द्वाविंशः ॥२२॥ मैत्रेय उवाच ॥ दृ
ष्ट्वात्मानं प्रवयसमेकदा वैन्य आत्मवान् ॥ आत्मना वर्द्धिताशेषस्वानुसर्गः प्रजापतिः ॥१॥
जगतस्तस्थुषश्चापि वृत्तिदो धर्मभृत्सतां ॥ निष्पादितेश्वरादेशो यदर्थमिह जज्ञिवान्

साधिताः ॥ विगानमधिकृत्याध्यवैकं गतिरुच्यते ॥ ॥ प्रवयसं वृद्धं दृष्ट्वा तपोवनं गमनादिति तत्री
येनावयः ॥ स्वकृतानुसर्गः स्वप्रजादिसर्गः ॥ पुरग्रामादिसर्गश्च वर्द्धितः अशेषस्वानुसर्गो येन नि
ष्पादितः ईश्वरादेशः प्रजापालनादि येन जज्ञिवान् जातः ॥ २ ॥ ॥

आत्मजां पृथ्वीं विमनस्सु चिंतातुरासु सदारः सभार्यः ॥३॥ अदाभ्यो विच्छिन्नो नाशयितुमशक्यो नियमो यस्य
स वैखानसानां सुसंमते उग्रे तपसि आरब्धः कर्तुमिति शेषः यथा भूतलस्य विजये एवं पया महता यत्नेन
भा॰ च॰ ८२ प्रवृत्तः ॥४॥ उग्रतपो दर्शयति कंदमूलेति त्रिभिः क्वचित्कदाचित् ॥५॥ चतुर्दिक्षु चत्वारोऽग्नयः उपरि सूर्यश्च

आत्मजेष्वात्मजां न्यस्य विरहाद्रुदतीमिव ॥ प्रजासु विमनःस्वेकः सदारोऽगात्तपोवनं ॥३॥ तत्राप्य
दाभ्यनियमो वैखानससुसंमते ॥ आरब्ध उग्रतपसि यथा स्वविजये पुरा ॥४॥ कंदमूलफलाहारः
शुष्कपर्णाशनः क्वचित् ॥ अब्भक्षः कतिचित्पक्षान्वायुभक्षस्ततः परं ॥५॥ ग्रीष्मे पंचतपा वीरो
वर्षास्वासारषाण्मुनिः ॥ आकंठमग्नः शिशिरे उदके स्थंडिलेशयः ॥६॥ तितिक्षुर्यतवाग्दांत
ऊर्ध्वरेता जितानिलः ॥ आरिराधयिषुः कृष्णमचरत्तप उत्तमं ॥७॥ तेन क्रमानुसिद्धेन ध्वस्तकर्म
मलाशयः ॥ प्राणायामैः सन्निरुद्धषड्वर्गश्छिन्नबंधनः ॥८॥

सार
इति पंचाग्नीनां तपः संतापो यस्य स पंचतपाः ॥ आसारं सहते इत्यासारषाट् ॥ शिशिरेऽप्सु वसन् स्थंडिलेशयः भूमि
शयः सर्वदा ॥६॥ ७ ॥ तेन तपसा क्रमानुसिद्धेन ॥ शनैः प्राप्तेन ध्वस्तानि कर्माणि यस्य ॥ अतः अमलाश भा॰ ८२
यो यस्य ॥ छिन्नानि बंधनानि वासना यस्य ॥८॥

॥१०॥ परिकर्मणा परिचर्यया शुद्धसत्वआत्मा मनो यस्य तस्य ज्ञानमभूत् ॥ कीदृशं येन निजं उपाधिं जीवकोशं अहंकारं संशयानामसंभावनादीनां पदमाश्रयं चिच्छेद ॥ कीदृशेन अनया भक्त्या निशितेन कथंभूतया तस्य भगवतः अनुसंस्मरणेन ॥ अनुपूर्तिः संपूर्तिर्यस्याः तया ॥ ११ ॥ किंच छिन्ना

सनत्कुमारो भगवान् यदाहाध्यात्मिकं परं ॥ योगं तेनैव पुरुषमभजत्पुरुषर्षभः ॥ ९ ॥ भगवद्धर्मिणः साधोः श्रद्धया यततः सदा ॥ भक्तिर्भगवति ब्रह्मण्यनन्यविषयाभवत् ॥ १० ॥ तस्यानया भगवतः परिकर्मशुद्धसत्वात्मनस्तदनुसंस्मरणानुपूर्त्या ॥ ज्ञानं विरक्तिमदभून्निशितेन येन चिच्छेद संशयपदं निजजीवकोशं ॥ ११ ॥ छिन्नान्यधीरधिगतात्मगतिर्निरीहस्तत्तत्यजेऽच्छिनदिदं वयुनेन येन ॥ तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो यावद्गदाग्रजकथासु

अन्यधीर्देहात्मबुद्धिर्यस्य यतोऽधिगतात्मगतिः ॥ अत एव निरीहः आत्मसिद्धिषु निस्पृहः येन वयुनेन ज्ञानेन संशयपदं चिच्छेद तदपि तत्यजे त्यक्तवान् ॥ तत्र यत्नात् विरामे हेतुः ॥ तस्य योगसिद्धिष्वपि निस्पृहत्वमुक्तमेवेत्याह ॥ तावन्न प्रमत्तः किंतु प्रमत्तो भवति ॥ तस्य श्रीकृष्णस्य कथासु रतिर्न जाता तावल्लोभो जातः इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भा॰च॰ १४ देहत्यागप्रकारमाह ॥ संपीड्येति पंचभिः ॥ वायुं गुदं संपीड्येति मुक्तासनं सूचितं ॥ संपीड्य सीवनीं सू
क्ष्मां गुल्फेनैव तु सव्यतः ॥ सव्ये दक्षिणगुल्फेन मुक्तासनमितीरितं ॥ मूलाधाराद्वायुमुत्सारयन् ऊर्ध्वं न
यन्नाभ्यां प्रथममवस्थाप्य ततः कोष्ठेष्ववस्थाप्य ॥ अत्र पुनर्दक्षिणनेत्रणालयः कोष्ठान्येवाह हृदादीनां द्वंद्वैक्यं कं
८२ ठं शीर्षं भ्रूमध्यं तस्मिन् ॥१५॥ तं वायुं प्राणांतरेषु समस्तप्राणान् तत्सर्पयन् क्रमेण प्राणान् मूर्ध्नि ब्रह्मरंध्रे प्यावे।

एवं स वीरप्रवरः संयोज्यात्मानमात्मनि ॥ ब्रह्मभूतो दृढं काले तत्याज स्वं कलेवरं ॥१४॥ संपीड्य
पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सारयंस्ततः ॥ नाभ्यां कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरःकंठशीर्षणि ॥१५॥ उत्सर्पयं
स्तं मूर्ध्नि क्रमेणावेश्य निःस्पृहः ॥ वायुं वायौ क्षितौ कायं तेजः तेजस्ययूयुजत् ॥१६॥ खान्या
काशे द्रवं तोये यथास्थानं विभागशः ॥ क्षितिमंभसि तत्तेजस्यदो वायौ नभस्यमुम् ॥१७॥

श्य ततो देहारंभकपंचमहाभूतानि समष्टिभूतेषु विलापितवान् ॥ तदाह ॥ वायुं महावायावयूयु
जत् ॥ एकीकृतवान् ॥ कायं देहगतकठिनांशं क्षितौ ॥१६॥ खानि इंद्रियच्छिद्राणि द्रवांशं तोये ॥ तेजस्तं
देहं ॥ प्रविलाप्य द्वितीयात्मप्रतिपत्त्यर्थं महाभूतानामपि लयमाह ॥ क्षितिमंभसि एकीकृतवान् ८२
तदंभः ॥ अदस्तेजः अमुं वायुम् ॥१७॥

तदेवं तामसाहंकारकार्यस्याकाशपर्यंतस्य लयमुक्त्वा सात्त्विकराजसाहंकारकार्याणां लयमाह॥ इंद्रि
येषु मन इति देवानामप्युपलक्षणं सविकल्पकज्ञानेन मनस इंद्रियेणाकर्षणात्तेषु लयाभिध्यानं न तत्का
र्यत्वात्॥ तदुक्तं गीतासु॥ इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयत इति॥ इंद्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्या
यतां मन इति च॥ इंद्रियेषु नभ इति पाठेऽप्ययमर्थः॥ भूतादीनां मते॥ नभस्यात्तत्वंकेषोचिन्मात्रसंयुत।
मानिकत्वमतेऽपि इंद्रियमाप्यायकत्वात्तस्य च॥ नभोगुणस्य शब्दस्य श्रोत्रग्राह्यः॥ अत इंद्रियग्राह्यत्वादिंद्रिये

इंद्रियेषु मनस्तानि तन्मात्रेषु यथोद्भवं॥ भूतादिनामून्युत्कृष्य महत्यात्मनि संदधे॥२७॥ तं
सर्वगुणविन्यासं जीवे मायामये न्यधात्॥ तं चानुशयमात्मस्थमसावनुशयी पुमान्॥२८॥

षु नभो विलापितमिति॥ तानींद्रियाणि यथोद्भवं॥ उद्भवो हि प्रकृतिलाभः। स च विषयाधीन इति श्रो
त्रादीनां विषयेषु शब्दादिषु लयः॥ यद्वा॥ तन्मात्रकार्याणि मनोऽपंचीकृतपंचतन्मात्रकार्यं स्व
हंकारिकत्वाभिध्यानेन तदधीनत्वविवक्षयेत्यविरोधः भूतादिनाहंकारेण यागवशिष्टतमः॥
सहितानींद्रियाण्युत्कृष्य परतो नीताभूतादेरिति स्यात्तेन महत्तत्त्वे संदध्यादित्यर्थः॥२७॥ सर्वेषां गुणानां
कार्याणां विन्यासः स्थितिर्यस्मिंस्तं महांतं मायामये मायामयोपाधिप्रधाने जीवे तं चानुशयं।
नुपाधियं: एवं मनआदीनि पुमान जीवः स्वस्मो ह्रस्तुः ब्रह्मणि स्थितः सन्नत्र जह्यादित्यर्थः॥२८॥

भा॰च॰
८३

वनप्रवेशमारभ्यास्याः कथामाह॥ अर्विन्नमेतिचतुर्भिः॥ अनुगाताथनुजगामथ्रतद्दृशंतदपिना
हैतियाकिंपश्चाभुवः स्पर्शनमितिपम॥१९॥ भर्त्तुश्चेतेयच्छमिशयनादितस्मिन्धर्मेयानिष्ठातया॥ अ
धीणामियमाधीदेहयात्राकंदमूलादिवृत्तिः तथा आर्त्तिदुःखंनप्राप॥ तत्रहेतुः॥ प्रेयसः करणस्पर्शान
मानस्वतामभ्यानिर्वृतिर्यस्याः॥२०॥ पृथिव्याः पत्युः उदितस्नेहतत्स्यादेवतानुरूपेणाविपद्यतंनर्हं अविन

ज्ञानवैराग्यवीर्येणास्वरूपस्थोजहात्मभः॥ अर्विन्नामममहाराज्ञीतत्पत्त्यमनुगातावने॥ मन्रु
साध्वीतद्देहोचपयस्ताग्ामस्पर्शनभवः॥१९॥ अतीवभर्तुर्व्रतधर्मनिष्ठयाशुश्रूषयाचार्षदेहया
त्रया॥ नाविंदत्तातिपरिकर्षितापिसाप्रेयस्करस्पर्शनमानन्तिर्वृतिः॥२०॥ देहंविपन्नाखिलचे
तनादिकंपत्युः पृथिव्यादयितस्यचात्मनः॥ आलक्ष्यकिंचिच्चविलप्यसासतीचितामथारो
पयद्द्रिसानुनि॥२१॥ विधायकृत्यंहृदिनीजलाप्लुतादत्वोदकंभर्तुरुदारकर्मणः॥ नत्वादि
विस्थांस्त्रिदशांस्त्रिः परीत्यविवेशवह्निंध्यायतीभर्तृपादौ॥२२॥ विलोक्यानुगतांसाध्वीपृथुं
वीरवरंपति॥ तुष्टुवुर्वरदादेवैर्देवपत्न्यःसहस्रशः॥२३॥ कुर्वत्यःकुसुमासारंतस्मिन्मंदरसा

चेतनादिकंयस्मिन्नतथाभूतंदेहमालक्ष्यतत्देहंचितामारोपयत्॥२१॥ कृत्यंतत्कालोचितंविधा
यहृदिन्याजलेआप्लुताप्लानामस्नानीभर्तुरुदकंदत्वादिविस्थांतरिक्षेस्थितान्त्रत्वावह्निंत्रिःप्रदक्षि॥ ८३
णीकृत्य॥२२॥ देवैः सहिताः॥२३॥ मंदरसानुनिसस्मि॥२४॥

२५॥२६॥ भगवान्मृग्यते नाम्नातेनेनेति तथा तन्नैष्कर्म्यंज्ञानंयेचंचलायुषोपिसाधयंतितेषां॥ अमरदे
वादिपदंकिमतुल्यमेनकिंचिदिमध्यः॥२७॥ अमतंशोचेतिसर्वंचितरति॥ यत्नआत्मनेतुष्यतियोग

देवाऊचुः॥ अहोइयंवधूर्धन्यायाचैवंभूभुजांपति॥ सर्वात्मनापतिंभेजेयज्ञेशंश्रीर्वधूरिव॥
२४॥ सैषानूनंव्रजत्यूर्ध्वमनुवैन्यंपतिंसती॥ पश्यतास्माननतीत्यार्चिर्दुर्विभाव्येनकर्मणा॥२५॥
तेषांदुरापंकिंत्वन्यन्मर्त्यानांभगवत्पदं॥ भुविलोलायुषोयेवैनैष्कर्म्यंसाधयंत्युत॥२६॥ सवंचि
तोबतात्मध्रुक्कृच्छ्रेणमहताभुवि॥ लब्ध्वापवर्ग्यंमानुष्यंविषयेषुविषज्जते॥२७॥ मैत्रेयउ
वाच॥ स्तुवतीष्वमरस्त्रीषुपतिलोकंगतावधूः॥ यंवाआत्मविदांधुर्योवैन्यःप्रापाच्युताश्रयः॥
२९॥ इत्थंभूतानुभावोसौपृथुःसभगवत्तमः॥ कीर्तितंतस्यचरितमुद्दामचरितस्यते॥३०॥ यइ
दंसुमहत्पुण्यंश्रद्धयावहितःपठेत॥ श्रावयेच्छृणुयाद्वापिसपृथोःपदवीमियात॥३१॥ ब्रा
ह्मणोब्रह्मवर्चस्वीराजन्योजगतीपतिः॥ वैश्यःपठन्विट्पतिःस्याच्छूद्रःसत्तमतामियात॥३२

वर्गसाधनंमानुष्यंलब्ध्वापिविषयेष्वासक्तिंयाति॥२८॥२९॥३०॥३१॥ विशांपश्वादीनांवापतिःस्यात॥३२

३३॥३४॥३५॥३६॥ वयपि बहूनि फलानि भवंति॥ तथापि निष्कामसंग एव गाहिज्रयात्॥ ३७॥ महतो भग
वतो माहात्म्यस्य सूचकं पार्थो वीमिति पादः॥ ३८॥ प्रथयन् कीर्तयन् भवसिंधोः पोतः पादो यस्य॥ ३९

भा॰ च॰
८६

त्रिः कृत्व इदमाकर्ण्य नरो नार्यथवादृतः॥ अप्रजः सुप्रजतमो निर्धनो धनवत्तमः॥ ३३॥ अस्पष्टकी
र्तिः सुयशा मूर्खो भवति पंडितः॥ इदं स्वस्त्ययनं पुंसाममंगल्यनिवारणं॥ ३४॥ धन्यं यशस्यमायु
ष्यं स्वर्ग्यं कलिमलापहं॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्यक् सिद्धिमभीप्सुभिः॥ श्रद्धयैतदनुश्राव्यं
चतुर्णां कारणं परं॥ ३५॥ विजयाभिमुखो राजा श्रुत्वैतदभियाति यान्॥ बलिं तस्मै हरंत्यग्रे
राजानः पृथवे यथा॥ ३६॥ मुक्तान्यसंगो भगवत्यमलां भक्तिमुद्वहन्॥ वैन्यस्य चरितं पुण्यं शृ
णुयाच्छ्रावयेत्पठेत्॥ ३७॥ वैचित्रवीर्याभिहितं महन्माहात्म्यसूचकं॥ अस्मिन्कृतमतिर्मर्त्यः
पार्थवीं गतिमाप्नुयात्॥ ३८॥ अनुदिनमिदमादरेण शृण्वन्पृथुचरितं प्रथयन्विमुक्तसंगः॥
भगवति भवसिंधुपोतपादे स च निपुणां लभते रतिं मनुष्यः॥ ३९॥ इति श्रीभागवते चतुर्थे म

८६

इति भावार्थदीपिकायां चतुर्थस्कंधे त्रयोविंशोध्यायः॥ २३॥ एकादशभिरध्यायैः पृथोश्चरित
मीरितम्॥ प्रचेतसामथाष्टाभिर्जन्माद्यैः पंचभिः स्थितिः॥ १॥

यत्र विंशे प्रपौत्रत्वस्य पृथोः प्राचीनबर्हिषः ॥ प्रचेतसो जनिस्तेभ्यो रुद्रगीतं च वर्ण्यते ॥ १ ॥ अधिराजाधि
मीदिग्भिर्थः ॥ ॥ यवीयोभ्यः कनिष्ठेभ्यः काष्ठा दिशः ॥ तुर्यां चतुर्थीं ॥ २ ॥ शक्रात् लब्ध्वा एव योरश्वमेधे ॥
अश्वकिजयावसरे ॥ अपत्यत्रयमेवाह ॥ पावक इति ॥ पुरा यः शापत्वसत्वान्मनुष्यत्वमापन्नाः सन्तः योगगा

मे ऽध्याय उवाच ॥ विजिताश्वोऽधिराजासीत्पृथुपुत्रः पृथुश्रवाः ॥ तस्मिन्नेव लिहंति स्म राजानः पृथ
वेयत्या ॥ यवीयोभ्योऽददात्काष्ठा भ्रातृभ्यो भ्रातृवत्सलः ॥ हर्यक्षायादिशत्प्राचीं धूम्रकेशाय द
क्षिणां ॥ २ ॥ प्रतीचीं वृकसंज्ञाय तुर्यां द्रविणसे विभुः ॥ अन्तर्धानगतिं शक्राल्लब्ध्वान्तर्धानसंज्ञि
तः ॥ ३ ॥ अपत्यत्रयमाधत्त शिखण्डिन्यां सुसंमतं ॥ पावकः पवमानश्च शुचिरित्यग्नयः पुरा ॥ ४ ॥ व
सिष्ठशापादुत्पन्नाः पुनर्योगगतिं गताः ॥ अन्तर्धानो नभस्वत्यां हविर्धानमविन्दत ॥ ५ ॥ य इन्द्रमश्व
हर्तारं विद्वानपि न जघ्निवान् ॥ राज्ञां वृत्तिं करादानदण्डशुल्कादिदारुणां ॥ ६ ॥ मन्यमानो दीर्घस
त्रव्याजेन विससर्ज ह ॥ तत्रापि हंसं पुरुषं परमात्मानमात्मदृक् ॥ यजंस्तल्लोकतामाप कुशलेन

तिसम्मितं यामाः ॥ ४ ॥ नभस्वत्या नभस्वत्यां भार्यायां ॥ अन्तर्धानविशेषणं ॥ य इति ॥ एतेन शक्रादन्तर्धान
गतिलाभकारणमुक्तं ॥ ५ ॥ स चान्तर्धानो राज्ञां वृत्तिं करादानादिभिः दोषात्मिकामपि शान्तिकाम मन्यमा
नो विससर्ज ॥ ६ ॥ हंतिहानालोके शमितिहंसः ॥ तं पुरुषं पूर्णं कुशलेन पुण्येन तद्रूपेण समाधिना ॥ ७ ॥

भा॰ चं॰
८४

८ ॥ हविर्द्धानीति हविर्धानस्यपुत्रः योगेषुचप्राणायामादिषु ॥ ९ ॥ क्रियाकांडेनिष्णातत्वमाह ॥ यस्येति ॥ इ
दंवसुधातलेदेवयजनंयज्ञवाटंवितन्वतः ॥ यत्रैकोयज्ञःकृतः तत्समीपेतत्समीपएवयज्ञांतरंकुर्वतः
मतः ॥ अतएवप्राचीनबर्हिरित्युच्यते ॥ १० ॥ समुद्रस्यकन्यांदेवदेवेनब्रह्मणोपदिष्टांशतद्रुतिनामकिशो
रींबालांपरिक्रमंतीमुद्वाहेतांगच्छंतीमग्निःशुकीमिवेति ॥ एवमाभासायते ॥ सप्तर्षीणांमध्येतद्भार्यादर्शनेना

हविर्द्धान्यांहविर्द्धानीविदुरासूतषट्सुतान् ॥ बर्हिषदंगयंशुक्लंकृष्णंसत्यंजितव्रतं ॥ ८ ॥ बर्हिषत्सु
महाभागोहविर्द्धानिःप्रजापतिः ॥ क्रियाकांडेषुनिष्णातोयोगेषुचकुरूद्वह ॥ ९ ॥ यस्येदंदेवयजन
मनुयज्ञंवितन्वतः ॥ प्राचीनाग्रैःकुशैरासीदास्तृतंवसुधातलं ॥ १० ॥ सामुद्रींदेवदेवोक्तामुपयेमे
शतद्रुतिं ॥ यांवीक्ष्यचारुसर्वांगींकिशोरींसुष्ठ्वलंकृतां ॥ ॥ परिक्रमंतीमुद्वाहेचकमेग्निःशुकी
मिव ॥ विबुधासुरगंधर्वमुनिसिद्धनरोरगाः ॥ ११ ॥ विजिताःसूर्ययादिक्षुक्वणयंत्यैवनूपुरैः ॥ प्रा
चीनबर्हिषःपुत्राःशतद्रुत्यांदशाभवन् ॥ १३ ॥

ग्निःकाममंतप्तोभूत् ॥ तंचतद्भार्यास्वाहानामसप्तर्षिभार्यारूपधारिणीसतीरमयामासरमयित्वाचत
द्रेतःशुकीरूपेणाशरस्तंबेनिधायागच्छत् ॥ तांयथासप्तर्षिभार्याभ्रांत्याग्निःकामितवान्तद्वदिति ॥ शुकी
मिवेतिपाठेश्लोकयुक्तयाग्निमिवसर्वे ॥ ११ ॥ सूर्यपानवोढयेवविबुधादयोविजिताअभिभूताः ॥ तच्चा
नूपुरैःपादालंकरणैस्तस्याध्वनिमात्रेणेत्यर्थः ॥ १२ ॥ तस्यनामप्रमाचारस्यायेषां ॥ धर्मस्नाताः धर्मपारगाः

भा
८५
१२

तपसा तपसो पतिं हरिं अर्चंतु अर्चयामास ॥ १८ ॥ १७ ॥ मनयोपि संगतत्यागेनाश्रुमिष्टं येद्दरेवके
वलं नत्वाप्तः ॥ ७ ॥ नत्वमुनीनां किं तस्मात्तेनत्रयोरतादिस्याशंक्याह ॥ आत्मारामोपि लोकरचनायपा
लनाय ॥ १८ ॥ गुर्वाज्ञाकारिणां शिवदर्शनं मतपवभवनीत्याशयेनाह ॥ प्रचेतसइति ॥ १९ ॥ समनइमप

तत्सूनामव्रताः सर्वे यमेस्नाताः प्रचेतसः ॥ पित्रादिष्टाः प्रजासर्गे तपसेर्णवमाविशन् ॥ दश
वर्षसहस्राणि तपसाचन्नतपस्पति ॥ १८ ॥ यदुक्तं पथि दृष्टेन गिरिशेन प्रसीदता ॥ तं ध्यायंतो
जपंतश्च पूजयंतश्च संयताः ॥ १९ ॥ विदुर उवाच ॥ प्रचेतसां गिरित्रेण यथासीत्पथि संगमः
यदुताह हरः प्रीतः तन्नो ब्रह्मन्वदार्थवत् ॥ १९ ॥ संगमः खलु विप्रर्षे शिवेनेह शरीरिणां ॥ दुर्ल
भो मुनयो दध्युरसंगाद्यमभीप्सितं ॥ ७ ॥ आत्मारामोपि यह्यस्य लोककल्पस्य राधसे ॥ शक्त्या
युक्तो विचरति घोरया भगवान्भवः ॥ ८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्रचेतसः पितुर्वाक्यं शिरसाधाय सा
धवः ॥ दिशं प्रतीचीं प्रययुस्तपस्यादृतचेतसः ॥ २९ ॥ समनइमपविस्तीर्णं सपश्यन्सुमहत्सरः
महन्मनइव स्वच्छं प्रसन्नसलिलाशयं ॥ २० ॥ नीलरक्तोत्पलांभोजकल्हारेंदीवराकरं ॥ हंससार

समनइति किंचिदूनं उपोषि के चेति कर्मप्रवचनीयः ॥ प्रसन्नासलिलाशयाः ॥ मत्स्यादयो यस्मिन् ॥ २०
नीलोत्पलादीनामाकरं जन्मस्थानं ॥ उत्पलांभोजकल्हाराणि रात्रिदिनसंध्याविकासीनि इंदीवरं नीलो
त्पलेतरत्पुनः हानि ॥ प्राकुर्ख्यं ज्ञापनार्थं हंसादिभिः कूजितम् ॥ २१ ॥

भा॰ च॰ ८६ मत्तानां भ्रमराणां यत्सौस्वर्यं तेन हृष्टो रोमलतांघ्रिपो यस्मिन्॥ पद्मकोशरजो दिक्षु वि
क्षिपता पवनेनोत्सवो यस्मिन्॥२२॥ तत्र मृदंगपणवादिमनु पश्चाद्दिव्यमार्गभेदे मनोहरं गांधर्वं गान
माकर्ण्य विसिस्मयं प्रापुः॥ पाठांतरे मृदंगपणवादिघ्नवत्तत्तं तेषां ध्वनिं तिरस्कृत्येदित्यर्थः॥२३॥ ते च

मत्तभ्रमरसौस्वर्यहृष्टरोमलतांघ्रिपं॥ पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपत्पवनोत्सवं॥२२॥ तत्र गां
धर्वमाकर्ण्य दिव्यमार्गमनोहरं॥ विसिस्मू राजपुत्रास्ते मृदंगपणवाद्यनु॥२३॥ तर्ह्येव सरस
स्तस्मान्निष्क्रामंतं सहानुगं॥ उपगीयमानममरप्रवरं विबुधानुगैः॥२४॥ तप्तहेमनिकायाभं
शितिकंठं त्रिलोचनं॥ प्रसादसुमुखं वीक्ष्य प्रणेमुर्जातकौतुकाः॥२५॥ स तान्प्रपन्नार्तिहरो
भगवान्धर्मवत्सलः॥ धर्मज्ञाञ्छीलसंपन्नान्प्रीतान्प्रीत उवाच ह॥२६॥ रुद्र उवाच॥ यूयं
वेदिषदः पुत्रा विदितं वश्चिकीर्षितं॥ अनुग्रहाय भद्रं व एवं मे दर्शनं कृतं॥२७॥ यः परं रंह
सः साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात्॥ भगवंतं वासुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे॥२८॥

त्रिलोचनं वीक्ष्य जाताश्चर्याः प्रणेमुः ...॥२४॥ तप्तहेमराशिसदृशकांतिं शितिर्नीलः कं
ठो यस्य तं॥२५॥२६॥ वेदिषदः बर्हिषदः चिकीर्षितं भगवदाराधनं विदितं॥२७॥ अनुग्रहकारणमाह
यः साक्षाद्वासुदेवं प्रपन्नः स हि मे प्रियः कथंभूतं रंहसः सूक्ष्मात्त्रिगुणात्प्रधानात् जीवसंज्ञिता ८६
त्॥ पुरुषाच्च परं प्रकृतिपुरुषयोर्नियंतारमित्यर्थः॥२८॥

तत्किं तस्य महत्तमत्वादित्याह ॥ स्वधर्मनिष्ठः पुमान्बहुभिः जन्मभिर्विरिंचतां प्राप्नोति ॥ ततो पुण्याति
शयेन मामेति ॥ भागवतस्तु अथ देहांते ॥ अव्याकृतं प्रपंचातीतं वैष्णवं पदमेति ॥ यथाहं इहस्थो भूतात्या
धिकारिवर्तमानः ॥ विबुधा देवास्त्वाधिकारिकाः कलात्यये ॥ अधिकारांते लिंगभंगे सति यांति ॥२९॥
अथ भागवता वासुदेवं प्रपन्ना यूयं मे प्रियाः स्थ भगवद्भिर्यथा मम प्रीतिः कार्यमाशयेनाह ॥ न मद्भा
गवतानां च प्रेयान्नास्ति ॥३०॥ अतः इदं जप्तव्यं श्रूयतामिति ॥ विविक्तं असंकीर्णं यथा भवति ॥३१॥

स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरिंचितामेति ततः परं हि मां ॥ अव्याकृतं भागवतोथ
वैष्णवं पदं यथाहं विबुधाः कलात्यये ॥२९॥ अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान्यथा ॥ न मद्भा
गवतानां च प्रेयानन्योस्ति कर्हिचित् ॥३०॥ इदं विविक्तं जप्तव्यं पवित्रं मंगलं परं ॥ निःश्रेयसकरं
चापि श्रूयतां तद्वदामि वः ॥३१॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्यनुक्रोशहृदयो भगवानाह तान्छिवः ॥ बद्धां
जलीन्राजपुत्रान्नारायणपरो वचः ॥३२॥ रुद्र उवाच ॥ जितं ते आत्मविद्धुर्यस्वस्तये स्वस्तिरस्तु

स्तुष्यादौ स्वलाभमाह ॥ पुत्रेभ्यः प्रोक्तमिष्टदं स्तोत्रमाह ॥ प्रचेतोभ्यः कृपया भगवान् शिवः ते जितं त
वोत्कर्षः आत्मविद्धुर्याणां स्वस्तये शोभनसत्ताये स्वानंदलाभायेत्यर्थः ॥ अतो मे स्वस्तिः स्वानंदस
ताल्लक्षणमोक्षो ममस्त्वेवं किं न स्यात् ॥ तत्राह ॥ भवता राधसा स्वानंदरूपेणाराद्धं सिद्धं तत्पर
मानंदरूपेणौचनिसंस्थितः इत्यर्थः ॥ अत एवंभूतायात्मने तुभ्यं नमः सर्वस्मै सर्वरूपाय च २२

सर्वद्रूपत्वं प्रपंचयन्नाह्मनतिसार्द्धैर्दशभिः ॥ पंकजं लोकात्मकं नाभौ यस्य तस्मै कारणात्मने नमः का

भा०व० ८१ रणत्वे देवसूज्यानं श्रीमांनिनाये उपाधयः भूतानि नभआदीनि सूक्ष्माणि भूतानि तन्मात्राणि इंद्रिया

णि च तेषामात्मने नियंत्रे ॥ अंतःकरणचतुष्टयाधिष्ठातृत्वेन प्रणमति चतुर्भिः श्लोकार्द्धैः ॥ वासुदे

वाय चित्ताधिष्ठात्रे ॥ कूटस्थाय निर्विकाराय चित्तस्यैकरूपत्वात् ॥ २४ ॥ संकर्षणाय अहंकाराधिष्ठात्रे

सूक्ष्माय अव्यक्ताय ॥ अनंतायानंताय अंतकाय सम्वर्त्ताग्निना लोकदाहकाय विश्वस्य प्रकृष्टो बोधो य

नमः पंकजनाभाय भूतसूक्ष्मेंद्रियात्मने ॥ वासुदेवाय शांताय कूटस्थाय स्वरोचिषे ॥ २४ ॥
संकर्षणाय सूक्ष्माय दुरंतायांतकाय च ॥ नमो विश्वप्रबोधाय प्रद्युम्नायांतरात्मने ॥ २५ ॥
नमो नमोनिरुद्धाय हृषीकेशेंद्रियात्मने ॥ नमः परमहंसाय पूर्णाय निभृतात्मने ॥ २६ ॥
स्वर्गापवर्गद्वाराय नित्यं शुचिषदे नमः ॥ नमो हिरण्यवीर्याय चातुर्होत्राय तंतवे ॥ २७ ॥

स्मात् ॥ अंतरात्मने बुद्ध्यधिष्ठात्रे ॥ २५ ॥ हृषीकाणामिंद्रियाणामंशाय दिंद्रियं मनः तदात्मने सूर्यरूपे मी ८

ण प्रणमति ॥ परमहंसाय सूर्याय पूर्णाय तेजसा ॥ विश्वव्यापिने निभृतात्मने [illegible] ॥

२६ ॥ स्वर्गापवर्गद्वाराय च शुचिष्यंतःकरणेषु सीदतीति तस्मै ॥ हंसः शुचिषदिति श्रुतेः ॥ हिरण्य ८१

वीर्यं यस्य तस्मै अग्निरूपाय चातुर्होत्रं कर्म तेन तस्माय धनायेत्यर्थः ॥ तंतवे तद्विस्तारकाय ॥ २७ ॥

सोमत्वमाह॥ऊर्जेपितॄणाममृताय॥इषेदेवानाममृताय॥यज्ञरेतसेसोमाय॥सहिपितॄणांदेवानांचान्न
एवंरूपायत्रय्याःपतयेयद्रूपेणनमः॥सूर्याग्निसोमत्वेनैवतेजस्त्वमुक्त्वा॥जलत्वमेवाहसर्वरसात्मनेजल
रूपाय॥३८॥विशेषायपृथ्वीरूपाय॥सर्वेषांसत्वानांप्राणिनांयेआत्मनस्तेषांदेहायपृथ्वीयसेविराज
देहायच॥त्रैलोक्यपालायवायवे॥सहस्रादिरूपायसहस्राणांरूपेण॥त्रैलोक्यंपालयति॥सहस्रादिर्य

नमऊर्जेइषेत्रय्याःपतयेयज्ञरेतसे॥तृप्तिदायचजीवानांनमःसर्वरसात्मने॥३८॥सर्वभूता
त्मदेहायविशेषायस्थवीयसे॥नमस्त्रैलोक्यपालायसहओजोबलायच॥३९॥अर्थलिंगा
यनभसेनमोतर्बहिरात्मने॥नमःपुण्यायलोकायअमुष्मैभूरिवर्चसे॥४०॥प्रवृत्तायनिवृत्ताय
पितृदेवायकर्मणे॥नमोधर्मविपाकायमरायदुःखदायच॥४१॥नमस्तेआशिषामीशमन
वेकारणात्मने॥नमोधर्मायमहतेकृष्णायाकुंठमेधसे॥४२॥

मीयच॥३९॥नमस्तेआकाशाय
अर्थानांलिंगाय॥शब्दगुणत्वात्॥अंतर्बहिर्श्चवहारालंबनाय॥एवंमहाभूतरूपत्वमुक्त्वाअमुष्मैस्व
र्गायभूरिवर्चसे॥एषैवज्योतिष्मंतंपुण्यलोकंयातेतिश्रुतेः॥४०॥प्रवृत्तायनिवृत्तायकर्मणेपितृदे
वायपृथ्याकर्मपितृदेवप्राप्तिफलरूपायच॥अधर्मफलरूपायचमराय॥४१॥हेईशआशिषांकार
णात्मनेसर्वकर्मदात्रेमनवेसर्वज्ञायमंत्रात्मकायेतिवाविस्मृतेनप्रणमतिधर्मायपरमात्मनेकृष्णाय ९२

हृद्रूपेणाप्रणामति॥मीढुषेकृद्रायअहंकृतमहंकारं तदात्मने॥सर्वेकर्तृकरणकर्मशक्तित्रयसमेतस्त
स्मैव्रह्मलेनप्रणामति॥चेतिज्ञानेआकृतिःक्रियातद्रूपायवाचोविविधाभूतयस्यैप्रोत्तस्मै॥८३॥एवं
नमस्कृत्यदर्शनंप्रार्थयते॥दर्शनमितितवभिः॥भागवतैःसतकृतंदर्शनंदेहीत्यस्यविवरणंरूपंस्वपादि
प्रदर्शयस्व॥ह्यनामभक्तानांप्रियतमरूपंप्रदर्शयेतितवमनावयः॥सर्वेषांइन्द्रियाणांयेगुणाविषया॥

गुरुषायपुराणायसांख्ययोगेश्वरायच॥शक्तित्रयसमेतायमीढुषेहंकृतात्मने॥चेतिआकृति
रूपायनमोवाचोविभूतये॥८३॥दर्शनंनोदिदृक्षूणांदेहिभागवतार्चितं॥रूपंप्रियतमंस्वानांस
र्वेन्द्रियगुणाञ्जनं॥८४॥स्निग्धप्रावृड्घनश्यामंसर्वसौन्दर्यसंग्रहं॥चार्वायतचतुर्बाहुसुजात
रुचिराननं॥८५॥पद्मकोशपलाशाक्षंसुन्दरभ्रुसुनासिकं॥सुद्विजंसुकपोलास्यंसमकर्ण
विभूषणं॥८६॥प्रीतिप्रहसितापांगमलकैरुपशोभितं॥लसत्पंकजकिंजल्कदुकूलंमृष्टकुं
डलं॥८७॥स्फुरत्किरीटवलयहारनूपुरमेखलं॥शंखचक्रगदापद्ममालामण्युत्तमर्द्धिमत्॥८८॥

तेषामंजनंव्यंजकंसर्वेन्द्रियविषयरूपंरम्यं॥सर्वेन्द्रियाणांस्वगुणैरंजयतीतिवा॥८४॥स्निग्धःप्रा
वृषियोघनस्तद्वत्श्यामं॥सर्वेषांसौन्दर्याणांसंग्रहोयस्मिन्॥चारवःआयताश्चत्वारोवाहवोयस्मि
न्॥सुजातंयथोचितंसर्वावयवरुचिरमाननंयस्मिन्॥पद्मकोशस्यमध्येयानिपलाशानितद्वद्दि
णीयस्मिन्॥८५॥स्फुरंतिकिरीटादीनियस्मिन्॥उत्तमर्द्धिलक्ष्मीः॥घट्टापतेरुत्तमामर्द्धिःउत्कर्षोयस्या

सिंहस्कंधे परितः प्रसृतैः केसराग्रैर्विलिप्तः तादृशी सर्वतस्त्विषो विभ्रत्तामो भगग्रीवः कौस्तुभो यस्मिन्
यद्वा सिंहस्येव यो स्कंधे तत्पार्श्वस्त्विषः उत्कटाः आर्द्रीमि विभ्रदिति ह्य स्वि शेषणं सो भगवत्कुक्षा ग्रीवा येन
कौस्तुभो यस्मिन् ॥ श्रियो रेखाभूतया विलसितैः तिरस्कृतो निकषाश्मा स्वर्णरेखा विलसितो निकषपाषाणो येन ता
दृशेन रसाउलमहत्तशोभमाने ॥ ४४ ॥ एरे वेकाभ्यां स्त्रातो स्कंधाभ्यां भवितुं बाप्यवलीयावल यस्ता मिवेलव
लवरुस्थस्य पत्रसहशान्दूरयासिन्युत्तिसंक्रमयनयेता निर्गतविष्टतेनैव द्वारेण पुनः प्रवेशाय दिव ॥ ४५ ॥ श्रीण
मश्रोणा पिंकरोविलम्ब यस्मीतडकूलेन तवसर्वाणिमयी मेखला यस्मिन् श्रेष्ठी वजय चवऊरूव निम्रयन्मूर

सिंहस्कंधविषो विभ्रत्तौ भगग्रीवकौस्तुभं ॥ श्रियानपायिन्या विहितनिकषाश्मोरसोल्लसत
४४ ॥ एरेचुकसेविग्रवलिवलनुत्लोदरं ॥ प्रतिसंक्रामयदिश्वेनाभ्यावर्तगंभीरया ॥ ४५ ॥ श्यामश्रो
श्रोण्याधिरोविलसद्दुकूलसर्वाणिमेखलं ॥ समचार्वग्घ्रिजंघोरूनिम्नजानुसुदर्शने ॥ ४६ ॥ पद्माश
रत्स्वप्नपलाश रोचिषा नखद्युभिर्नोन्तरघं विधुन्वता ॥ प्रदर्शयंतं स्वमपास्तसाध्वसं पदद्वगोमा
गंगुह्यस्तमोज्वषां ॥ ४७ ॥ एतद्रूपमनुध्येयमात्मशुद्धिमभीप्सता ॥ यद्भक्तियोगो भयदः स्वधर्म

तेजानुनी च समे सुन्दरे अभिस्थितैः शोभने दर्शने यस्य समसमाङ्ग्रा वोपस्थिते निम्ने जानुनी यस्मिन् शोभने दर्श
नेयस्येति पदवयवेवा ॥ ४६ ॥ पदादीयस्यानीयेन ॥ यद्वा पदंवभूतं तन पदोपलक्षितं तद्रूपं पदं शरणं प्रदर्शये
त्यर्थः ॥ शारदीयतस्य मतस्य पलाशं तद्वत्तत्तोचिर्येषां तेन नखदीप्तिभिः अंतर्भवमहत्त्वमज्ञानं विधुन्वता ।
सीघश्रूणे पदं दर्शयतां प्रदर्शय ॥ अपास्तं सहसा यस्मात्साध्वसं येन ततरहं गुहायतनं मेहवतमोज्वषामसतानां
प्रदर्शकोगुहः ॥ ४७ ॥ अतितुलं भमिदं मयापासाधितं तस्मिति स्तोतवाह ॥ एतद्रूपमनुध्येयध्यानादंमेवन

भा॰ च॰ ८९

नन्वेवं केनापि न प्राप्यते॥ तत्राह भवानिति॥ दुर्लभमतमेवाह स्वाराज्यं यस्य तस्याप्यभिमतः स्पृहणीयः
किं च॥ एकान्तेन य आत्मवित् तस्यापि गम्यः॥ ५४॥ अतस्त्वद्व्यतिरेकेण न किंचिदिच्छामीत्याह॥ तं त्वामेका
न्तभक्त्या आराध्य बहिः स्वर्गादि स्थलं वा॥ ५५॥ तत्र हेतुः यत्र पादमूले शरणं प्रविष्टं कृतान्तः कालो ममायं
वश्य इति वाभिमानं करोति किं कुर्वन् वीर्यं प्रभावः शौर्यमुत्साहः ताभ्यां विस्फूर्जितया उन्नमितया
भ्रुवा विश्वं विध्वंसयन्नपि॥ ५६॥ तत्पादमूलप्रविष्टसङ्गकृतान्तभयाभावः॥ कियानयल्लाभं तदेवा

भवान्भक्तिमता लभ्यो दुर्लभः सर्वदेहिनाम्॥ स्वाराज्यस्याप्यभिमत एकान्तेनात्मविद्गतिः॥ ५४
तं दुराराध्यमाराध्य सतामपि दुरापया॥ एकान्तभक्त्या को वाञ्छेत्पादमूलं विना बहिः॥ ५५॥ य
त्र निर्विष्टमरणं कृतान्तो नाभिमन्यते॥ विश्वं विध्वंसयन्वीर्यशौर्यविस्फूर्जितभ्रुवा॥ ५६॥ क्ष
णार्द्धेनापि तुलये न स्वर्गं नापुनर्भवम्॥ भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः॥ ५७॥ अ
थानघाङ्घ्रेस्तव कीर्तितीर्थयोरन्तर्बहिःस्नानविधूतपाप्मनाम्॥ भूतेष्वनुक्रोशसुसत्त्वशी
लिनां स्यात्सङ्गमोऽनुग्रह एष नस्तव॥ ५८॥

ह॥ तद्भक्तसंगस्य क्षणलवस्य हर्षार्थ्यं श्रेणिशिरसि न
रीनतीमाह॥ क्षणार्द्धेनेति॥ भगवत्सङ्गिनां सङ्गस्य लवस्य क्षणार्द्धेनापि स्वर्गं न तुलये समं न ग
णयामि॥ न चापुनर्भवं मोक्षं मर्त्यानामाशिषो राज्याद्याः किमुत॥ ५७॥ अथ हेतो अतो हेतोः अन
घाङ्घ्रेस्तव कीर्तिर्यशः॥ तीर्थं गङ्गा तयोः क्रमेणान्तर्बहिः स्नानाभ्यां विधूतं पा
पं येषां तेषां॥ अत एव भूतेष्वनुक्रोशः कृपा सुसत्त्वं रागाद्यरहितं चित्तं शीलं चार्जवादि विद्य

नतत्त्वज्ञानं च तद्भक्तसंगाद्देव भवतीत्याह ॥ न यस्येति ॥ येषां मतां भक्तियोगेनानुग्रहीतं शुद्धं यस्य चित्तं
बाह्यार्थविदितं न तु भविष्यति ॥ तमोरूपायां च नाविशत लयेन प्राप्त तत्र तदा सम्वित् निस्त्रवगातित तं प
श्यति ॥ ५८ ॥ कीदृशं तत्त्वं तत्राह यत्रेति ॥ ६० ॥ जगत उपादानत्वेन तत्त्वे लीनं ततो निमित्तत्वेनापि तदेव ल
क्षयन्नाह ॥ यो माययेदमिति ॥ इदं विश्वं सदिव परमार्थमिवासृजत ॥ कथंभूतया यया भेदबुद्धिर

न यस्य चित्तं बहिरर्थविभ्रमं तमोगुहायां च विशुद्धमाविशत ॥ यद्भक्तियोगानुगृहीतमंजसा
मुनिर्विचष्टे ननु तत्र ते गतिं ॥ ५९ ॥ यत्रेदमव्यज्यते विश्वं विश्वस्मिन्नवभाति यत ॥ तत्त्वं ब्रह्म पर
ज्योतिराकाशमिव विस्तृतं ॥ ६० ॥ यो माययेदं पुरुरूपयासृजद्बिभर्ति भूयः क्षपयत्यविक्रियः
यद्भेदबुद्धिः सदिवात्मदुःस्थया तमात्मतंत्रं भगवन्प्रतीमहि ॥ ६१ ॥ क्रियाकलापैरिदमेव योगि
नः श्रद्धान्विताः साधु यजंति सिद्धये ॥ भूतेन्द्रियान्तःकरणोपलक्षितं वेदे च तंत्रे च त एव कोवि

येषां भवति तया आत्मनि तत्पितुः स्थया स्वकार्यकर्तृत्वसमर्थया तं त्वा ॥ निरस्तभेदं प्रतीमहि जानीम
ह ॥ यद्यपि चित्तमेवं निर्भेदं केवलं तथापि मार्गत्रं साकारं तद्रूपं यदेव यजंति त एव वेदागमतत्त्वज्ञा इत्या
ह ॥ क्रियाकलापैः यत् कर्मयोगिनः पूजयंति ॥ त एव कोविदा न त्वेतद्व्यतिरिक्ता ये केवलज्ञाने प्रवृत्ताः ॥
तत्रेत्यागमेकरूपं भूतमिदं भूतेन्द्रियान्तःकरणैरहं तैर्यद् उपलक्ष्यते निर्यत्स्वरूपं तत् ॥ ६२ ॥

भा॰च॰ ९

नन्वभिन्नेमप्यभेदंकुर्वतः संतोनकोविदावद्दितैर्भेदः क्रियतेनन्वेवमीश्वरचेतनाचेतनात्मकोभेदःकु
तस्माह॥ त्वमिति॥ आद्यस्त्वमेकमेवस्वमायाव्याशक्तिर्यस्य॥ पश्चात्तयाशक्त्यारजःसत्वतमसोर्द्दे
कं॥ यतोरजआदेःमहानहंकारः॥ खंचमरुदग्निर्वार्धराः॥ उदकंपृथ्वीच॥ सुरास्त्रऋषयश्चभूतगणा
श्चएवमिदंजगद्यतोभवति॥ तदभिधियत्नस्मनयः॥ ८२॥ एतदुपपादयतिसृष्टमिति॥ जरायुजांडजस्वे
दजोद्भिज्जरूपेणचतुर्विधंस्वांशेनप्रविष्टु॥ अथोरतिहेतोः पुरस्रोतः सततमंशविदाभासपुरिशयना

नमेकमाद्यंपुरुषंस्वमशक्तिंतयारजःसत्वतमोविभिद्यते॥ महानहंखंमरुदग्निवार्धराः
सुर्षयोभूतगणाइदंयतः॥ ८२॥ सृष्टंस्वशक्त्येदमनुप्रविष्टश्चतुर्विधंपुरमात्मांशकेन
अथोविदुस्तंपुरुषंसंतमस्तर्भुंक्तेहृषीकेर्मधुसारघंयः॥ ८४॥ सएषलोकानतिचंडवे ॥ ध ॥
गोविकर्षसितंबलकालयानः॥ भूतानिभूतैरनुमेयतत्वोघनावलीर्वायुरिवाविषह्यः॥

तरुषंविदुः॥ तद्विविमीश्वरमेवसंसारिणंविदुःनेत्याह॥ सएषामध्यमत्विकालाभिःसृष्टमधिवल ॥ ध ॥
लकंविषयसुखं॥ अविद्याहतःसनयोभुंक्तेतंजीवंविदुः॥ तथाचश्रुतिः॥ द्वासुपर्णासयुजासखा ह्री
यासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते॥ तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीतीति॥ निर्गीतंचगुहा
प्रविष्टावात्मानौहितदर्शनादितिसूत्र॥ ८८॥ नवतुमंवनियंतः संसारत्स्याह॥ सएषशतकाद्देहस्थवान् ९०
सएषतंबलभूतेरव॥ भूतानिमेजयंतीर्वायुरिवकालयन्॥ विकर्षसित्रनुमेयतत्वःअलक्ष्यस्व

विकर्षणप्रकारमाह ॥ प्रमत्तमिति ॥ कृत्स्नमेवमेव सिद्धं कृतं त्वमिति चिन्तयोच्चैः प्रमत्तं ॥ तत्रहेतुर्विष
येषु लालसं अतिक्रान्तं कं मामेपि विषयेषु बहुलोभं ॥ प्रेतकरालमभिपत्य मे आक्रम्य मसितुपाले
लिहानः जिह्वयोष्ठप्रान्तौ स्पृशन् सर्पो मूषकमिव ॥ २६ ॥ अतः कस्त्वं पदाङ्घ्र्यजेयंडितश्चेत ॥ क
थंभूतः यत्न वा वमानो नादरस्तेन अपमानकेतनेशरीरे यस्य सः ॥ यदस्माके गुरुत्वं लाञ्छतिस्मे

प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्स्नचिन्तया बहुलोभं विषयेषु लालसं ॥ त्वमप्रमत्तः सहसाभिपत्य मे
क्ष्वेलं लिहानोहिरिवाप्तुमैतकः ॥ २६ ॥ कस्त्वं पदाङ्घ्र्यविजहासि पंडितो यत्नेवमानस्यप
मानकेतनः ॥ विशोकयास्मद्गुरुरंचेति सर्वं यदुह्निनोपपतिमन्नन्तद्दश ॥ २७ ॥ अथ तत्समा
श्रितो ब्रह्मलस्य रमात्मन्विपश्चितो ॥ विश्वंहृद्भयप्रसन्नमजं तत्त्विद्ययागतिः ॥ २८ ॥ तद्देत व३
पतमर्हेदाविशुद्धान्तेपन्नरनाः ॥ स्वयमेमनुतिष्ठतो भगवत्संपिताशयाः ॥ २९ ॥ तमेवात्मा
नमात्मस्थ सर्वभूतेष्ववस्थितं ॥ ए जयद्धेरतानेतत्पश्यातपतश्चात्मसक्त इति ॥ ३० ॥ योगादे
शमुपासाद्य धारयन्तो मुनिव्रताः ॥ समाहितधियः सर्वं पतदभ्यसनाद्दता ॥ ३१ ॥

तिस्मरंवैघोस्तोतरणं वाक्यं विशोकया विनोपपतिश्रुतिरूढविद्याभ्यासेन मनवस्थाच्चेतिस्म ॥ २७ ॥ उपसं
हरति ॥ अथेति ॥ हृद्भयेन भवतं ॥ अतोनजन्तत्विद्वांयस्मात्तादृशीगतिरस्ति ॥ २८ ॥ योगादेशेन
मैतत्स्तोत्रमुपासाद्य पारतः ॥ प्राप्य मनसा धारयेति ॥ अभ्यासेन जप्यत ॥ ३१ ॥

विश्वसृजांपतिर्ब्रह्मा ॥७६॥ सिसृक्षुः स्रष्टुं इच्छुः ॥७७॥ अयुक्तकाग्रचित्तः ॥७८॥ ज्ञानमेव नौर्यस्य ॥७९॥ यो
अधीयानो भवति ॥८०॥ असत्वरं अक्षयाद्वैः ॥ असत्वरं अचिरेण सन् ॥ मद्गीतं स्तोत्रं तेन गीतात् ॥ एकश्च

इदमाह पुरास्माकं भगवान्विश्वसृक्पतिः ॥ भृग्वादीनामात्मजानां सिसृक्षुः संसिसृक्षतां ॥७६॥ ते
वयं नोदिताः सर्वे प्रजासर्गे प्रजेश्वराः ॥ अनेन ध्वस्ततमसः सिसृक्ष्मो विविधाः प्रजाः ॥७७॥ अथेदं
नित्यदा युक्तो जपन्नवहितः पुमान् ॥ अचिरात्छ्रेय आप्नोति वासुदेवपरायणः ॥७८॥ श्रेयसामि
ह सर्वेषां ज्ञानं निःश्रेयसं परं ॥ सुखं तरति दुष्पारं ज्ञाननौर्व्यसनार्णवं ॥७९॥ य इमं श्रद्धया युक्तो म
द्गीतं भगवत्स्तवं ॥ अधीयानो दुराराध्यं हरिमाराधयत्यसौ ॥८०॥ विंदते पुरुषोऽमुष्माद्यद्यदिच्छ
त्यसत्वरं ॥ मद्गीतगीतात्सुप्रीताच्छ्रेयसामेकवल्लभात् ॥८१॥ इदं यः कल्य उत्थाय प्रांजलिः श्रद्धया
न्वितः ॥ शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्मबंधनैः ॥८२॥ गीतं मयेदं नरदेवनंदनाः परस्य पुंसः प
रमात्मनः स्तवं ॥ जपंत एकाग्रधियस्तपो महच्चरध्वमंते तत आप्स्यथेप्सितं ॥८३॥ इति श्री भा
भागवते चतुर्थे रुद्रगीतं नाम चतुर्विंशः ॥

वल्लभाः प्रियश्चाश्रयस्तस्मात् ॥८१॥ कल्ये उषसि ॥८२॥ तपश्चरतत पसो ऽते ईप्सितं प्राप्स्यथ ॥८३॥ ५९
इति भावार्थदीपिकायां श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

प्रचेतःसुतपस्यत्सु तत्रैव नारदोऽचूर्णी ॥ प्राचीनबर्हिषे आत्मतत्त्वं पाशेनेत्याह पंचभिः ॥१॥ पुरंजनकथाव्याजात्मे
चविंशे तु नारदः ॥ आत्मनो बुद्धिसंयोगेन विविधामाह संसृतिं ॥ प्रचेतःसुतपस्तीव्रं तप्यमानेषु नारदः ॥ पुरंजन
कथाकूटे प्राह प्राचीनबर्हिषे ॥१॥२॥ प्रचेतस्सु तपश्चरत्सु नारदः प्राचीनबर्हिषं बोधितवान् ॥ अतः प्रचेत

मैत्रेय उवाच ॥ इति संदिश्य भगवान्बार्हिषदैरभिपूजितः ॥ पश्यतां राजपुत्राणां तत्रैवांतर्दधे हरिः ॥१॥ रु
द्रगीतं भगवतः स्तोत्रं सर्वे प्रचेतसः ॥ जपंतस्ते तपस्तेपुर्वर्षाणामयुतं जले ॥२॥ प्राचीनबर्हिषं क्ष
त्तः कर्मस्वासक्तमानसं ॥ नारदोऽध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपालुः प्रत्यबोधयत् ॥३॥ श्रेयस्त्वं कतमद्राजन्क
र्मणात्मन ईहसे ॥ दुःखहानिः सुखावाप्तिः श्रेयस्तन्नेह चेष्यते ॥४॥ राजोवाच ॥ न जानामि महाभा
ग परं कर्मापविद्धधीः ॥ ब्रूहि मे विमलं ज्ञानं येन मुच्येय कर्मभिः ॥५॥ गृहेषु कूटधर्मेषु पुत्रदारध
नार्थधीः ॥ न परं विंदते मूढो भ्राम्यन्संसारवर्त्मसु ॥६॥ नारद उवाच ॥ भो भोः प्रजापते राजन्पशून्
पश्य त्वयाध्वरे ॥ संज्ञापिताञ्जीवसंघान्निर्घृणेन सहस्रशः ॥७॥ ॥

तां कथामसमाप्यैव तत्पितरं तमाह ॥ प्राचीनबर्हिषमिति ॥३॥ श्रेयः फलं ईहसे ईहसि इच्छसि इह कर्म
णि तदुभयं नेष्यते विचारकैः ॥४॥ परं श्रेयः मोक्षः कर्मभिरपविद्धा विक्षिप्ता धीर्यस्य ॥५॥ किंच ॥ गृहेषु स्थि
तः पुत्रादिष्वेव पुरुषार्थधीर्यस्य ॥६॥ कर्मफलेषु वैराग्यमुत्पाद्य ब्रह्मविद्यामुपदेष्टुं योगानुभावेन यज्ञ
पशून्प्रत्यक्षं प्रदर्शयन्नाह ॥ भो भो इति संज्ञापिताम्मारितान् ॥७॥ ॥

भा॰ च॰
८२

एतेतांस्मे परेतं मत्तं संपरीतं ते वैशसं तत्कृतां पीडां स्मरंतः ॥ ततश्चायः कूटैर्लोहशृंगमयैः शृंगैः छिंदंति छेत्स्यंति ॥९॥ अत्र अस्मिन्संकटे निस्तारकममुमितिहासं कथयिष्यामि ॥१०॥ तत्रास्य विषयासक्तस्य संसारः स च स्वरूपग्रहणेन निवर्तते श्रुतिवक्तुं विपर्ययग्रहीतस्य स्मात्तात्पर्येण तं मशक्तो राजभूतांतमिवाह ॥ आसीदिति पुरंजनादीन् स्वयमेव ततः पंचमेऽध्याये व्याख्यास्यति ॥ तथापि स्वल्पं व्याख्यायते यथोपयोगं किंचिद्व्याख्या-स्यामः ॥ तत्र स्वकर्मभिः ॥ पुरं जनयतीति पुरंजनो जीवः ॥ न विज्ञातं नाम यस्य न च विज्ञातं चेष्टितं यस्य

एतेतां संप्रतीदं ते स्मरंतो वैशसं तव ॥ संपरेतमयः कूटैः छिंदंत्युच्छितमन्यवः ॥९॥ अत्र
ते कथयिष्येऽमुमितिहासं पुरातनं ॥ पुरंजनस्य चरितं निबोध गदतो मम ॥१०॥ आसीत्
पुरंजनो नाम राजा राजन् बृहच्छ्रवाः ॥ तस्याविज्ञातनामासीत्सखाविज्ञातचेष्टितः ॥११॥
सोऽन्वेषमाणः शरणं बभ्राम पृथिवीं प्रभुः ॥ नानुरूपं यदाविंददभूत्स विमना इव ॥१२॥
न साधु मेने ताः सर्वाः भूतले यावतीः पुरः ॥ कामान्कामयमानोऽसौ तस्य तस्योपपत्तये

सखेश्वरस्तस्य सखा ॥ यद्वा ॥ विज्ञातं चेष्टितं जीवप्रेरणादिलक्षणं यस्य ॥ जीवपारतंत्र्यस्यानुभवसिद्धत्वात् ॥११॥ शरणं भोगायतनं देहं ॥१२॥ यावतीः पुरस्ताः ॥ तस्य तस्य कामोपपत्तये प्राप्तौ साधु न मेने ॥ गवादिदेहानामैहिकपारलौकिकभोगायोग्यत्वाभावात् ॥ तथा च श्रुतिः ॥ ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ॥ १२ ॥ ८२

हिमवतोदक्षिणेषुसानुषुकर्मक्षेत्रेभारतवर्षे॥पुरंमनुष्यशरीरंलक्षितानिदृष्टानिसर्वाणिलक्षणानिय
स्मिंस्तथैवपंगुत्वादिदोषरहितामित्यर्थः॥१२॥तामनुवर्णयतित्रिभिः॥अत्रकिंचित्किंचित्सादृश्यमवलंब्यक
थासौंदर्यायप्राकारादीनिवर्णयति॥परितैरितिपुरुषमांसअस्थीनिगवाक्षानखादयःशरीरावयवाःप्र
कारादिपुरावयवत्वेनरूप्यंते॥स्वर्णादिशृंगैःशिखरैःपुंकायेगदहास्तैःसंकुलामितिआधारादिचक्राणि
गृहाःशृंगाणिचराजमार्गादिस्वभावविवक्षिताः॥१४॥नीलादिभिःक्लृप्ताहर्म्यस्थलीलयस्या॥अरुणोमणि

सएकदाहिमवतोदक्षिणेष्वथसानुषु॥ददर्शनवभिर्द्वार्भिःपुरंलक्षितलक्षणां॥१३॥प्राकारो
पवनाट्टालपरिखैरक्षतोरणैः॥स्वर्णरौप्यायसैःशृंगैःसंकुलांसर्वतोगृहैः॥१४॥नीलस्फटिकवै
डूर्यमुक्तामरकतारुणैः॥क्लृप्तहर्म्यस्थलींदीप्तांश्रियाभोगवतीमिव॥१५॥सभाचत्वररथ्या
भिराक्रीडायतनापणैः॥चैत्यध्वजपताकाभिर्युक्तांविद्रुमवेदिभिः॥१६॥

कांस्थलीहृदयं॥नागलोकोनीलादिभावेनरूप्यंतेतेनत्वावान्सतावाभोगवतीनागानांपुरीमिव॥१५॥सभासमा
जस्थानंचत्वरंचतुष्पथः रथ्याराजमार्गाः॥आक्रीडायतनंद्यूतादिस्थानं॥आपणोहट्टः॥चैत्यंजनानांवि
श्रामस्थानंध्वजेषुपताकाः ताभिर्युक्तां॥अत्रचविषयनिष्ठबुद्धियोगेनजीवस्यदेहसंबंधइतिविव
क्षितविषयवर्गवासोपवनत्वेनरूप्यतइतितद्विशेषान्स्रक्चंदनादीन्विद्रुमलताभावेनशेषंकथालं
कारः॥१६॥ ॥

वाटोपवने मम सा ददर्श इति वक्तव्ये नान्वयः ॥ तदन्तां विहंगालिकुलानां कोलाहलो येषु ते जलाशया यस्मि
न् ॥ १७ ॥ हिमनिर्झराणां विप्रुषो बिंदवः ॥ तद्वता कुसुमाकरसंबंधिना वायुना चलंतः प्रवालविटपाः शाखा
भा॰च॰ ९२ श्रयेषां तैर्वृक्षैर्नलिनानां तटेषु संपत्समृद्धिर्यस्मिन् ॥ १८ ॥ अनाबाधे तत्कृतबाधरहिते ॥ मुनिव्रतैः रहितैः स्वैः
आत्मानमाहूतं मन्यते यत्र ॥ १९ ॥ तत्र प्रमदोत्तमां विवेकवतीं बुद्धिं ददर्श ॥ यदृच्छयागतामिति तपोसंवेद्यउ

पुष्पोत्तमवाटोपवने दिव्यद्रुमलताकुले ॥ नदद्विहंगालिकुलकोलाहलजलाशये ॥ १७
हिमनिर्झरविप्रुष्मत्कुसुमाकरवायुना ॥ चलत्प्रवालविटपनलिनीतटसंपदि ॥ १८ ॥
नानारण्यमृगव्रातैरनाबाधे मुनिव्रतैः ॥ आहूतं मन्यते यत्र पान्थः कोकिलकूजितैः ॥ १९
यदृच्छयागतां तत्र ददर्श प्रमदोत्तमाम् ॥ भृत्यैर्दशभिरायान्तीमेकैकशतनायकैः ॥ २० ॥
पंचशीर्षाहिना गुप्तां प्रतीहारेण सर्वतः ॥ अन्वेषमाणामृषभमप्रौढां कामरूपिणीम् ॥ २१
सुनासां सुदतीं बालां सुकपोलां वराननाम् ॥ समविन्यस्तकर्णाभ्यां बिभ्रतीं कुण्डलश्रियम् ॥ २२

तिं रूपवतीं ददर्श यति ॥ तामनुवर्णयति सार्धैस्त्रिभिः ॥ दशभिर्ज्ञानकर्मेन्द्रियैः ॥ एकैकं प्रत्येकं शतं च नी
तागंधादिवृत्तयस्तासां नायकैः पतिभिः सह ॥ पाठान्तरे ॥ नायकाः स्त्रियो येषां तैः ॥ २० ॥ पंचशीर्षाणि प्राण
वृत्तयो यस्य तेनाहिना प्राणेन प्रतीहारेण पालकेन गुप्तां ॥ ऋषभं भर्तारं ॥ २१ ॥ गंधादिज्ञानानि दिभि ९३
बुद्ध्यवयवैः सुनासात्वादिरूप्यते ॥ समविन्यस्तयो रचितयोः कर्णयोस्ताभ्यां कुण्डलशोभां दधती ॥ २२ ॥

ग्रन्नमयं हि सोम्यमनः इति पतत्क मंतंदन स्पेसादिक्ष स्तनमारेणाशणामामिस्रुतं ॥ नूपुरैः क्वणाझंपादाभ्यां नू
पुरैरित्यंगुलीयकानामप्युलक्षणाद्द्वचनं ॥ २३ ॥ अजितकेशारं यौवनोपक्रमो याभ्यां समौ चवृत्तौ च ॥ २४
नामाहेति ॥ तयोः संवादोक्तेः सेवथदार्शायत्र्यणां गण वशुवीवामूलमतो यस्य कटाक्षस्य वानस्पतेन स्पृष्टो वि
द्रुः ॥ प्रेममाणाउच्चैः प्रेमतीभूः यत्र स्थानीयायस्मितं तेन ॥ २५ ॥ कृतः स्थानादिहागतासि हे सति पृथ्योः समीपस्था

पिशंगनीवीसत्रुओणी शणमां कनकमेखलां ॥ पद्भ्यां क्वणाझ्ना चलंतीं नूपुरैर्देवतामिव ॥ २७ ॥ म
नोयं जितकैशोरी समवृत्तौ नितंबरौ ॥ वहतीं तेन निगूढौ ती व्रीडया गजगामिनी ॥ २८ ॥ तामाहल
लितवीरः सन्नीउस्मितशोभना ॥ स्त्रियं नपाणापुत्रेन स्पृष्टः प्रेमाक्षमद्भवा ॥ २९ ॥ कातंकेजपला
शात्कि स्यासी दृक्कृतः सति ॥ रमामनपश्रीभीह किं विकीर्षसि शमने ॥ ३० ॥ कपते
एकादशमहाभटा ॥ पताश्च ललनामभक्तेः पतते हि पुरं मर ॥ ३१ ॥ तद्धीर्भवान्यस्य यवाग्रमाय
तिं विचिन्वतीं किं मनिवहद्वावने ॥ तं दक्षिकामामसमस्तकामकपद्मकोशः पतितः कराग्रात ॥ ३२

भूः तामालक्ष्य किं कर्तुमिच्छसी स्पृष्ठी ॥ ३३ ॥ तव ये व ययापस्वनुवर्तिनं पतेकैकादशो महाभटोद्धृ इवल
त्वेनवदामाणाय पुरुषामतेन वृद्धे मनः एथगुपादानं वृद्धिपरिचारकेऽपि ये महापतयातस्परिचारकत्वं वि
वक्षया ॥ ३४ ॥ तं ह्रीः किं पतिं यमं विचिन्वती ॥ अथवा भवानीपतिं शिवं विचिन्वतीं किं वा कसरस्वतीपतिं ब्र
ह्माणं किं रमापतिं विष्णुं निरिव समपतीमती ॥ कथंभूतं पतितं दक्षिकामैनैवतन्क्रतयातं दक्षिकामनये

॥ ५४ ॥

भा·वि·
९८

हेवरारोहस्त्वासांमध्येत्वमस्मतमापितभवतियतोभविस्मृकन्नहिदेवत्ताभवंस्पृशंति॥वीरवरेणमयानउ
त्तमकर्मांकथंत्वयामहालेकरोमीतिचेतत्राह॥अदभ्रकर्मणाअदभ्रमनल्पकर्मतत्संपाद्यंयस्यतेन
स्वतोकर्मतेनतत्संगात्सकामोभवामीत्यर्थः॥परंवैरंवैरंवैकुंठ॥५॥यद्यस्मादयोगेनविशिष्टेनविहंडि

नासांवरोर्थस्यतमाभविस्मृकपुरीमिमांवीरवरेणसाकं॥अर्हस्यलंकर्तुमद
भ्रकर्मणालोकंपरंश्रीरिवयत्तकुंभा॥५॥यदेषमायाविवृहितेह्रियंसश्रीउ
माविस्मितविभ्रमद्दृवा॥नपापदृष्टोभगवान्मनोभवःप्रवायतेयानुगृह्णाण
शोभने॥३॥तमाननेत्संभ्रुस्तारलोचनव्यालविनीलालकवृंदसंवृते॥उत्तीय
मेदर्शयवल्गुवाचकंयद्विरुपानाभिमतंविसुविस्मिते॥३॥

तमिद्रियंमनोयस्य।तेमनोभवोवायते॥अथतस्मादनुगृह्णासश्रीउं॥यद्भावेनप्रेमणास्मितंतेनविभ्रमं
तीभ्रूः यस्याएतादृशातयाउपसृष्टःप्रेरितः॥१॥यत्श्रीउयासंगत्वेनभवति॥तदाननमश्रीयमेदर्शाय ९८
शोभनेभ्रूःवोयस्मिन्स्तारेशोभनकनीनकलोचनेयस्मिन्॥व्यालविनोदीर्घोयेनीलाश्चलकाले
वाहृदेनसंवृत॥वल्गूनिवाचकानिवाक्यानियस्मिन्॥३॥

देवी रम्या पितं दृष्ट्वा मोहिता सती तमाह ॥ पत्न्युक्तं कस्यासीत्यनेन कस्य पुत्रो गोत्रजेति च ॥ किं नामासीति तत्राह
आत्मनो मम परस्य तवापि कर्त्तारं सम्यक् न विद्मः ॥ गोत्रं नाम च यत्कृतं भवति तेन कृतं विद्मः ॥ २८ ॥ आत्मनो म
म शरणमिदं पुरीयेन निर्मितां तं च न विद्मः ॥ २९ ॥ पत्न्युक्तं कृत्य तेन पृष्ट्वा इति तत्राह ॥ यत इति ॥ ३० ॥ आत्म
नाम गोत्रादि स्थितं दृष्ट्वा गतो हि मत्पत्नि दिष्ट्या तावद्दृष्टुं ग्राम्यान् उद्दिश्य ग्रामाहीन उद्वहिष्यामि संपादयिष्यामि

इत्थं पुरंजनं नारी याचमानमधीरवत् ॥ अभ्यनंदत तं वीरं हसंती वीरमोहिता ॥ २७ ॥ न विदाम वयं
सम्यक् कर्त्तारं पुरुषर्षभ ॥ आत्मनस्य परस्यापि गोत्रं नाम च यत्कृतं ॥ २८ ॥ इहाद्य संतमात्मानं वि
दाम न ततः परं ॥ येनेयं निर्मिता वीर पुरी शरणमात्मनः ॥ २९ ॥ एते सखायः सख्यो मे नरा नार्यश्च
मानद ॥ सुप्तायां मयि जागर्त्ति नागोऽयं पालयन् पुरीं ॥ ३१ ॥ दिष्ट्यागतोसि भद्रं ते ग्राम्यान्कामानभीप्स
से ॥ उद्वहिष्यामि तांस्तेहं स्वबंधुभिररिंदम ॥ ३२ ॥ इमां त्वमधितिष्ठस्व पुरीं नवमुखीं विभो ॥ मयोपा
नीतान् गृह्णानः कामभोगान् शतं समाः ॥ ३४ ॥ कं नु त्वदन्यं रमये ह्यरतिज्ञमकोविदं ॥ असंपरायाभि
मुखं अश्वस्तनविदं पशुम् ॥ ३५ ॥

स्वबंधुभिः सखीभिश्च ॥ ३३ ॥ समाः संवत्सरान् मनुष्यरे
हात्वं वेशान् शतमित्युक्तं ॥ ३४ ॥ प्रवृत्ति स्वभावता निवृत्ति निंदा पूर्वकं तत्संगमपि निंदति पंचभिः ॥ ता
नीत्य रमये अरतिज्ञं नैष्ठिकं ॥ विषयसुखेषु नासक्तं ॥ अकोविदं अनिषिद्धस्वाद्यत्यागिनं संपरायो मरण
मित्यर्थः अभिमुखं परलोकचिंताशून्यं ॥ अश्वस्तनविदं च ॥ श्वः इदं कर्त्तव्यमिति लोकचिंताशून्यं पशुतुल्यम् ॥ ३६

अश्मारूढेष्वप्रजानंदाः॥पुत्रमहं त्वं श्रमतं तं मोदतः॥केवलिनो यतयः॥३९॥यद्धाश्रम इति यतद्देमां ईशरण
माश्रयेवं वदंति॥४०॥भोगिभोगयोः सर्पदेहाकारयोस्तत्त्वभुजयोर्यत्र सज्जेत॥एवंभूतेकस्याः स्त्रियः मनः
भा॰च॰ ९५ स्रातनकस्याश्रपियोभवान् अनाथवर्गाः दीनस्तोमस्तेषां आधिमलं अत्यर्थं अपाहितं सर्वत्र चरति

धर्मार्थकाम्याः कामौ च प्रजानंदो मज्जेयश्राः॥लोका विशोका विरजा यात्र केवलिनो विदुः॥३९॥
पितृदेवर्षिमर्त्यानां भूतानामात्मनस्त्वह॥देमेवं दंति शरणं भवे स्मिन्यद्गृहाश्रमः॥४०॥ काना
मवीर विख्यातवदान्य प्रियदर्शने॥ नहूणां नयतिं मामामादृशीनां दृशां स्वयं॥४१॥ कस्या मनस्ते
भुवि भोगिभोगयोः स्त्रियो न सज्जेद्भुजयोर्महाभुज॥ योनाथवर्गाधिमलं च घृणोद्धृतस्मितावलो
केन चरत्यपोहितं॥४२॥ नारद उवाच॥ इति तौ दंपती तत्र समुद्यसमयं मिथः॥ तां प्रविश्य पुरीं
राजन्मुमुदाते शतं समाः॥४३॥ उपगीयमानो ललितं तत्र तत्र च गायकैः॥ क्रीडन्परिवृतः स्त्री
भिर्हृदिनीमाविशच्छुचौ॥४४॥

केनापोहितं घृणयोद्धृतः॥ अतिशयितो यः स्मित एव कोपावलोकस्तेन॥४२॥ समुद्यसमुद्दीर्यसमाः
संवत्सरान्॥४३॥ तत्र जाग्रदवस्थायां तद्देवेणाह॥ उपगीयमान इति॥ स्वप्नावस्थामाह॥ हृदि ९५
नी हृदयाकाशे॥ स्नापयस्थाने॥ शुचौ निदाघे॥४४॥

द्वानीनवद्वारप्रदर्शनपूर्वकं जाग्रदवस्थां प्रपंचयति॥ समेतियावदध्यायसमाप्ति॥ तस्याः पुरउपरिकृता
द्वाराः सप्तपूर्वाइतिपादे॥ सप्तनूनानेत्रेनासिकेश्रोत्रेमुखंचेति॥ अधोद्वेद्वारेगुदलिंगे॥ पदंकथ्येति॥ आत्म
नःसम्यगविज्ञानादनियतत्वाच॥ ८५॥ तासुसप्तसुपंचद्वाराःपौरस्त्याः एवंद्विभवाः॥ ८६॥ खद्योतवदल्प
प्रकाशात्वामनेत्ररूपा॥ आविर्मुखतःसप्तविषयप्रामाव्यबहुप्रकाशदक्षिणलक्षणात्तस्माद्दक्षिणेअक्षेआत्म

सप्तोपरिकृताद्वाराःपुरस्तस्यास्तुदेहभृत्॥ पृथग्विषयगत्यर्थंतस्यांयःकश्चनेश्वरः॥ ८५॥
पंचद्वारस्तुपौरस्त्यादक्षिणैकातथोत्तरा॥ पश्चिमेद्वेअमूषांतेनामानिनृपवर्णये॥ ८६॥
खद्योताविर्मुखीचप्राग्द्वारावेकत्रनिर्मिते॥ विभ्राजितंजनपदंयातिताभ्यांद्युमत्सखः॥ ८७॥
नलिनीनालिनीचप्राग्द्वारावेकत्रनिर्मिते॥ अवधूतसखस्ताभ्यांविषयंयातिसौरभं॥ ८८॥
मुख्यानामपुरस्ताद्वास्तत्रापणबहूदनौ॥ विषयौयातिपुरराड्रसज्ञविपणान्वितः॥ ८९॥

नौवीर्यवत्तरत्वात्स्मृते॥ स्वानुभवाद्बहुतरप्रकाशाधिक्यं॥ एकत्रकंसंलग्नेविभ्राजितंरूपंद्युमत्सखःचक्षुःसहि
तः॥ ८७॥ नलनालशब्दौनाडिरूपौचिनोतेःतत्रनलिनीवामदक्षिणनासिकेअत्रापिसंज्ञाभेदादेवकार्यभेदनापि
कंरूपंवदतइतिपमं॥ अवधूतोवायुरधिष्ठितोघ्राणः॥ सौरभंगंधं॥ ८८॥ मुख्योमध्यमयानाआस्यंआपणोभाषणो
बहूदनस्त्रिप्रमानं॥ बहूदनसमवतिःपरोक्तवादनातरसज्ञंरसनेन्द्रियंविपणोवागिंद्रियंताभ्यामन्वितः॥ ८९

दक्षिणेनेति नन्तरीया किंतु दक्षिणस्यां दिशि यस्मिन्नर्थे॥ तद्वितीयमिति प्रत्ययोऽप्यसंज्ञः एवमन्तरेणो
भा॰ च॰ ति॥ अयमर्थः॥ पंचानां विषयाणामश्रमतो नवगतानां प्रकाशनायालमिदं पंचालं शास्त्रं श्रवणकाले चव
५६ लाधिकारदक्षिणकर्णः॥ प्रथमं प्रवर्तते शास्त्रे च प्रथमं श्रोतव्यमेकमेकांगुमित्येतावता साम्येन प्रवृत्तिसंज्ञ
स्यकमेकांगुस्य दक्षिणकर्णेन श्रवणमिष्यते तेन तत्स्वदर्थमनुष्ठाय पितृभिराहृतः॥ पितृलोकप्रापकं पि
तृयाने प्रपद्यते॥ तदनेन प्रकारेण पितॄणामाह्वानमनेन भवतीति पितृहूर्दक्षिणकर्णः॥ एवं तद्वैप

पितृहूर्नृप पुर्या द्वार्दक्षिणेन पुरंजनः॥ राष्ट्रं दक्षिणपंचालं याति श्रुतधरान्वितः॥५०॥
देवहूर्नाम पुर्या द्वा उत्तरेण पुरंजनः॥ राष्ट्रमुत्तरपंचालं याति श्रुतधरान्वितः॥५१॥
आसुरी नाम पश्चाद्द्वास्तया याति पुरंजनः॥ ग्रामकं नाम विषयं दुर्मदेन समन्वितः॥५२॥
निर्ऋतिर्नाम पश्चाद्द्वास्तया याति पुरंजनः॥ वैशसं नाम विषयं लुब्धकेन समन्वितः॥५३॥

रीत्येनोत्तरः कर्णो देवहूः॥ तथा च व्याख्यास्यति॥ पितृहूर्दक्षिणः कर्ण उत्तरो देवहूः स्मृतः॥ प्रवृत्तं च नि
वृत्तं च शास्त्रं पंचालसंज्ञितं॥ पितृयानं देवयानं श्रोत्रात् श्रुतधराद्व्रजेदिति॥५१॥ असुराणामिंद्रियारामाणां
मासियमासुरी शिश्नद्वाः॥ ग्रामकं ग्राम्यजनानां स्वसुखव्यवायं दुर्मदेन गुह्येंद्रियेण॥५२॥ निर्ऋतिर्नाम गु ५६
दः सत्त्वहारत्वात्॥ वैशसं मलविसर्गं लुब्धकेन पायुना तेनोत्क्रांतः सद्गः खश्रमात्सः लुब्धकसाम्यम्॥५३

अमीषांमध्येनिर्वाक्पादःपेशस्कृतहस्तःतावुभावंधौछिद्राभावात्स्वतोज्ञानक्रियाशक्त्यभावाच्चय
न्तावेवंतावेंद्रियवंतोदेहानामधिपतिःपुरंजनःनविंद्रियमात्रमिति सर्वेषांतमोविनाशात॥५४॥अंतःपुरहृद

अंधावमीषांपौराणांनिर्वाक्पेशस्कृतावुभौ॥अत्रएवनामधिपतिःताभ्यांयातिकरोतिच॥५४॥स
यर्ह्यंतःपुरगतोविषूचीनसमन्वितः॥मोहंप्रसादंहर्षंवायातिजायात्मजोद्भवं॥५५॥एवंकर्मसुसं
सक्तःकामात्मावंचितोबुधः॥महिषीयद्यदीहेततत्तदेवान्ववर्तत॥५६॥क्वचित्पिबंत्यांपिबतिम
दिरांमदविह्वलः॥अश्नंत्यांक्वचिदश्नातिजक्षत्यांसहजक्षिति॥५७॥क्वचिद्गायतिगायंत्यांरुदंत्यांरु
दतिक्वचित्॥क्वचिद्धसंत्यांहसतिजल्पंत्यामनुजल्पति॥५८॥क्वचिद्धावतिधावंत्यांतिष्ठंत्यामनुति
ष्ठति॥अनुशेतेशयानायामन्वास्तेक्वचिदासतीं॥५९॥क्वचिच्छृणोतिशृण्वंत्यांपश्यंत्यामनुपश्य
ति॥क्वचिज्जिघ्रतिजिघ्रंत्यांस्पृशंत्यांस्पृशतिक्वचित्॥५९॥क्वचिच्चशोचतींजायामनुशोचतिदीनवत्
अनुहृष्यतिहृष्यंत्यांमुदितामनुमोदते॥६०॥

यंगतःविषूचीनंसर्वतोमुखंमनःमोहप्रसादहर्षास्तमःसत्वरजःकार्याणिजायाबुद्धिःआत्मजाइंद्रिय
परिणामास्तदुद्भवं॥५५॥इहतईहेतअन्ववर्ततअनुचकार॥५६॥नदेवाहंक्वचिदिति॥जक्षत्यांभक्षयंत्यां॥५७
आसतींआसीनाम्॥५८॥५९॥६०॥६१॥

भा॰ च॰ ८१

सर्वांश्च संगत्वादिलक्षणा प्रकृतिः स्वभावो वंचितो यस्य सर्वया प्रकृत्यावंचित इति वा ॥ नेच्छन् लौक्यात् पार
वर्णनात् ॥६४॥ इ॰ चतुर्थे पंचविंशः ॥२५॥ षड्विंशे मृगयाव्याजात्स्वप्नजागरणोक्तितः ॥ सङ्क्षिप्ता गयोगा
भ्यां संसृतिः सा प्रपंच्यते ॥१॥ नदेव मात्मनिऽव्यापि कृतो स्व प्रभावस्या जाग्रदवस्था वाक्या ॥ इदानीं स्वप्नावस्था
माह ॥ स एकदेति दशभिः ॥ महानिः श्वासो यन्तुं कर्तव्यभोत्तृत्वादिभिनिवेशो यस्य स रथमाह यत्पंच प्रस्थ
वनमगादिति द्वितीयेनान्वयः ॥ रथं तदानीमेव विसृष्टं तस्य मदेहं जाग्रदेहस्य स्यात तस्य वत्सराणघभोग्य प्रस्ते नो

विमलव्योमहृष्यैवं सर्वप्रकृतिवंचितः ॥ नेच्छन्नतुकरोत्सनं लौक्यात्कीडन्मृगोपथा ॥६५॥ इति श्री
भागवते चतुर्थे पुरंजनोपाख्याने पंचविंशः ॥२५॥ नारद उवाच ॥ स एकदा महेष्वासो रथं पंचाश्वमा
शुगं द्वीषं द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेणुं पंचबन्धुरं ॥१॥ एकरश्म्येकदमनमेकनीडं द्विकूवरं ॥ पंचप्रहरणं
सप्तवरूथं पंचविक्रमं ॥२॥

लक्षणात् ॥ पंच तस्या इन्द्रियाणि एवाश्वा यस्य ॥ आशुगं शीघ्रगतिं द्वे अहंताममते ईषे दंडिके यस्मिन् पुण्यपापे चक्रं यस्य ए स्या
कं प्रधानं अक्षो यस्य ॥ त्रयो गुणा वेणवो ध्वजा यस्य ॥ पंच प्राणा बंधुराणि बंधुनानि यस्य ॥ एकं मनो रश्मिः
प्रग्रहो यस्य ॥ एका बुद्धिर्दमनः सूतो यस्य तं च तं च ॥ एकं हृदयं नीडं रथिन उपवेशस्थानं यस्मिन् ॥ द्वौ शोकमो
हौ कूबरौ युगबंधनस्थानं यस्य पंच शब्दादयो विषया प्रह्रियंते प्रक्षिप्यंते यस्मिन् ॥ अस्य आख्याने भविष्यति
पंचेन्द्रियार्थ प्रक्षेप इति ॥ सप्त धातवो वरूथरक्षार्थं चर्मा द्यावरणानि यस्मिन् ॥ पंच कर्मेन्द्रियाणि विक्रमा

८१

हैमोपस्करः हैमो वर्णाभरणानि स्वर्णवर्मा स्वर्णमयं वर्म कवचं यस्य॥ रजोगुणावृतः अक्षयेषुधिः इषुधिर्निषंगः॥
अनंतवासनाहंकारोपाधिः॥ एकादशो मनोरूपश्चमूनाथः सेनापतिर्यस्य वा मनो नाम यस्य मनसः अथ द्वात्वे
कल्पविकल्पात्मकस्य द्वंद्वलनेन वलमाणस्य चमूनाथत्वमिति विभागः॥ पंच शब्दादयो विषयाः प्रस्था
मानेवा यस्मिन्॥ तद्वने भजनीयदेशमगात॥२॥ आत्ता गृहीता इषवो रागद्वेषादिरूपाः कार्मुकं च भोगाय अभि
निवेशरूपं येन॥ जायां विवेकवतीं बुद्धिं विहाय॥ अतदर्हां त्यागानर्हां त्यागे हेतुः॥ मृग्यंत इति मृगा विषयास्ते
ष्वसने भोगासक्तिः तेन लालसा स्पृहा यस्य॥४॥ बाणै रागादिभिः वनेषु भजनीयदेशेषु वनचरान् भजनीय

हैमोपस्करमारुह्यस्वर्णवर्माक्षयेषुधि॥ एकादशचमूनाथः पंचप्रस्थमगाद्वनं॥३॥ चचारमृ
गयां तत्र दृप्त आत्तेषुकार्मुकः॥ विहाय जायामतदर्हां मृगव्यसनलालसः॥४॥ आसुरीं वृत्तिमा
श्रित्य घोरात्मा निरनुग्रहः॥ न्यहनन्निशितैर्बाणैर्वनेषु वनगोचरान्॥५॥ तीर्थेषु प्रतिदृष्टेषु राजा
मेध्यान्पशून्वने॥ यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते॥६॥

विषयान्यहनत आत्मसात्कृतवान्॥ कथ्यापदेशस्पष्टमेव॥५॥ ननु आसुरीं वृत्तिमाश्रित्येति किमिति निंद्यते मृ
गया॥ कथापदेशेषु तावच्छास्त्रे विहितैव सा॥ अत आत्मपदेशेऽपि जीवस्य विषयभोगो विहित एवेत्याशंक्याह ती
र्थेष्विति त्रिभिः॥ अयं भावः नहि मृगया विधीयते रागप्राप्तत्वात्॥ किंतु नियम्यते प्रवृत्तिः संकोच्यते॥ नियममेव
दर्शयति॥ यावदर्थमलं लुब्धो हन्यान्॥ नहि तीर्थेषु श्राद्धादिष्वेव तत्रापि प्रतिदृष्टेषु शास्त्र्या तेष्वेव
नियम्य श्राद्धादिषु तत्रापि यज्ञेषु मेध्यानेव न वनपशून्॥ यावदुपयोगमेवेति॥ एवं जीवस्य विषयसेवा यावदुपयो

भा० व०
९८

श्रेतो नावश्यतमित्याह ॥ यद्यति ॥ एवं नियतं कर्म विद्वान् ॥ तेनैव फलत्यागेन तेनाख्येनवा कर्मणो वमनुष्ठितेन त्वा
नं भवति ॥ तेन ज्ञानेन देहेन नासौ नुष्ठानेन लिप्यते ॥ ७ ॥ अन्यथा नियमालंघनेन श्रेतः करणशुद्ध्यभावात्कर
ताभिमानमारूढः कर्मभिरनुबध्यते ततश्च गुणप्रवाहे पतितो योनिं व्रजति ॥ ८ ॥ मासं संसारिकं परिसमाप्य पुनरपि
गयाममेवानुवर्तयन्ति ॥ तत्रेति ॥ चित्रा वाजा पत्रा येषां तैः विप्लवो नाशः करुणात्मनां हृत्पालूनां दुःसहः

एवं कर्म नियतं विद्वान्कुर्वीत मानवः ॥ कर्मणा तेन राजेन्द्र ज्ञानेन न स लिप्यते ॥ ७ ॥ अन्यथा कर्म कु
र्वाणो मानारूढो निबध्यते ॥ गुणप्रवाहपतितो नष्टप्रज्ञो व्रजत्यधः ॥ ८ ॥ तत्र निर्भिन्नगात्राणां चित्र
वाजैः शिलीमुखैः ॥ विप्लवो भूद्दुःखितानां दुःसहः करुणात्मनां ॥ ९ ॥ शशान्वराहान्महिषान्गव
यान्रुरुशल्यकान् ॥ मेध्यानन्यांश्च विविधान्विनिघ्नन् श्रममध्यगात् ॥ १० ॥ ततः क्षुत्तृट्परिश्रान्तो
निवृत्तो गृहमेयिवान् ॥ कृतस्नानोचिताहारः संविवेश गतक्लमः ॥ ११ ॥ आत्मानमर्हयांचक्रे धूपालेप
स्रगादिभिः ॥ साध्वलंकृतसर्वांगो महिष्यामादधे मनः ॥ १२ ॥ तृप्तो हृष्टः सुदृप्तश्च कंदर्पाकृष्टमानसः
न व्यचष्ट वरारोहां गृहिणीं गृहमेधिनीम् ॥ १३ ॥

९ ॥ १४ ॥ तदेवं स्वभावस्यादर्शिता इदानीं पुनरपि विवेकवत्या बुद्ध्या रममाणस्य पुराद्दिस्तत्तिष्यंचपि
थन् ॥ कथामोदयायतस्याः प्रणयकुपिताया अनुनयं प्रस्तावसहितमाह ॥ तत्र स्नाता स्यपावद्धाय
समाभि ॥ आर्द्रे इयिवानागतः कृतस्नानमुचिताहारस्थ्येन संविवेश शयामाश्रितः ॥ ११ ॥ १२ ॥ गृ
हमेधिनी सा किं कर्तृ हितराजस्यो द्व्यावर्तमानोना पश्यन् ॥ १३ ॥॥ ९८

वेदिषत्॥ द्विप्राचीनवर्हिः॥ अंतःपुरस्त्रियः॥ तत्सावीसेश्वरीणां ग्रामिनीसहितानां॥ यथाङ्गराजस्याद्विश्यमा
कं॥१४॥ यंगेचक्रादिरहिते॥१५॥ निरवस्तारेऽथ्रास्तरणारहिते॥१६॥ अथधुतांप्यकदेहादरा॥ तत्संगेनो न्मथि

अंतःपुरस्त्रियोऽप्पृच्छद्विमनाइववेदिषत्॥ अपिवःकुशलंरामाः सेश्वरीणांयथापुरा॥ नतथैतर्हिरो
चतेगृहेषुगृहमेधिनः॥१७॥ यदिनस्यान्नहेमानातापत्नीवापतिदेवता॥ यथैरथइवभ्रांतःकोनामीत
हीनवत्॥१८॥ कवर्ततेसाललनामज्ञेतेयसनाणांवै॥ यामामनुहरतेप्राप्तादीपयतीपदेपदे॥१९॥ रा
माऽऽऽऽतुः॥ नरनाथनजानीमः त्वंयियाथद्यवस्यति॥ भूतलेनिरवस्तारेशयानांपश्यपशाञ्चुहन्॥२०
पुरंजनःस्वमहिषीनिरीक्ष्यावधुतांभुवि॥ तत्संगोन्मथितज्ञानोवैक्लव्यंपरमंययौ॥२१॥ सांत्वयन्
श्लक्ष्णयावाचाहृदयेनविदूयता॥ प्रेयस्याः प्रेमसंरंभलिंगमात्मनिनाभ्यगात्॥२२॥ अनुनिन्येथ
शनकैर्वीरोऽनुनयकोविदः॥ पस्पर्शपादयुगलमाहचोत्संगलालितां॥२३॥ नूनंत्वकृतपुण्यास्ते
भृत्यायेष्वीश्वराः शुभे॥ कृतागस्स्वात्मसात्कृत्वाशिक्षादंडंनयुञ्जते॥२४॥

तेव्याकुलंस्त्वानंयस्य॥२५॥ प्रेमसंरंभःप्राणवकोयत्तस्यलिंगंकुटिलंदृष्ट्वादिस्मितंत्वत्यवान्॥२६॥ उत्संगमा
रोप्यलालितां॥२७॥ कृतमागःअपराधोयैः॥ तेषात्मसात्कृत्वाअस्मदधीनोयमितिमत्वाशिक्षार्थंदंडंनकुर्वंति

भा॰च॰
८८

यतः परमोनुग्रहो दृष्टोयत्त्वं दृष्टो विषीदति मोहः स्यादिह बाल इति ॥ वंधुकत्वं शितांशुकराणां अमर्षणः कोपी ॥२४॥
हे मंदरिहे स्वभ्रु हे मनस्विनी त्वमस्माकं स्वामिनी अतः स्वात्मा मुखं प्रदर्शय ॥ कीदृशं अनुरागभारेण क्रीडया व
योविलंब ॥ मंथरतातेन विलंबेन महितावलोकायस्मिन् ॥ नीलाम्रलकाः एव बालयः ॥ तेरुपस्कृतं भूषितं उ
त्तमनासिकं वल्गुवाकं पसिंस्त्वं ॥२३॥ हे वीरपत्नि वीरस्य मम भार्ये ॥ यत्त्वेकृतापराधः तस्मिन्नहं बालगुणा
लाद्यस्त्व ॥ अस्मिन्नरिपो दासारितरत्र दमदयेदं उकरोमि किं त्वं तं विगतभयमनस्त्वं मे देहि त्रिलोकाममध्ये ।

परमोनुग्रहो दृष्टो भयेषु प्रभुणार्पितः ॥ बालो न वेद न तन्निर्वंधुकृत्यममर्षणाः ॥२४॥ मा त्वं मनस्विनि दृति
स्वभ्रु नरागभारक्रीडाविलंबविलसद्धसितावलोक ॥ नीलालकालिभिरुपस्कृतमुन्नसं स्वानास्य
दर्शय मनस्विनि निवल्गुवाकं ॥२३॥ तस्मिन्नदये दममहं तव वीरपत्नि योन्यत्र भूषणरजालाकृतकि
ल्बिषस्ते ॥ पश्येन वीतभयमन्नमुदितं त्रिलोका ममत्रवेमुररिपोरितरत्रदासात ॥२४॥ वक्त्रं न ते
वितिलकं मलिनं विहर्षं संरंभभीममविसृष्टमपेतरागं ॥ पश्येस्तनावपि शुचोपहतौ सुजातौ वि
बाधरं विगतकुंकुमपंकरागम ॥२५॥

लोकत्रयाद्दृहि रणिन पश्यामि मद्भया देवाः सौ मरिष्यतीत्स
र्थः ॥२६॥ ते वक्त्रमितः एवं कदाचिदपि वितिलकं न पश्यामि ॥ संरंभेण कोपावेशेन भीमं भयंकरमविसृष्ट
मनुज्वलं अपरागं स्नेहशून्यं तथा ते सुजातौ शोभनौ स्तनावपि शोकाश्रुभिरुपहतौ न पश्यामि तथा विंबा
फलाकारमधरं विगतं कुंकुमपंकत्वस्य तांबूलरागोयस्मात्ता दृशं न पश्यामीदानीं कृतमेवं जानीति शे
षः ॥ पाठांतरे एवं भूतं मन्नवं स्तनौ च पश्यन्न शोन विरामी समनयः ॥ विगतः कुंकुमपंकरागो याभ्यामिति स्त

नर्मविलासम ॥२५॥
८८

तत्तस्मात्कृतं किल्बिषमपराधो येन तस्य किल्बिषमेवाह ॥ स्वैरं स्नातं प्रेम्णा तामप्यदृष्ट्वा मृगयां गतस्य देवो देव
नं क्रीडा रतिं ददातीति देवरः कान्तः तं कामवेगेन विस्रस्तं गतं धैर्यं यस्य तं ॥ उशती कामयमाना कृ
पया कं तं योगे अर्थे का भजेत ॥ २८ ॥ इति चतुर्थे षड्विंशः ॥ २६ ॥ सप्तविंशे प्रियापुत्र्यामत्त्या विसृष्टनात्मनः ॥
कालकन्याप्युपाख्यानेनेवरोगायुदीर्यते ॥ तदेवं जीवस्यानुनयादिकथा सौदर्यं प्रेम्णा ॥ अथ तं उपाधिवश्यपा
तमुत्क्रान्तन्निमित्तं संसारपरं पर्यायेनिरूपयितुमाह ॥ इत्यमिति ॥ अत्र च प्रतिपदं कथंचिदध्यात्मपदे विद्योज

तन्मे प्रसीद सुहृदः कृतकिल्बिषस्य स्वैरं गतस्य मृगयां व्यसनातुरस्य ॥ का देवरं वशगतं कुसुमास्त्र
वेगविस्रस्तपौंस्यमुशती न भजेत कृत्ये ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थे षड्विंशः ॥ २६ ॥ नारद उवा
च ॥ इत्थं पुरंजनं सध्र्यग्वशमानीय विभ्रमैः ॥ पुरंजनी महाराज रेमे रमयती पतिं ॥ १ ॥ स राजा महि
षीं राजन्सुस्नातां रुचिराननां ॥ कृतस्वस्त्ययनां तृप्तामभ्यनंददुपागतां ॥ २ ॥

चितं मशक्यमेव श्रोतारं देन तज्जीवस्य स्त्रीपुरुषवासनादार्ढ्यं विचित्रा संसृतिर्भवतीत्येतावदेव कथातात्पर्यं
निदर्शितं ॥ कश्चित्पुमान्कश्चिदास्त्रीत्वं विप्रो भयमन्दधीः ॥ देवो मनुष्यस्तिर्यग्वा यथाकर्मगुणं भवः इति वदता
तत्रादौ पुंस्त्वेन संसृतिरध्यायत्रयेणोक्ता ॥ ततश्चैकेनाध्यायेन स्त्रीत्वेन संसृतिं प्रदर्श्य गुरुप्रसादलब्धज्ञानेन
मोक्षमुक्तं ॥ ततस्तद्देवयथोपयोगं आख्यातमिति पंचाध्यायारंभः प्रतीयते ॥ प्रतिपदंत्वध्यात्मयोजनं नातिउ
पयोगी निःप्रयोजना चेति स्पष्टार्थं प्रत्याख्यानमनादृत्य यथोपयोगमेव व्याख्यास्यामः ॥ सध्र्यक् सम्यक् ॥ विभ्रमैः वि

तोषैः ॥ २ ॥ कृतं तत्स्मरणं तं भगवल्लोकज्ञानसिद्धिहेतुभिः वर्णिताश्रम ॥ २ ॥

भा॰च॰
१॰

उपगूढः परिरब्धः परिरब्धा कंधरा तस्या येन रहस्य एकांते ॥ अनुमंत्रैः अनुकूलगुह्यभाषणैः ॥ अपकृष्टा चेतना
विवेको यस्य ॥ कालरंहः ॥ आयुर्व्ययं प्रमदैव परिज्ञानसाधनं यस्य ॥ ५५ ॥ महार्हे तल्पे उत्कृष्टशय्यायां शयानः
महिष्या भुजउपधिः उपधानं तच्छीर्षकं यस्य ॥ अविसर्गोपादेशयनक्रियाविशेषणं तां महिषीमेव परं पुरुषा

तयोपगूढः परिरब्धकंधरो रहोनुमंत्रैरपकृष्टचेतनः ॥ न कालरंहो बुबुधे दुरत्ययं दिवानिशेति प्रम
दापरिग्रहः ॥ ५५ ॥ शयान उन्नद्धमदो महामना महार्हतल्पे महिषीभुजोपधिः ॥ तामेव वीरो मनुते परं
यः तमोभिभूतो न निजं परं च यत् ॥ ५६ ॥ तयैवं रममाणस्य कामकश्मलचेतसः ॥ क्षणार्द्धमिव रा
जेंद्र व्यतिक्रांतं नवं वयः ॥ ५७ ॥ तस्यामजनयत्पुत्रान्पुरंजन्यां पुरंजनः ॥ शतान्येकादश विराडायु
षोर्द्धमथात्यगात् ॥ ५८ ॥ दुहितृर्दशोत्तरशतं पितृमातृयशस्करीः ॥ शीलौदार्यगुणोपेताः पौरं
जन्यः प्रजापते ॥ ५९ ॥ स पंचालपतिः पुत्रान्पितृवंशविवर्द्धनान् ॥ दारैः संयोजयामास दुहितृः सदृ

यं मन्यत ॥ न तु यन्निजं रूपं ब्रह्म तत् ततः ॥ तमसा अज्ञानेनाभिभूतो यतः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ पुत्रानिंद्रियपरिणामान् दु
हितृः तदनंतरं बुद्धिवृत्तीः पुत्रसंख्या च वाङ्मात्रविवक्षया ॥ दुहितृसंख्या तु पुत्रेभ्यो न्यूनत्वेन गम्या
दृष्यसौ दृष्ट्यार्थे विराड् सम्राट् ॥ आयुषोर्द्धमित्सायपि कथा सौदर्यार्थमेव ॥ ५८ ॥ पुरंजनकन्या तात
पौरंजन्यः ॥ हे प्रजापते ॥ ५९ ॥ दारैः परिणाममानैर्नरहिताहितचिंताभिः ॥ वरैः रूपचितविषयभोगैः ॥ ६०

पुत्राणां पुत्रः कर्माणि पांचालेषु शब्दादिविषयेषु ॥८॥ तेषु पुत्रादिषु तेषामपि ये रिक्थहराः पुत्रास्तेषु च॥ ॥१०॥
युक्तेषु आत्महितेषु कर्मसु अनवहितस्य स वै कालः जरामयः ॥११॥ चंडवेगः संवत्सरः एव तं नामानेनोपलक्षित

पुत्राणां चाभवन्पुत्रा एकैकस्य शतं शतं ॥ यैर्वै पौरंजनो वंशः पांचालेषु समेधितः ॥८॥ तेषु तद्रिक्थ
हारेषु गृहकोशानुजीविषु ॥ निरूढेन ममत्वेन विषयेष्वन्वषज्जत ॥९॥ ईजे च क्रतुभिर्घोरैर्दीक्षितः प
शुमारकैः ॥ देवान्पितॄन्भूतपतीन्नानाकामो यथा भवान् ॥१०॥ युक्तेष्वेवं प्रमत्तस्य कुटुंबासक्तचेतसः
आससाद स वै कालो योऽप्रियः प्रिययोषितां ॥११॥ चंडवेग इति ख्यातो गंधर्वाधिपतिर्नृप ॥ गंधर्वास्त
स्य बलिनः षष्ट्युत्तरशतत्रयं ॥१३॥ गंधर्व्यस्तादृशीरस्य मैथुन्यश्च सितासिताः ॥ परिवृत्त्या विलुंपंति स
वै र्वकामविनिर्मितां ॥१४॥ ते चंडवेगानुचराः पुरंजनपुरीं यदा ॥ हर्तुमारेभिरे तत्र प्रत्यषेधत्प्रजागरः ॥
१५॥ स सप्तभिः शतैरेको विंशत्या च शतं समाः ॥ पुरंजनपुराध्यक्षो गंधर्वैर्युयुधे बली ॥१६॥ क्षीयमाणे
स्वसंबंधे एकस्मिन्बहुभिर्युधि ॥ चिंतां परां जगामार्तः सराष्ट्रपुरबांधवः ॥१७॥

गंधर्वा दिवसाः ॥१३॥ गंधर्व्यो रा
त्रयः तादृशीः तावत्यः मैथुन्यः अहोरात्रिवत् मिथुनीभूय स्थिताः सिताश्चासिताश्च शुक्लकृष्णपक्षीयाः परिभ्रमेण
सर्वैः कामैः सह विनिर्मितां पुरीं अपहरंति ॥१४॥ प्रजागरः प्राणः ॥१५॥ सप्तभिः शतैः विंशत्या च सह ॥१६॥ स्वसंबं

पुरंजनोपाख्याने ॥२८॥

भा॰ च॰
१९

सधवमपुभक्त्वलट्स्वरुवभोक्तासपार्थदेशीतिचेनौविरतनालोचितवान ॥१९॥ कालमद्भुदिताजराभिथा ॥
नपुरुमनेदत्तनेच्छत ॥ वर्हिष्मनेदेशाचीनवर्हिः ॥१९॥ एवमेवययातिपुत्राययतेनहृतामतीवुरुमहातययातिःशुक्र
शपाज्जराप्राप्यपुत्रानुवाच ॥ इमांमद्दीतेतितांज्येष्ठाःचत्वारोनजगृहुः पुरुस्तुजगृहे ॥ ततोययातिस्तस्मै

सप्तवपुरूपांमपुभक्तपंचालेषुसपार्थदेः ॥ उपनीतंवलिंगृह्णन्स्त्रीजितोनाविदद्भयं ॥१५॥ कालमद्भु
ता हिंकाचित्त्रिलोकांवरमिच्छती ॥ पर्यटंतीनवर्हिष्मत्यसनेदत्तकश्चन ॥१९॥ दौर्भगेनात्मनोलोके
विख्यातादुर्भगेतिसा ॥ यातस्याराजमषयेहृतादास्यवेवरं ॥२०॥ कदाचिद्दृष्टमानासाब्रह्मलोका
महींगतं ॥ ववेबृहद्व्रतेंमोतजानंतीकाममोहिता ॥२१॥ मयिसंरंभविपुलमदाच्छापंसुदुःसहं ॥ स्था
तुमर्हसिनैकत्रमयाचाविमृतोकने ॥२२॥ ततोविहितसंकल्पाकन्यकायवनेश्वरं ॥ मयोपदिष्टमा
साद्यवव्रेनाम्नाभयंपतिं ॥२३॥ ऋषभंयवनानांत्वांवृणोमीरेप्सितंपतिं ॥ संकल्पस्त्वयिभूतानांकृ
तःकिलनरिष्यति ॥२४॥ द्वाविमावनुशोचंतिवालावसदवग्रहौ ॥ यल्लोकशास्त्रोपनतंनराति

राज्यंददाविति जराचादादिसत्तं ॥२०॥२१॥ अथाभ्यागत्तवतिमयिसंरंभंक्रोधंकृतानैकत्रस्थातुमर्हतीति
शापमदात ॥२२॥ भयपोभापयश्चयवनाः तेषामीश्वरंभयनामानंववे ॥२३॥ हेवीरत्वामीप्सितंपतिंवृ १९
णोनरिष्यतिनिनश्यति ॥२४॥ लोकतोवेदतश्चयद्देयतेनग्राह्यतेनचउपनतंमांमत्ततयाचतेयोनददा
तियश्चदीयमानंनेच्छति इमौद्वौकर्मभ्रष्टौअनुशोचतिसंतः ॥२५॥

पुरुषेणाकर्तव्यो धर्मः पौरुषः ॥ २६ ॥ देवगुह्यं संहरणं तद्धि प्राणिनां वैराग्यायानुदयाय देवैर्गोप्यते ॥ २७ ॥ न भर्ता तव
समाधिना ज्ञानदृष्ट्या याच्यमानोऽपि लोकस्त्वां नैच्छति ॥ २८ ॥ अव्यक्तगतिः ॥ कुतः शापेन अलक्षितगतिः स
ती लोकमाक्रम्य भुंक्ष्व ॥ एवं सर्वोऽपि लोकस्त्वत्पतिः स्यादित्यर्थः ॥ न चैवं त्वया शंकनीयं मां प्रति कृतलोको
हनिष्यतीति यस्मात्त्वमेव प्रजानाशं करिष्यसीत्याह ॥ याहीति ॥ या मदीया यवनसेना तया युक्ता ॥ २९ ॥ किं

अथो भजस्व मां भद्र भजंतीं मे दयां कुरु ॥ एतावान्पौरुषो धर्मो यदार्ताननुकंपते ॥ २६ ॥ कालकन्यो
दितवचो निशम्य यवनेश्वरः ॥ चिकीर्षुर्देवगुह्यं स सस्मितं तामभाषत ॥ २७ ॥ मया निरूपितस्तुभ्यं प
तिरात्मसमाधिना ॥ नाभिनंदति लोकोऽयं त्वामभद्रामसंमतां ॥ २८ ॥ त्वमव्यक्तगतिर्भुंक्ष्व लोकं कर्मवि
निर्मितं ॥ या हि मे पृतनायुक्ता प्रजानाशं प्रणेष्यसि ॥ २९ ॥ प्रज्वारोऽयं मम भ्राता त्वं च मे भगिनी भव ॥
चराम्युभाभ्यां लोकेऽस्मिन्नव्यक्तो भीमसैनिकः ॥ ३० ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थे पुरंजनोपाख्याने सप्तविं
शः ॥ २७ ॥ नारद उवाच ॥ सैनिका भयनाम्नो ये बर्हिष्मन्दिष्टकारिणः ॥ प्रज्वारकालकन्याभ्यां विचेरु

च प्रज्वार इति ॥ मारको वै स सर्वो ज्वरः प्रज्वरः माहेश्वरस्य व्याधेः तत्पातित्वात् ॥ भीमो घोरः ॥ सैनिका यस्य ॥ ३० ॥
इति चतुर्थे सप्तविंशः ॥ २७ ॥ अष्टाविंशे तु वैदर्भीभावेन स्त्रीविचिंतया ॥ स्त्रीत्वं प्राप्तस्य देवेन कदाचिन्मुक्ति
रुच्यते ॥ १ ॥ इदानीं पुरंजनस्य पुंदेहत्यागप्रकारपूर्वकस्त्रीत्वप्रकारमाह ॥ सैनिका इत्यादि राजसिंहवेश्मा
नीयंते तेन दिष्टं दैवं कुर्वंतीति तथा मृत्योरादेशकारिण इति वा ॥ १ ॥ ॥

जरत्पन्नगेन जीर्णप्राणेन पालितां ॥३॥४॥ द्वार्भिः चक्षुरादिभी रोगरूपेण प्रविश्य ॥५॥६॥ कन्यया जरयोपगू-
भा॰ च॰ ढः सन् तत्प्रतिक्रियां न लेभ इति तृतीयेनान्वयः ॥ हृतैश्वर्यउत्थानादिष्वसक्तः ॥७॥ प्रतिकूलानप्रेपितान्
१२ विषयप्रापणेन ॥ अनादृतान् आदरमकुर्वाणान् ॥ स्वाधीनत्वाभावात् ॥ अनुगा इंद्रियाणि अमात्या इंद्रियदे-

त एकदा तु तरसा पुरंजनपुरीं नृप ॥ रुरुधुर्भौमभोगाढ्यां जरत्पन्नगपालितां ॥३॥ कालकन्यापि बु-
भुजे पुरंजनपुरं बलात् ॥ ययाभिभूतः पुरुषः सद्यो निःसारतामियात् ॥४॥ तयोपभुज्यमानां वै यव-
नाः सर्वतोदिशं ॥ द्वार्भिः प्रविश्य सुभृशं प्रार्दयन्सकलां पुरीं ॥५॥ तस्यां प्रपीड्यमानायामभिमानी
पुरंजनः ॥ अवापोरुविधांस्तापान्कुटुंबी ममताकुलः ॥६॥ कन्योपगूढो नष्टश्रीः कृपणो विषया-
त्मकः ॥ नष्टप्रज्ञो हृतैश्वर्यो गंधर्वयवनैर्बलात् ॥७॥ विशीर्णां स्वपुरीं वीक्ष्य प्रतिकूलाननादृतान् ॥
पुत्रान्पौत्रानुगामात्याञ्जायां च गतसौहृदां ॥८॥ आत्मानं कन्यया ग्रस्तं पंचालानरिदूषितान् ॥
दुरंतचिंतामापन्नो न लेभे तत्प्रतिक्रियां ॥९॥ कामानभिलषन्दीनो यातयामांश्च कन्यया ॥ विग-
तात्मगतिस्नेहः पुत्रदारांश्च लालयन् ॥१०॥

वाः ॥ गतसौहृदां अध्यवसायाभावात् ॥८॥ अरिभिर्विघ्नादिभिर्दूषितान् ॥९॥ कालेन कन्यया हेतुभूत-
या ॥ यातयामान् निःसारानपि कामान् ॥ विगता आत्मनो गतिः ॥ पारलौकिकी ऐहिकाः पुत्रादिस्नेहो १२
यस्य स्नेहादिति वा पाठः ॥१०॥

राजा पुरंजनो हातुं प्रचक्रमे उपक्रांतवानिति ह्योरन्वयः ॥ अनिकामतः ॥ अनिच्छयापि ॥ १० ॥ सपरिच्छदः प्रसव
र्गसहितः कुटुंबेन दीप्यतीति कौटुंबिकः ॥ कुटुंबिन्या ॥ संधिर्नात्र विवक्षितः सान्वयः पुत्रादिसहितः ॥ १२ ॥ यव

गंधर्वैर्यवनाक्रांतां कालकन्योपमर्दितां ॥ हातुं प्रचक्रमे राजा तां पुरीमनिकामतः ॥ १० ॥ भयनाम्नोऽग्रजो
भ्राता प्रज्वरः प्रत्युपस्थितः ॥ ददाह तां पुरीं कृत्स्नां भ्रातुः प्रियचिकीर्षया ॥ ११ ॥ तस्यां संदह्यमानायां स
पौरः सपरिच्छदः ॥ कौटुंबिकः कुटुंबिन्या उपातप्यत सान्वयः ॥ १२ ॥ यवनोपरुद्धायतनो ग्रस्तायां काल
कन्यया ॥ पुर्यां प्रज्वरसंसृष्टः पुरपालोऽन्वतप्यत ॥ १३ ॥ न शेके सोऽवितुं तत्र पुरुकृच्छ्रोरुवेपथुः ॥ गंतु
मैच्छत्ततो वृक्षकोटरादिव सानलात् ॥ १४ ॥ शिथिलावयवो यर्हि गंधर्वैर्हृतपौरुषः ॥ यवनैररिभी राज
न्नुपरुद्धो रुरोद ह ॥ १५ ॥ दुहितॄः पुत्रपौत्रांश्च जामिजामातृपार्षदान् ॥ स्वत्वावशिष्टं यत्किंचिद्गृहको
शपरिच्छदं ॥ १६ ॥ अहं ममेति स्वीकृत्य गृहेषु कुमतिर्गृही ॥ दध्यौ प्रमदया दीनो विप्रयोग उपस्थिते ॥ १७ ॥
लोकांतरं गतवति मय्यनाथा कुटुंबिनी ॥ वर्तिष्यते कथं त्वेका बालकाननुशोचती ॥ १८ ॥

नैरुपरुद्धान्यायतनानि यस्य स पुरपालः प्राणः ॥ १३ ॥ पुरु बहु कृच्छ्रं यस्य तेन उरुर्वेपथुर्यस्य सानलात् वृक्षकोटरादि
व सर्पः ॥ १४ ॥ केनैरुपरुद्धः रुरोद चुक्रोश ध्वनिं चकार ॥ १५ ॥ दुहित्रादीन् दध्यौ विस्तरेणान्वयः ॥ जामयोऽत्र स्नुषाः सुता

[illegible]

ध्यानमेवाह॥ अनाशितेअशोजितेभर्त्सितेभर्त्सनेकृतेयतवाग्भवति॥१९॥अविवेकिनंअविज्ञंमांअपृथितेदे
शांतरगतेमरहमेधीयवत्सेमहयमेअपिकिंनेष्यति॥अनुवर्तेपिष्यति॥एतमेततयतोवीरमूः॥पुत्रवती
भा॰च॰ १३ किंवामहिरहमसहमानामामभिगमिष्यसेवेसर्थः॥२०॥नविद्यतेपरमयनमाश्रयोयेषांतेअपरायणाः

नमध्यनाशितेभंकेनास्नातेस्नातिममम॥मयिहृष्टेहृष्टेसंत्रस्ताभर्त्सितेपतवाम्भयात॥२१॥अवेक्षयय
तिमाविज्ञेमेपितेशोककर्षिता॥वर्तमेतद्गृहमेधीयवीरमूरपिनेष्यति॥२२॥कथंनुदारकादीनादा
रिकीवीपरायणाः वृत्तिष्यंतेमयिस्वर्गेभित्रनाववाद्वैदधौ॥२३॥एवंकृपणयावृष्ट्याशोचंतमतद्देहे
णं॥यद्दीनःकृतधीरेणाभयनामाभिपद्यत॥२४॥पश्चवयवनेरेवनीयमानःस्वकंतयं॥अनुद्रवन्नगु
पत्याःशोचंतोभृशमातुराः॥२५॥पूर्वीविहायोपगतउपरूढोभुजंगमः॥यदातमेवानुपुरीविशीर्णाप्र
कृतिंगता॥२६॥विक्रुष्यमाणाःप्रसभंयवनेनवलीयसा॥नाविंदंतमसाविष्टःसखायंसहृदंपुरः॥२७

पुत्राःकन्याश्च॥यद्दोपरश्रयाःकन्याःमित्राणौर्येषां॥२८॥अतद्देहेणंवल्लतमत्सस्वप्रलतावात॥२९॥एषयदात्वयेस्या
नेनीयमानः॥तदाअनुपत्याःप्राणाइंद्रियाणिच॥तयाचप्रकृतिः॥नमउक्रामंतेप्राणाःउक्रामति॥प्राणमनु॥ १३
क्रामंतेसर्वेप्राणाअनुक्रामति॥३०॥प्रकृतिमहाभूतात्मनो॥३१॥नाविंदन्नसस्मार॥पुरःएवंसखायंमंतमीश्वरं २५

अदयालुनाकाम्यकर्मसुयेसंज्ञप्ताः हताः॥अमीवंपापंक्रोधोवा॥२६॥शाश्वतीः समाबहून्संवत्सरानार्ति
मनुभूय॥२७॥अंतकालेतांभार्यामेवमनसागृह्णन्स्मरन्अनंतरं॥विदर्भस्यवेश्मनिप्रमदोत्तमाबभूव॥अतः
परस्मिन्प्रकरणेएतावदेवप्रकृतोपयोगिविवक्षितं॥स्त्रीध्यानेनस्त्रीत्वप्राप्तावपिपतिध्यानेनपूर्वार
ब्धेनचयासिंकाहिदर्भात्जन्माभूत्पार्सिकसंयोगेनविष्णुभक्तस्यभागवतेनमलयध्वजेनसंयोगोभूत्ततोविष्णु
भक्तिः॥ततोवैराग्यंततस्तमेवभर्तृरूपंगुरुंपातिव्रत्यधर्मेणभजतोभगवत्प्रसादलब्धज्ञानेनमोक्षइति

तंयज्ञपशवोनेनसंज्ञप्तायेदयालुना॥कुठारैश्चिच्छिदुः क्रुद्धाः स्मरंतोमीवमस्यतत्॥२६॥अ
नंतपारेतमसिमग्नोनष्टस्मृतिः समाः॥शाश्वतीरनुभूयार्तिंप्रमदासंगदूषितः॥२७॥ता
मेवमनसागृह्णन्बभूवप्रमदोत्तमा॥अनंतरंविदर्भस्यराजसिंहस्यवेश्मनि॥२८॥उपये
मेवीर्यपणांवैदर्भींमलयध्वजः॥युधिनिर्जित्यराजन्यान्पांड्यः परपुरंजयः॥२९॥

अस्यास्तुकथालंकारमात्रंनतथापिकिंचिद्व्युत्पत्तिमात्रमस्येहयोजयिष्यामः॥विदर्भस्यविशिष्टधर्मोपलक्षित
स्यकर्मठस्यराजसिंहस्यधर्मेणादिप्रजापालनेनयज्ञादिनाचदत्तविद्याराजेतेतेश्रेष्ठस्यवेश्मनि॥२८॥
मलयोपलक्षितेदक्षिणदेशेध्वजवद्दर्शनीयः॥सद्भिःश्रीविभक्तप्रधानोदेशस्तत्रप्रख्यः॥महाभागवत
इत्यर्थः॥पंडापंडाकान्तिनिश्चयबुद्धिःतामर्हतीतिपांड्यः॥सउपयेमेपुरंजनोभागवतसंगप्राप्तइत्यर्थः॥२९॥

भा॰च॰ १४ आत्मजो श्रीकृष्णसेवाकृचित्तसंगेन भगवद्धर्मेण विरभूदित्यर्थः॥ अर्पितस्य श्रीकृष्णे स्वेन तदर्पणं यथा तो॥ यवीय
सः समस्तान॥ श्रवणकीर्तनविस्मोः स्मरणपादसेवनं॥ अर्चनं वंदनं दास्यमिति भक्तिप्रकाराणां॥ सख्यात्मनि
वेदनयोः स्वपदार्थज्ञानेनांतरंकालत्वात्॥ तस्य च भगवते वोत्तरत्रोपदेक्ष्यमाणत्वादिदानीमनुक्तत्वेऽपि ते संभवंतीत्यर्थः॥ भ
गवद्धर्मकृच्छात श्रवणकीर्तनादिकं ज्ञानमित्यर्थः॥ ऋद्धिविद्भूमिपालकान्॥ ऋद्धिविद्भूमिर्हि श्रवणादिभक्तिभि
र्वश्यरवितास्तीति प्रसिद्ध॥ ११॥ अर्बुदमिति श्रवणादीनां प्रत्येकमनेकप्रकाराश्चभवन्नित्यर्थः॥ तदुक्तं॥ भक्ति
योगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यत इति॥ येषां वंशधरैः यतः प्रवृत्तैः संप्रदायभेदैः कृत्स्ना मही मन्वंतरे तावत्प

तस्यां स जनयांचक्रे आत्मजानमितेक्षणा॥ यवीयसः समस्तानसमद्धिविद्भूभृतः॥१०॥
एकैकस्याभवत्तेषां राजन्नर्बुदमर्बुदं॥ भोक्ष्यते यद्वंशधरैर्मही मन्वंतरं परम्॥ ११॥ आग
स्त्यः प्राग्दुहितरमुपयेमे धृतव्रताम्॥ यस्यामिद्धस्सुतो जातः ध्मवाहात्मजो मतिः॥१२

रेव भोक्ष्यते॥ अविद्याकामकर्मभ्योऽपि रक्षिष्यते॥११॥ आगस्त्यः अगानि निष्क्रियाणि गच्छति स्तोयति संवा
तयतीत्यगस्त्यो मनः प्राक् प्रथमजातां दुहितरं कृष्णसेवाकृच्चिमुपयेमे॥ तस्य मनः कृष्णे दृढां रतिं ववंधेत्यथ
इत्यर्थः॥ धृतानि शमदमादीनि व्रतानि यया तां रतिं दृढेभ्यः सत्यलोकादिभोगेभ्योऽपि च्युतत्वादिद्धितादि॥ कृष्ण
रता विहाय स्वफलभोगविरागो जात इत्यर्थः॥ सर्वोपशमात्मको मुनिः॥ कथंभूतः इध्मवाहः आत्मजो य
स्य सः॥ तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः॥ श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धा समिद्वहनोप
लक्षितागुरूपसत्तिर्विरागादभूदित्यर्थः॥ न हि विरक्तस्य गुरूपसत्तिः संभवति॥ कथापदेषु यथाश्रुतमेव॥ १२ १४

क्ष्मां विभज्य तत्र श्रवणादिभक्तिभेदं प्रवर्त्याप्य ॥३३॥ इदानीं पुरंजनस्य स्त्रीभावं प्राप्तस्य सर्वतो विरक्तस्य गतिरेव गुरुस्त्रीणामिति वचनात्पतिसेवाशुश्रूषाप्रकारं दर्शयितुमाह ॥ हित्वेत्यादिना मनोदधे इत्यंतेन ग्रंथेन मदयतीति मदिरे ईक्षणे यस्याः ॥३४॥ तत्र चंद्रवसाद्या नद्यः तासां पुण्यैः सलिलैरुभयत्रांतर्बहिश्चात्मनो

विभज्य तनयेभ्यः क्ष्मां राजर्षिर्मलयध्वजः ॥ आरिराधयिषुः कृष्णं स जगाम कुलाचलं ॥३३॥
हित्वा गृहान्सुतान्भोगान्वैदर्भी मदिरेक्षणा ॥ अन्वधावत पांड्येशं ज्योत्स्नेव रजनीकरं ॥३४॥
तत्र चंद्रवसा नाम ताम्रपर्णी वटोदका ॥ तत्पुण्यसलिलैर्नित्यमुभयत्रात्मनो मृजन् ॥३५॥
कंदाष्टिभिर्मूलफलैः पुष्पपर्णैस्तृणोदकैः ॥ वर्तमानः शनैर्गात्रकर्षणं तप आस्थितः ॥३६॥
शीतोष्णवातवर्षाणि क्षुत्पिपासे प्रियाप्रिये ॥ सुखदुःखे इति द्वंद्वान्यजयत्समदर्शनः ॥३७॥
तपसा विद्यया पक्वकषायो नियमैर्यमैः ॥ युयुजे ब्रह्मण्यात्मानं विजिताक्षानिलाशयः ॥३८॥
आस्ते स्थाणुरिवैकत्र दिव्यं वर्षशतं स्थिरः ॥ वासुदेवे भगवति नान्यद्वेदोद्वहन्रतिं ॥३९॥

मलं क्षालयन् तप आस्थितः इत्युत्तरेणान्वयः ॥३५॥ अस्यते भक्ष्यते इत्यष्टिर्बीजं ॥३६॥ विद्ययोपासनया पक्वकषायः दग्धकामादिवासनः ॥ युयुजे आत्मनो ब्रह्मतां भावयामास ॥ अक्षाणींद्रियाणि ॥ अनिलः प्राणः आशयः चित्तं विजिता अक्षादयो येन ॥३८॥ आस्ते स्म वर्षशतमिति ज्ञानस्य दृढसाधनतां दर्शयति ॥ अत एव भक्तिं कृतवानित्याह ॥ वासुदेवे रतिमुद्वहन् ॥ अन्यत् देहादिकं न वेद ॥३९॥

भा॰च॰ सएवंवर्त्तमानः आत्मन्यात्मानंविद्वानस्मस्मात्उपरराम॥ कथंविद्वानव्यतिरिक्ततया॥ देहादिव्यतिरिक्तत्वेन
ऊतःव्यापकतयादेहादिप्रकाशकत्वेन॥ ननुदेहाद्याकारोपेतत्प्रकाशयतिनतुनिराकारआत्मातत्राह॥ अम
१५ र्षस्यापिसाक्षिणं॥ अयंभावः॥ अमर्षोनामांतःकरणवृत्तिः साचजडत्वात्आत्मप्रकाश्यैवेति॥ यथासुमेरुशिरं
छिन्नरसप्रादिप्रतीतौतद्व्यतिरिक्तमात्मानंवेत्तितद्वत्॥ ३८॥ केनविद्वानतत्राह॥ साक्षाद्धरिरेवयोगुरुः तेनोक्तेन
सर्वतोमुखंयथातथास्फुरताअनवच्छिन्नेनज्ञानेन॥ ३९॥ तदेवाहपरइति॥ ब्रह्मैवाहंनसंसारीतिब्रह्मण्यात्मा

सव्यापकतयात्मानंव्यतिरिक्ततयात्मनि॥ विद्वान्स्वमर्षामर्षसाक्षिणंविरराममह॥ ३८॥ साक्षाद्भगव
तोक्तेनगुरुणाहरिणानृप॥ विशुद्धज्ञानदीपेनस्फुरताविश्वतोमुखं॥ ३९॥ परेब्रह्मणिचात्मानंपरंब्र
ह्मतथात्मनि॥ ईक्षमाणोविहायेत्थमस्माद्उपरराममह॥ ४०॥ पतिंपरमधर्मज्ञंवैदर्भीमलयध्वजं॥ प्रेम्णा
पर्यचरद्धित्वाभोगान्सापतिदेवता॥ ४१॥ चीरवासाव्रतक्षामावेणीभूतशिरोरुहा॥ बभावुपपतिंशां
ताशिखाशांतमिवानलं॥ ४२॥

नष्टत्वाणोशोकादिनिवृत्तिः॥ अहमेवब्रह्मेत्यात्मनब्रह्मपारोपनिवृत्तिः॥ अतोव्यतिहारेण अस्मात्संसाराद्उप
रराम॥ ननुएवमपिजीवस्यजडत्वोब्रह्मत्वानुपपत्तिः॥ ईक्षमाणस्येवव्यवधायकत्वादित्याशंक्याह॥ ईक्षांविहायदग्धेंध
नानलवत्स्वयः स्वयमेवोपशांतेतिभावः॥ ४१। ४२॥ उपपतिंपत्युः समीपे॥ यद्वापत्युः किंचिन्मात्रंन्यूनात्समा
नासत्तीवभाविनमर्थः॥ उपोधिकेचेतिकर्मप्रवचनीयः॥ तयोर्योगेवद्वितीयाशांतमंगारावस्थमनलमुपशांतासु

॥ ११ ॥
१५

तदानीमपि सखि स्थिरमाश्रमं नेयसा ॥ अत एवाजानती गृहात् तदा यथापूर्वं समसेवत ॥ ४५ ॥ यस्मिंश्चिन्मर्चयन्ती यया
तस्मिंस्त्रेत्रा वृक्षाणां नापश्यत ॥ सं विग्रहदयाभयचकिता ॥ ४६ ॥ अवंधुपतिरहितमत्तभिरासिच्य ॥ ४७ ॥ व

अजानती प्रियतमं तदोपरतमंगना ॥ स्थिरामनमभ्साद्य यथा एवं समुपाचरत ॥ ४५ ॥ यथा नोपलभे
तेत्रा वृक्षाणां पसर चेती ॥ आसीत्तं विग्रहदया पृथग्भ्रष्टा मृगी यथा ॥ ४६ ॥ आत्मानं शोचती दीनम
बंधुविलवास्कभिः ॥ तनावासि च विपिने सुखं पुरुवो दृशा ॥ ४७ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेंद्र मामद्य विमे
स्तलो ॥ दस्युभ्यः त्वयवंधुभ्यो बिभ्यंती पातुमर्हसि ॥ ४८ ॥ एवं विलपती बाला विपिने ऽनुगता पति ॥ पति
नापश्यो भर्तुः रुदं न सम्यगेव वर्जयत ॥ ४९ ॥ चित्तादाहमयी चितां तस्योपसं कलेवरं ॥ आदीप्य चानुम
रणं विलपती मनो दधे ॥ ५० ॥ तत्र एवं तरं कश्चित् सत्वात्मा लक्षणज्ञानवान् ॥ सोऽतपन वल्गुना साम्ना ता
मा हरुदंती प्रभो ॥ ५१ ॥ कांतं कस्यासि को वा यं शयानो यस्य शोचसि ॥ जानासि किं सखायं यं सा येना ग्रे वि

अवंधुभ्यः अधार्मिकत्वत्रियेभ्योपि ॥ ४८ ॥ अवर्तयत प्रवर्तयामास ॥ ४९ ॥ तस्यां निधाय अग्निदानेनादीप्य च
५० ॥ पूर्वं तरं अनादिरीश्वरः सखा ॥ द्वासुपर्णाविति श्रुतेः ॥ तान्त्वा प्रियवाक्येन संबोधयन् ५१ यस्त्वं चा।
सि एवं विविचचर्यमपि स्थितते नसख्येन सखा मनुभूतवानसि ॥ ५२ ॥

भा॰च॰
१९

ननु भगवन्नस्माकं वयोः सख्यं च त्वं च जानामीति चेत्तत्राह ॥ अपीति ॥ हे सखे मां परमानंदरूपं हित्वा भौमभोग
रतः ॥ स्थानं मनुष्यशरीरं भोगालयं देहं गतः इति चिद्रूपकथनेन स्मारयति ॥ यद्यपि मां न जानासि तथाप्यात्मानं
नामविज्ञातसखं अविज्ञातः कश्चिन्मे सखा आसीदित्येवं किं स्मरसि सखे इति पुंस्त्वनिर्देशः अन्यत्पुंस्त्वस्मर
णाय ॥ सख्यं स्मारयन् ॥ तद्वियोगकृतमनर्थमाह हित्वेति सार्द्धैः षड्भिः ॥ पदं स्थानं ॥ ५३ ॥ हे आर्य पूर्वं यदि णौ मा
नसे हृदये अयनं ययोः ॥ कथं पतेमानसस्य रक्षितो पक्षिणौ भूतौ जातौ ओको गृहं अंतरा विनापि एव ॥ वाशब्द एवा

अपि स्मरसि चात्मानमविज्ञातसखं सखे ॥ हित्वा मां पदमन्विच्छन्भौमभोगरतो गतः ॥ ५३ ॥ हंसावहं च त्वं
चार्य सखायौ मानसायनौ ॥ अभूतामंतरा वौकः सहस्रपरिवत्सरान् ॥ ५४ ॥ स त्वं विहाय मां बंधो गतो ग्रा
म्यमतिर्महीं ॥ विचरन्पदमद्राक्षीः कयाचिन्निर्मितं स्त्रिया ॥ ५५ ॥ पंचाराम नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकं
षट्कुलं पंचविपणं पंचप्रकृति स्त्रीधवं ॥ ५६ ॥ पंचेंद्रियार्था आरामा द्वारः प्राणा नव प्रभो ॥ तेजोऽबन्नानि
कोष्ठानि कुलमिंद्रियसंग्रहः ५७

र्थे सहस्रपरिवत्सरान्सहाप्रलयं यावत् ॥ ५४ ॥ हे बंधो ग्राम्येष्वेव मति
र्यस्य स्त्रिया मायया ॥ ५५ ॥ पंचेंद्रियार्था आरामा उपवनानि यस्मिन् ॥ नव द्वाराणि प्राणाश्छिद्राणि यस्मिन् एकः
प्राणः पालो यस्मिन् त्रीणि स्थिमसेजांसि कोष्ठानि भांडागाराणि यस्मिन् ॥ षट् ज्ञानेंद्रियमनांसि कुलानि अभी
ष्टविषयसमर्पकाः वणिजो यस्मिन् ॥ पंच विपणाः कर्मेंद्रियाणि यस्मिन् भूतानि प्रकृतय उपादानका
रणानि यस्य स्त्री बुद्धिरेव च ॥ धवः स्वामी यस्मिन् ॥ ५६ ॥ स एव मे संक्षेपं व्याचष्टे ॥ पंचेंद्रियार्था इति ॥ षट् तत्रं च एक

॥ ५५ ॥ १९

भूतात्मैव स्वव्यया प्रकृतिरुपादानं यस्य॥ स्त्रीधवमित्यस्य व्याख्यानं॥ शक्तिरधीशा यस्मात ईशः सत्रिमर्थः॥५८
स्पृष्टः अभिभूतः अतो न विद्यते श्रुते श्रूले लोके स्मृतिर्यस्य॥५९॥ तत्त्वमुपदिशति॥ न त्वमिति चतुर्भिः सुहृत्पतिः
नवद्वारे पुरे यया रुद्धोसि तस्याः॥६०॥ पुमांसं पूर्वजन्मनि यदमन्यथाः॥ इदानीं सतीं श्रेष्ठां स्त्रियं यन्मन्यसे एष
मा माया॥ यत उभयमपि वस्तुतो नास्ति॥ यस्मादावां हंसौ शुद्धौ नौ आवयोर्वर्त्समार्गं गतिं स्वरूपं पश्य

विपणस्तु क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्ययः॥ शक्त्यधीशः पुमानत्र प्रविष्टो नावबुध्यते॥५८॥ तस्मिंस्त्वं
रामया स्पृष्टो रममाणोऽश्रुतस्मृतिः॥ तत्संगादीदृशीं प्राप्तो दशां पापीयसीं विभो॥५९॥ न त्वं विदर्भदु
हिता नायं वीरः सुहृत्तव॥ न पतिस्त्वं पुरंजन्या रुद्धो नवमुखे यया॥६०॥ माया ह्येषा मया सृष्टा यत्पुमांसं
स्त्रियं सतीं॥ मन्यसे नोभयं यद्वै हंसौ पश्यावयोर्गतिं॥६१॥ अहं भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्व भो॥
न नौ पश्यंति कवयः छिद्रं जातु मनागपि॥६२॥ यथा पुरुष आत्मानमेकमादर्शचक्षुषोः॥ द्विधाभूत
मवेक्षेत तथैवांतरमावयोः॥६३॥

६१॥ तत्त्वंपदार्थयोः छिद्रं भेदं का मा ह॥ अहमेव भवान्॥ उपचारं वारयति॥ न चान्य इति अतिहारोपदेशः॥ उ
क्तमभिप्रायः छिद्रमंतरं॥६२॥ नहिं कथमावयोरज्ञानमवेक्षत्तत्रादिधर्मभेदस्तत्राह॥ यथेति॥ आत्मानं देह
मादर्शे निर्मले महांतं स्थिरं चावेक्षेत॥ परस्य च चक्षुषि च तद्विपरीतं विद्योपाधिकृतो धर्मभेद इत्यर्थः॥६३

भा॰ च॰ ९७ तद्व्यभिचारेणेश्वरवियोगेन॥८४॥ कथामात्रमिति बुद्धिं वारयति॥ बर्हिष्मन्निति॥ पारोक्ष्येण राजन्कथामिषेण
तत्त्वरहस्यं॥ यद्यस्मात्॥८५॥ इति चतुर्थे अष्टाविंशः॥२८॥ ऊनत्रिंशे परोक्षार्थव्याख्यानेनोपसंहृतं॥ स्त्रीसंग
तो भवस्त्रीशसंगान्मुक्तिरिति स्फुटं॥१॥ कवयः अध्यात्मविदः अनतिक्लिष्पति चेतनीकरोतीत्यर्थः॥ यद्वा

एवं समानसोऽहं सोऽहं सेन प्रतिबोधितः॥ स्वस्थस्तद्व्यभिचारेण नष्टामाप पुनः स्मृतिं॥८४॥ बर्हिष्मन्नेत
दध्यात्मं पारोक्ष्येण प्रदर्शितं॥ यत्परोक्षप्रियो देवो भगवान्विश्वभावनः॥८५॥ इति श्रीभागवते चतु
र्थे अष्टाविंशः॥२८॥ प्राचीनबर्हिरुवाच॥ भगवंस्ते वचोऽस्माभिर्न सम्यगवगम्यते॥ कवयस्त
द्विजानन्ति न वयं कर्ममोहिताः॥१॥ नारद उवाच॥ पुरुषं पुरंजनं विद्याद्यद्व्यनक्त्यात्मनः पुरं॥ ए
कद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकं॥२॥ योऽविज्ञाताहृतस्तस्य पुरुषस्य सखेश्वरः॥ यन्न विज्ञायते
पुम्भिर्नामभिर्वा क्रियागुणैः॥३॥ यदाजिघृक्षन्पुरुषः कार्त्स्न्येन प्रकृतेर्गुणान्॥ नवद्वारं द्विहस्
तांघ्रि तत्रामन्यत साध्विति॥४॥ बुद्धिं तु प्रमदां विद्यान्ममाहमिति यत्कृतं॥ यामधिष्ठाय देहे
स्मिन्पुमान्भुंक्तेऽक्षिभिर्गुणान्॥५॥

व्यनक्ति प्रकटयति ततश्च स्वकर्मणा पुरं जनयतीति पुरंजनपदं व्याख्यातं भवति॥ एकद्व्यादयः पादाय
स्य॥२॥ अविज्ञातशब्देनाहृतं व्याचष्टे उक्तोयः सखेश्वरः अविज्ञातनामनिरुक्तिः यद्यस्मात्पुंभिर्नामादिभिर्यो ९७

पंचवृत्तित्वात्पंचशिराः सर्पइव प्राणः॥८॥ एकादशमहाभटाः एवमेनै एकादशो महाभटो नायक इत्युक्तं
इहइहलं यस्य तन्मनः॥ नवखानि द्वाराणि यस्य॥९॥ शुभमत्स्य वेश्यादेरर्थं संदेपेगारहं॥ यस्तदिंद्रियसं
पुतं स आत्मा तामिंद्रियैर्भिर्वैवहिर्यातीति॥१०॥ पुरः एवं भागेक्ता॥११॥ नेत्रेइति द्वयमिति चद्वाधेति चख
द्योताविषइंद्रियगणाः ज्ञानं कर्मचैवयत्कृतं॥ साग्निमत्ता इत्तयः प्राणाः पंचवृत्तिर्येयोरगः॥१२॥ वृहद्बलं
मनो विद्यादुभयेंद्रियनायकं॥ पंचालाः पंचविषयाः यन्मध्ये नवखं पुरं॥१३॥ अक्षिणी नासिके क
र्णौ मुखं शिश्नगुदाविति॥ द्वेद्वे द्वारौ बहिर्यातिय स्तदिंद्रियसंयुतः॥१४॥ अक्षिणी नासिके वास्यमि
ति पंचपुरः कृताः॥ दक्षिणा दक्षिणः कर्ण उत्तरा चोत्तरः स्मृतः॥१५॥ पश्चिमे इत्यधो द्वारौ गुदं शिश्न
मिहोच्यते॥ खद्योताविर्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्मिते॥१६॥ रूपं विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेश्व
रः॥ नलिनी नालिनी नासे गंधः सौरभ उच्यते॥ घ्राणोवधूतो मुख्यास्यं विपणो वाग्रसविद्रसः॥१७॥
द्योतादीनां व्याख्यानं शेषोऽनुवादः॥ ईश्वरः पुरंजनः॥१८॥ नासे इति व्याख्या एवधुनोतीत्यवधूतो वायुस्तदा
त्मकेनोच्छ्वासेन सहैकस्थानत्वात्॥ घ्राणो वधूतः॥ आस्यमिति व्याख्या रसज्ञ विपणान्वित इत्यत्र रसज्ञ
शब्दनिर्दिष्टस्य रसविदित्यनुवादः॥ रस इति व्यारसनेंद्रियमित्यर्थः॥ विपणो वाग्रस इत्येव पाठः॥ आर्षत्वात्र

भा॰च॰ १८ ग्रंथः अत्र ॥९॥१०॥ ग्रामक इति तस्यानुवादः ॥ ग्रामिणां रतिः तस्य व्याख्यायां अवाय इति ॥१०॥ विषूचीनपदार्था
नुवादो विषूचीरिति ॥ तद्गुणैर्मनोगुणैः तमःसत्वरजोभिः ॥११॥ महिषीयद्यदीहेतमादेरर्थं संगृह्णाति यथा ॥ य
था वुद्धेः स्वप्ने विक्रियते जाग्रति विक्रियते वा इंद्रियाणि परिणमयति तस्या गुणैः रक्तो लिप्तः ॥ आत्मा तस्या

आपणो व्यवहारो त्र चित्रमंधो वहूदनं ॥ पितृहूर्दक्षिणः कर्ण उत्तरो देवहूः स्मृतः ॥१२॥ प्रवृ
त्तिं च निवृत्तिं च शास्त्रं पांचालसंज्ञितं ॥ पितृयानं देवयानं श्रोत्राच्छ्रुतिधराद्व्रजेत् ॥१३॥ आ
सुरीमेढ्रमर्वाक्द्वार्व्यवायो ग्रामिणां रतिः ॥ उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो निर्ऋतिर्गुद उच्यते ॥१४॥
वैशसं नरकं पायुर्लुब्धकोंधौ तु मे शृणु ॥ हस्तपादौ पुमांस्ताभ्यां युक्तो याति करोति च ॥१५॥
अंतःपुरं च हृदयं विषूचिर्मन उच्यते ॥ तत्र मोहं प्रसादं वा हर्षं प्राप्नोति तद्गुणैः ॥१६॥ य
था यथा विक्रियते गुणाक्तो विकरोति वा ॥ तथा तथोपद्रष्टात्मा तद्वृत्तीरनुकार्यते ॥१७॥
देहो रथस्त्विंद्रियाश्वः संवत्सररयोगतिः ॥ द्विकर्मचक्रस्त्रिगुणध्वजः पंचासुबंधुरः ॥१८॥

वृत्तीः दर्शनस्पर्शनाद्याः केवलमुपद्रष्टैव सन्नवलात् अनुकार्यंति ॥१२॥ आशुगामित्वेन व्याचष्टे संवत्सर
स्येवाप्रतिहतो रयो वेगः प्रतीतो यस्य संवत्सररयः ॥ वस्तुतस्त्वगतिः स्वमशरीरादेर्वुद्ध्या वेव विहृत्तेन
देशांतरगमनाभावात् ॥ पादांतरे संवत्सरश्चातत्तत्कृतं वयश्च ताभ्यां गतिर्यस्येति ॥ द्वीष इति तस्य व्याख्या
नार्देनन्त कृता द्विचक्र इति तस्य व्याख्या ॥ द्विकर्मचक्र इति गुणा द्विज इति त्रिवेणुपदव्याख्या ॥१८॥ ॥ १८

पंचप्रहरणमित्येतद्याचष्टे॥ पंचेंद्रियार्थप्रक्षेपइति॥१९॥ पंचेंद्रियैः सूनाविनोदमिवान्यायेनविषयसेवांक
रोतीति॥ पंचसूनाविनाविनोदकृत॥ अनेनचचारसंगायांतरेणपादिव्याख्यात॥२०॥ परिसंख्यापरिभ्रम
णेन॥ ॥भगितेनजगद्देहेलोकानांतयाय॥२२॥ चराःसंचारिणःभूतानामपसर्गेपीडयामास्त्रशीव्रेम्प

मनोरश्मिर्बुद्धिसूतोरत्त्रोऽर्धे इंद्रकूवरः॥ पंचेंद्रियार्थप्रक्षेपः समपातवरूथकः॥१९॥ आकृतिवि
क्रमोवाह्योभगतस्मांप्रधावति॥ एकादशेंद्रियचमूपंचसूनाविनोदकृत॥२०॥ संवत्सरध्वजवे
गःकालोयेनोपलक्षितः॥ तस्याहानीदृगंधर्वाःगंधर्व्योराञयःस्मृताः॥२१॥ हरंत्यायुःपरिसं
ख्यायषष्ठ्युत्तरशतत्रयं॥ कालकन्याजरासाक्षाल्लोकस्तांनाभिनंदति॥२२॥ स्वसारंजगृहेमृत्युःक्ष
याययवनेश्वरः॥ आधयोव्याधयस्तस्यसैनिकायवनाश्रयाः॥२३॥ भूतोपसर्गाशुरयःप्रज्वारो ॥४९॥
द्विविधोज्वरः॥ एवंबहुविधैर्दुःखैर्दैवभूतात्मसंभवैः॥ क्लिश्यमानःशतंवर्षंदेहेदेहीतमोवृतः॥

स्वदेहेतः रथोवेनोस्यप्रज्वारस्येति॥ प्रशाद्व्याख्यापादांतरेभूतकृताश्रयः॥ अनेनचत्रिभिरुपहवइत्य
त्रिपदंव्याख्यात॥ द्विविधाशीतोष्णरूपेणप्रवेशपभेदात॥२३॥ एवंपरोक्षेनोक्तमर्थंव्याख्यायसर्वकथाता
त्पर्यमाह॥ एवमित्यादिविनामकर्मणोमतेन॥ आधिदैविकदुःखादिभिः क्लिश्यमानोमामाहमितिदेहे॥ श्री

तंवसिष्ठगीतामोक्षोपायेस्थितः ॥४९॥

भा॰ च॰
१९

क्षुत्पिपासादीन्प्राणधर्मान् श्रमधृतादीन् इंद्रियधर्मान् कामादीन्मनोधर्मांश्च निर्गुणोप्यात्मन्यध्यस्य
कामलवान्विषयसुखलेशान् ध्यायन् कर्मकृत् ॥ २५ ॥ ततः किमत आह यदेति द्वाभ्यां ॥ स्वदृक् स्वप्रकाशस्व
भावोपि ॥ २६ ॥ शुक्लं सात्विकं कृष्णं तामसं लोहितं राजसं यथाकर्म तथा जायते ॥ २७ ॥ तदेवाह शुक्लादि द्वाभ्यां

शरीरेंद्रियमनोधर्मानात्मन्यध्यस्य निर्गुणः ॥ शेते कामलवान्ध्यायन्ममाहमिति कर्मकृत् ॥ २५ ॥ यदात्मा
नमविज्ञाय भगवंतं परं गुरुं ॥ पुरुषस्तु विषज्जेत गुणेषु प्रकृतेः स्वदृक् ॥ २६ ॥ गुणाभिमानी स तदा क
र्माणि कुरुतेवशः ॥ शुक्लं कृष्णं लोहितं वा यथाकर्माभिजायते ॥ २७ ॥ शुक्लात्प्रकाशभूयिष्ठान्लो
कानाप्नोति कर्हिचित् ॥ दुःखोदर्कान्क्रियायासांस्तमःशोकोत्कटान्क्वचित् ॥ २८ ॥ क्वचित्पुमान्क्वचिच्च
स्त्री क्वचिन्नोभयमंधधीः ॥ देवो मनुष्यस्तिर्यग्वा यथाकर्मगुणं भवः ॥ २९ ॥ क्षुत्परीतो यथा दीनः सारमे
यो गृहं गृहं ॥ चरन्विंदति यद्दिष्टं दंडमोदनमेव च ॥ ३० ॥ तथा कामाशयो जीव उच्चावचपथा भ्रमन् ॥ उ
पर्यधो वा मध्ये वा याति दिष्टं प्रियाप्रियम् ॥ ३१ ॥

प्रकाशो भूयिष्ठो येषु दुःखमुदर्के उत्तरं फलं येषु ॥ क्रियया आयासो येषु तान् लोहितान् ॥ तमःशोकोत्क
टो येषु तान् कृष्णादिति शेषः ॥ २८ ॥ नोभयं नपुंसकं यथाकर्मगुणं कर्मगुणावनतिक्रम्य ॥ २९ ॥ तेषु देववशेन १९
सुखदुःखे प्राप्नोति ॥ तद्दृष्टांतमाह द्वाभ्यां ॥ क्षुधा परीतो व्याप्तः सारमेयः श्वा दंडं दंडेन ताडनं ॥ ३० ॥ कामया

ननुतर्हिसुखस्यसंभवात्‌दुःखस्यचप्रतीकारसंभवान्नैकांततोदुःखयत्वंतत्राह ॥ दुःखेष्विति ॥ दुःखस्यप्रतीका
रः तावन्नास्तिस्याच्चेत्तस्यप्रतिक्रियातथापित्रिविधदुःखेष्वमध्येएकतरेणापिदुःखेनात्यंतव्यवच्छेदोनास्तियो
गोनास्ति ॥ २१ ॥ प्रतिक्रियाणामपिदुःखरूपत्वादिति सदृष्टांतमाहयथाहीति ॥ २२ ॥ दुःखस्यमूलभूतानि
तत्कर्माणिप्रतिक्रियादिकर्मभिर्नैवनिवर्त्ततेइत्याह ॥ नैकांततः अत्यंतसवासनंकेवलंज्ञानरहितं ॥ अवि

दुःखेष्वेकतरेणापिदैवभूतात्महेतुषु ॥ जीवस्यनव्यवच्छेदःस्याच्चेत्तत्तत्प्रतिक्रिया ॥ २१ ॥
यथाहिभारवान्भारंशिरसागुरुमुद्वहन् ॥ तंस्कंधेनसआधत्तेतथासर्वाःप्रतिक्रियाः ॥ २२ ॥ नै
कांततःप्रतीकारःकर्मणांकर्मकेवलं ॥ द्वयंह्यविद्योपसृतंस्वप्नेस्वप्नइवानघ ॥ २३ ॥ अ
र्थेह्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्तते ॥ मनसालिंगरूपेणस्वप्नेविचरतोयथा ॥ २४ ॥ अ
थात्मनोर्थभूतस्ययतोनर्थपरंपरा ॥ संसृतिस्तद्व्यवच्छेदोभक्त्यापरमयागुरौ ॥ २५ ॥

यथाउपसृतंप्राप्तंअतोऽविद्योपसृतंनिवर्त्यनिवर्तकंतथेतिभावः ॥ अत्रदृष्टांतः स्वप्नेदृष्टं प्रबोधंविनातं
स्वप्नमयंतेनप्रतिकरोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननुतर्ह्यज्ञानविलसितत्वेनसंसृतिहेतोर्देहादेरप्यसत्वात्किंतन्नि
वर्तनप्रयासेनतत्राह अर्थेहीति ॥ लिंगरूपेणोपाधिभूतेनतद्वत्संसृतिप्रकारमुक्त्वातन्निवृत्तिप्रकार
माह ॥ अथतस्मात्‌अर्थभूतस्यैवात्मनः यतोऽज्ञानात्मनोऽनर्थपरंपरारूपासंसृतिर्भवति ॥ तस्यव्यवच्छेदे

ननु॥ संसृतिनिवृत्तिर्वैराग्यपूर्वकात्॥ ज्ञानाद्भवनतुभक्त्यातरतिशोकमात्मवित्‌इत्यादिश्रुतेः॥ तत्राह
वासुदेवसध्रीचीनेनसमीचीनेनप्रकारेण॥३७॥ ननुसौमहाबलोभक्तियोगः कथंस्यादत आह॥ सतत्र
भा॰च॰ च्युतस्यकथायामाश्रितःप्रवर्त्तमानोचिरात्स्यात्॥ कस्यस्यात्॥ तत्राह शृण्वतः श्रद्दधानस्य॥३८॥ कुतःस्यात्
११ तत्राहयत्रेति भगवतोगुणानुकथनेश्रवणेचव्यग्रमसतंचेतोयेषांते॥३९॥ ननुसाधुसंगंविनाप्यहमेवह

वासुदेवेभगवतिभक्तियोगः समाहितः॥ सध्रीचीनेनवैराग्यंज्ञानंचजन
यिष्यति॥३७॥ सोचिरादेवराजर्षेस्यादच्युतकथाश्रयः॥ शृण्वतःश्रद्दधा
नस्यनित्यदास्यादधीयतः॥३८॥ यत्रभागवताराजन्साधवोविशदाशयाः
भगवद्गुणानुकथनश्रवणव्यग्रचेतसः॥३९॥ तस्मिन्महन्मुखरितामधुभि
च्चरित्रपीयूषशेषसरितःपरितःस्रवंति॥ तायेपिबंत्यवितृषोनृपगाढकर्णै
स्तान्नस्पृशंत्यशनतृड्भयशोकमोहाः॥४०॥

रिचिंतनादिनाभक्तिर्भावेत्याशंक्याहद्वाभ्यां॥ तस्मिन्स्थानेमहद्भिर्मुखरिताः कीर्तितामधुभिदश्चरि
त्रमेवपीयूषंतदवशिष्यतइतिशेषोयासांसुश्रमारांशरहितशुद्धामृतवाहिन्यइत्यर्थः॥ अवितृषः॥
अलंबुद्धिशून्याःसंतः गाढैः सावधानैः कर्णैः येताःसरितः पिबंतिसेवंतेअशनशब्देनदुर्लभ्यते ११
अशनादेयः॥ ताननस्पृशंतिभक्तिरसिकान्नबाधंतेइत्यर्थः॥४०॥

सत्संगमंतरेणानहपमेवकथाचिंतनादावालादिनारभ्यावेशाभावाच्चतत्त्विपासायमिभूतस्यभक्तिर्नसं
भवतीत्याह ॥ एतैरिति ॥ ४१ ॥ भगवदनुग्रहमंतरेणातु नकस्यापिज्ञानसंभवइतिवैतन्यत्याहचत
र्भिः प्रजापतिर्ब्रह्मा ॥ ४२ ॥ मंदतात्रहेनारदोऽर्ते पेक्षाते ॥ ४३ ॥ वाचांपतयोपितयोविद्यासमाधिभिरुपा
यैः पश्यंतोविचिन्वंतोपिपश्यंतेसर्वंसाक्षिणंपश्यंति ॥ ४४ ॥ ऊतत्पतथाह ॥ शब्दब्रह्मणिवेदे ॥ उरु

एतैरुपद्रुतोनित्यंजीवलोकः स्वभावजैः ॥ नकरोतिहरेर्नूनंकथामृतनिधौरतिं ॥ ४१ ॥ प्रजापति
पतिः साक्षाद्भगवानगिरिशोमनुः ॥ दक्षादयः प्रजाध्यक्षानैष्ठिकाः सनकादयः ॥ ४२ ॥ मरीचिरत्र्य
गिरसौपुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ भृगुर्वसिष्ठइत्येतेमदंताब्रह्मवादिनः ॥ ४३ ॥ अद्यापिवाचस्पतय
स्तपोविद्यासमाधिभिः ॥ पश्यंतोपिनपश्यंतिपश्यंतंपरमेश्वरं ॥ ४४ ॥ शब्दब्रह्मणिदुष्पारेचरंतउरु
विस्तरे ॥ मंत्रलिंगैर्व्यवच्छिन्नंभजंतोनविदुःपरं ॥ ४५ ॥ यदायस्यानुगृह्णातिभगवानात्मभावितः
सजहातिमतिंलोकेवेदेचपरिनिष्ठिताम्

विस्तारेयस्यअर्थंतोपिपारशून्येतस्मिन्वर्तमानाः ॥ मंत्राणांलिंगैर्वज्रहस्तत्वादिगुणयुक्तविविध
देवताभिधानसामर्थ्यैः परिच्छिन्नमेवेंद्रादिरूपंतत्तत्कर्मयद्देशेणभजंतः परमेश्वरंनविदुः ॥ ४५ ॥ तर्हिसर्वः
कोनामकर्मोपायान्हित्वापरमेवभजेदत्तआह ॥ यदायमनुगृह्णाति ॥ अनुग्रहे हेतुः ॥ आत्मनिभा
वितः सन्तत्तदालोकेलोकव्यवहारेवेदेचकर्ममार्गेपरिनिष्ठितांमतिंत्यजति ॥ ४६ ॥

भा॰च॰
१११

अर्थकाशिषु परमार्थतेव च प्रकाशमानेषु पुरुषार्थबुद्धिमाकृथाः॥ प्ररोचनाय केवलं श्रोत्रप्रियेषु नस्पृष्टं वा-
स्तवैः॥४४॥ ननु वेदेन स्वर्गादिसाधनत्वेनोक्तानि कर्माणीति वेदवादिनो वदंति॥ कथमस्पृष्टवस्तुष्विति उच्यते॥
तत्राह॥ येषूक्तधियो मलिनबुद्धयः॥ सकर्मकं कर्मपरं वेदमाहुस्ते तत्त्वविदः श्रुवेदज्ञाः यत्र तेषां स्वरूपभूत
लोकमात्मतत्त्वं वेदतात्पर्यगोचरं न विदुः॥ यत्र देवोस्ति॥४५॥ तं तमहामूर्खत्वात् आस्तीर्येति॥ स्वहृदयात्

तस्मात्कर्मसु बर्हिष्मन्नज्ञानादर्थकाशिषु॥ मार्थदृष्टिं कृथाः श्रोत्रस्पर्शिष्वस्पृष्टवस्तुषु॥४६॥ स्वं लो-
कं न विदुस्ते वै यत्र देवो जनार्दनः॥ आहुर्धूम्रधियो वेदं सकर्मकमतद्विदः॥४७॥ आस्तीर्य दर्भैः प्राग-
ग्रैः कार्त्स्न्येन क्षितिमंडलं॥ स्तब्धो बृहद्वधान्मानी कर्म नावैषि यत्परं॥४८॥ तत्कर्म हरितोषं यत्सा वि-
द्या तन्मतिर्यया॥ हरिर्देहभृतामात्मा स्वयं प्रकृतिरीश्वरः॥ तत्पादमूलं शरणं यतः क्षेमो नृणामि-

वहुधम्रवधात्॥ मानी महाधृष्टत्वादहमस्मीत्यहंकारो यतः स्तब्धः अविनीतः सत्कर्म यन्नावैषि परं विद्यास्वरूपं तच्च न वे-
त्सि॥४९॥ नारदः स्वयं कृपया तत्त्वं निरूपयति॥ हरिं तोषयतीति हरितोषं यत्र देवकर्मघयात स्मिन् हरौ मा-
तिर्मतिर्भवति सैव विद्या महाफलत्वात्॥ अतएव पत्नीयो हरेः परमफलत्वं च दर्शयन्नाह द्वाभ्यां॥ हरिर्देहभृ-
तामात्मा ईश्वरश्च॥ तत्र हेतुः॥ स्वयं स्वातंत्र्येण प्रकृतिः कारणमन्येषां तत्पादमूलमेव शरणं आश्रयः यतः

१११

नचतद्भजनेश्रमभजनदेवदुःखंभयंवेत्याह॥ सइति॥ इतियोवेदसएवविद्वान्॥ सगुरुरेवहरिस्तु॥ ५॥ उ
क्तमुपसंहरति॥ एवंभवतः प्रश्नः संछिन्नः परिहृतः॥ नदेवमात्मनोवंधमोक्षप्रकारेकथ्यारूपेणकथि
तेपिनातिनिर्विण्णचित्तशुश्रूषामनश्रतीत्यमाणंसंते॥ ततस्तमेवमहाभयप्रकंपितासकलगात्रग
हाविष्टामपितंहरिशरणरूपकमाह॥ अत्रेति॥ वदतोमेवचः शृणु॥ ५॥ त्वइमंलयंचरतीतितथ्यातं

सवैप्रियतमस्त्वात्मायतोनभयमण्वपि॥ इतिवेदसवैविद्वान्योविद्वान्सगुरुर्हरिः॥ ५॥ ना
रदउवाच॥ प्रश्नएवंहिसंछिन्नोभवतः पुरुषर्षभ॥ अत्रमेवदतोगुह्यंनिशामयसुनिश्चितं॥ ५॥
त्वंचरंसुमनसांशरणेमिथित्वारक्तंषट्पदगणामसुलब्धकर्णं॥ अग्रेवृकानसुतृपो
विगणय्ययांतंपृष्ठेमृगमृगयलुब्धकवाणभिन्नं॥ ५२॥

अत्रसूक्त॥ सुमनसांपुष्पाणांशरणेआश्रयेवाटिकायांमिथित्वामिथः परस्परंस्त्रियासहमिलि
तातत्रैवरक्तमानसःकषट्पदोयोभ्रमरः तेषांसामसुगीतेषुलब्धःकर्णोयस्तं॥ परेषामसुभिर्हृतैः॥
हीयानसूत्तर्यपतीत्यसुतृपः॥ नानविगणय्यचगणयित्वा॥ लुब्धकवाणेनभिन्नमृगमृगयप्र।

श्लोकं प्रस्तुतं योजयन्व्याचष्टे ॥ सुमनोभिः समानो यर्मः परिणामविरसत्वं यासां स्त्रीणां ॥ मिथिलेत्यस्य व्याख्या
मिथुनीभूय स्त्रीभिः सहेति शेषः ॥ रक्तमित्यस्य व्याख्या तास्वभिनिवेशितं मनो येन अप्रस्तुतपरइत्यस्य व्याख्या ॥
भा॰ च॰ ११२ अप्राप्तर्हरत इति ॥ यांतमित्यस्य व्याख्या ॥ विहरंतमिति अंतः नालिकायां गूढेन शरेण पराविध्यति हृद्देवता

सुमनः सधर्मीणां स्त्रीणां शरणाश्रये पुष्पमधुगंधवत् तद्इतमं कामुककर्मविपाकजं कामसु
खलवं जैन्द्रोपस्यादिविचिंतितं मिथुनीभूय तदभिनिवेशितमनसं षडेन्द्रियाणां सामग्रीतवदति मेनो
हरवनितादिजनालापेषु तितरामतिप्रलोभितकर्णमयेऽन्यत्कदृथवदात्मनअप्राप्तर्हस्तो होरात्रा
तात्कालविशेषानविगणय्यगृहेषु विहरंतं यद्वतः परोदंमनवप्रचुतोलुब्धकः स्मृतांतोंतः शरेण
यमिह्यपराविध्यतितसिममात्मानमहोराजन्भित्रद्दयंपरश्चुमर्हसीति ॥५४॥ सत्वंविचरस्यमगाचे
ष्टितमात्मनेनोत ॥ चित्तं नियच्छ हृदि कर्णपुंजनी च वित्ते ॥ जहांगनाश्रममसत्तमस्थयमार्थप्राणीहितं
सशरणं विरमक्रमेण ॥५५॥

इयति ॥५४॥ उपदेशं सारमाह ॥ सइति ॥ विचरस्व विचार्य्य ॥ अंतर्हृदि चित्तं कर्णयोर्धुनीनदोसिववहित्तुतिं चित्ते
नियच्छ ॥ एतत्वसर्वैंद्रियोपलक्षणार्थं गृहाश्रमं च जहि ॥ कीदृशमसज्जमानामतिकाम्नकानां यांनिस्पृहा ११२
नितेषां गाथा वार्त्ता यस्मिन् जीवानां शरणमीश्वरं ॥ एवंक्रमेण सर्वतो विरम ॥५५॥ ॥

अथोत्तरं इष्टुं पूर्वोक्तमर्थमनुवदति ॥ अतमन्वीक्षितं न विचारितं ब्रह्मन्नारद ॥ एतत्तदुक्तमात्मतत्त्वउपा
ख्यायायेमेममकर्मोपदेशार्थं आचार्यास्तेन जानंति ॥ ५८ ॥ अतस्तत्कृतउपाख्यायकृतः तद्वाक्यविरोधे
नात्मतत्त्वे संभावनारूपो महान्संशयः संछिन्नः तथा ॥ अत्र तत्र कश्चिन्संशयो वर्जते ॥ यत्रेंद्रियवृत्ती
नामप्रवृत्तेर्मुक्तिरिति ॥ ५७ ॥ संशयमाह द्वाभ्यां ॥ कर्माणि येन करोति तमेवं विहाय ॥ अमुत्र लोकांतरं क

राजोवाच ॥ अतमन्वीक्षितं ब्रह्मन्भगवान्यदभाषत ॥ नैतज्जानंत्युपाख्यायाः किंवद्युर्विदुर्यदि ॥ ५८ ॥ संशयोत्र तु मे विप्र संछिन्नस्तत्कृतो महान् ॥ ऋषयोपि हि मुह्यंति यत्र नेंद्रियवृत्तयः ॥ ५७ ॥ कर्माण्यारभते येन पुमानिह विहाय तं ॥ अमुत्रान्येन देहेन जुष्टानि स कृदश्नुते ॥ ५८ ॥ इति वेदविदां वादः श्रूयते तत्र तत्र ह ॥ कर्म यत्क्रियते प्रोक्तं परोक्षं न प्रकाशते ॥ ५९ ॥

मोंपस्थापितेनान्येन देहेन जुष्टानि उपभुक्तानि जीवोश्नुते प्राप्नोति ॥ ५८ ॥ इति वादः श्रूयते ॥ प्राप्यपुण्य
कृतांल्लोकानिति शरीरजैः कर्मदोषैः याति स्थावरतां नरः इति तथा प्रोक्तं वेदेशास्त्रेतीरस्वभूपातिति
तिपतत्त्वकर्त्तृभोक्तृदेहभेदेन कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगात्प्रसंगच्छत इति भावः संशयांतरमाह ॥
प्रोक्तं वेदोक्तं कर्म कृयते जनैः ॥ तच्चानंतरक्षणएव परोक्षं ॥ अदर्शनमेवप्रकाशते ॥ अतः कर्मणोनष्टत्वा

भा॰ च॰
११३

प्रथमस्योत्तरं येनैवेति ग्रन्थवधानेन ॥ कर्ताभोक्तृदेहविच्छेदं विनास्थूलदेहनाशेपि मनः प्रधानस्य लिंगदेहस्याना
शात्रोक्तदोषप्रसंगइत्यर्थः ॥ ८ ॥ लिंगदेहविशिष्टस्य भोक्तृत्वे सप्रदृष्टांतेन स्पष्टयति शयानमिमं जाग्रद्देहस्य सं-
तस्य संतं जीवंतं उत्सृज्य तदभिमानं त्यक्त्वा ॥ आत्मनि मनसि संस्काररूपेणाहितकर्मयथा भुंक्ते ॥ तादृशेन शया
नदेहसदृशेन कर्मोपस्थापितेन देहेनास्येन वा पश्वादिदेहेन तथा लोकांतरेपीति भावः ॥ ८ ॥ ननु भवतु नाम
लिंगविशिष्टानेन दृष्टांतेन भोक्तृत्वं कर्तृत्वं तु दानप्रतिग्रहादिषु स्थूलदेहविशिष्टस्यैव दृश्यते तत्राह ॥ ममे

ना र द उवाच ॥ येनैवारभते कर्म तेनैवामुत्र तत्समान ॥ भुंक्ते ह्यव्यवधानेन लिंगेन मनसा स्वयं ॥ ८ ॥ श
यानमिमं तत्र ज्वस्थं संतं शुह्वेषो यथा ॥ कर्मात्मन्याहितं भुंक्ते तादृशेनेतरेण वा ॥ ८ ॥ ममैति मनसा
यद्यदसावहमिति ब्रुवन् ॥ गृह्णीयात्तत्पुमान् राद्धं कर्म येन पुनर्भवः ॥ ८ ॥ यथानुमीयते चित्तमुभयै
रिंद्रियैर्हितैः ॥ एवं प्राग्देहजं कर्म लक्ष्यते चित्तवृत्तिभिः ॥ ८ ॥

ति ॥ ममैते पुत्रादयः ॥ असावहं ब्राह्मणः
इति ब्रुवन् ॥ मनसा यद्यद्देहं गृह्णीयात्ततो देहाद्राद्धं कर्म पुमान् गृह्णीयात् ॥ येन कर्मणा पुनरहंकारग्रही
तेन पुनर्भवो भवति ॥ अन्यथा जन्मानुपपत्तेः ॥ अतोभिमंतृतन्मनोविशिष्टस्यैव कर्तृत्वं अभिमानविषयस्य तु
देहस्य पुत्रादिदेहवत् द्वारमात्रत्वमिति भावः ॥ ८ ॥ तदुक्तं कर्मणोन दृष्टत्वात्कथममुत्रभोगः इति तत्राह यथेति
उभयैर्ज्ञानकर्मरूपैरिंद्रियाणामीहितैः कदाचित्कर्मप्रवृत्तिभिश्चित्तमनुमीयते तस्यापि सर्वेंद्रियसंबंधेषु
युगपत्ज्ञानानुत्पत्तेः ॥ तदुम्मत्वादेन युगपत्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगमिति ॥ एवं चित्तवृत्तिभिः पूर्वदेहजं

॥ ८६ ॥

११२

यतोऽपि क्व मिलन्ति तस्मादाह ॥ नानुभूतमिति द्वाभ्यां ॥ अनेन वर्त्तमानेन देहेन क्व च कुत्रचिदपि यद्यन्नानुभूतं
अननुभूतं ॥ अदृष्टं चाश्रुतं यद्रूपं पदार्थात्मकं यादृक् च यत्प्रकारं च ॥ तत्कदाचित्स्वप्नमनोराज्यादिषु ॥ आत्ममन
सि उपलभ्यते ॥९०॥ तेन देहेन नाशस्य लिंगिनो वासनाश्रयस्य जीवस्य तादृशं तदनुभवादि युक्तं ॥ पूर्वदेहसंभ
वे ॥ अद्धा स निश्चयेन मम सखे ॥ न चाननुभूतोऽर्थो मनः स्पृष्टुं मनसि स्फुरितुमर्हति ॥९१॥ किंच मनो हि सर्वं पूर्व

नानुभूतं क्वचानेन देहेनादृष्टमश्रुतं ॥ कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादृगात्मनि ॥९०॥ ते
नाशस्तादृशं राजन्लिंगिनो देहसंभवे ॥ अद्धा त्वाननुभूतोऽर्थो न मनः स्पृष्टुमर्हति ॥९१
मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति ॥ भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव न भविष्यतः ॥९२॥

पराणि शुभाशुभनिमित्तानि शरीराणि ज्ञापयतीत्याह ॥ मन एवेति ॥ भद्रं ते इति ॥ सम्बोधनार्थमाशि
षामभिनन्दति ॥ भविष्यतः उद्भवं प्राप्स्यतः ॥ न भविष्यतः ॥ नीचत्वं प्राप्स्यतोऽपि भावीनि रूपाणि ॥ शंसति मन
एवोदार्यकार्पण्यादिवृत्तिभिः ॥ एवं मय्येवमेवासीत् ॥ पश्चादप्येवं भविष्यतीति ज्ञापयतीत्यर्थः ॥९२

भा॰ च॰ ११७

नन्नु॥ कदाचिद्दर्शनानर्हमपि स्वप्ने प्रतीयते यथा पर्वताग्रे समहः॥ दिवा नक्तमापि स्वशिरः छेदस्यादित्याह॥ अदृष्ट
मिति॥ अन्यदेशाश्रयं सममदृष्टादिकं पर्वताग्रे॥ निशाश्रयं नक्तमादिकं दिवाश्रयं गादिक्रियाश्रयं स्वशिरः छेदनाश्रयं निद्रा
दिदोषेणाहिमतीपतनस्त्यपिमं तस्यं परस्यापि तदनुपपतेस्तल्पतादिति भावः स्वप्ने स्वानुभवस्य एवं जन्यत्वमेमंगीकुर्व

अदृष्टमश्रुतं चात्र क्वचिन्मनसि दृश्यते॥ यथा तथानुमंतव्यं
देशकालक्रियाश्रयं॥ ८७॥ सर्वक्रमानुरोधेन मनसेंद्रि
यगोचराः॥ आयांति वर्गशो यांति सर्वे समनसो जनाः॥ ८८॥

तोऽपि विपरीत स्वमतानेयद्धिकर्मणो जातत्वेन निद्रादोषप्राबल्यमेव॥ तेनाप्याश्रयणीयमिति भावः॥ ८७॥
नन्नु दरिद्रः क्वचिदात्मानं महाराजं पश्यति राजा चादरिद्रमात्मानं पश्यति॥ तत्कथमसंभावितं संगच्छेत॥ त
त्राह सर्वमिति॥ आयांति भोग्यत्वेन प्रादुर्भवंति॥ यांति च भोगानंतरं यदि कश्चित् तन्मना भवेत्॥ तर्हि एवं न स्यात्॥ न
न्वेतदस्तीत्याह सर्वे समनस इति॥ अतः सर्वेषां समनस्कत्वात् मनसि च सर्वार्थानां क्रमेणाप्रवेशान्नासंतानदृष्टगो

वृतः॥ कस्यापि कश्चिदस्तीत्यर्थः॥ ८८॥

तदेवं सर्वैरपि सर्वैः पदार्थैः क्रमेणादृश्यं तत्रोक्तं ॥ इदानीं युगपदपि सर्वदर्शनं कदाचिद्भवतीत्याह ॥ मय्येकनिष्ठे भ
गवत्यात्मवर्तिनि ॥ भगवद्ध्यानपरे मनसि ॥ इदं विश्वमुपरज्य मेघो गगनमिव प्राप्यावभासते प्रतीतिर्न देशस्यापि क
दाचित्य नीतो दृष्टान्तः ॥ चन्द्रमसि उपरज्यते तमः राहुः यद्वदिदं शुद्धे मनसि सर्वविषयस्फुरणं योगिभिर्दृष्टमिति
प्रसिद्धं ॥ ९६ ॥ तदेवं स्थूलदेहनाशेऽपि लिंगदेहस्यानाशादस्य कर्ता भोक्तेति दोषो नास्तीत्युक्तं ॥ तत्रैवं शंकते
ननु लिंगदेहस्य स्थूलदेहं विना कर्तृत्वभोक्तृत्वे ॥ ननु केवलस्य तत्र कदाचित्स्थूलदेहाभावे ॥ जीवस्य कर्तृत्वभो

मय्येकनिष्ठे मनसि भगवत्यात्मवर्तिनि ॥ तमश्चन्द्रमसीवेदमुपरज्यावभासते ॥ ९६ ॥ ना
हं ममेति भावोऽयं पुरुषे व्यवधीयते ॥ यावद्बुद्धिमनोऽक्षार्थगुणव्यूहो ह्यनादिमान् ॥ ९७ ॥ सु
प्तमूर्छोपतापेषु प्राणायनविघातकः ॥ नेहतेऽहमिति ज्ञानं मृत्युप्रज्वारयोरपि ॥ ९८ ॥

नरह ॥ ९ ॥

क्तृत्वभोक्तृत्वाभावान्मुक्तिः ॥ प्रसङ्गे तत्तत्राह ॥ अहं ममेति भावः ॥ स्थूलदेहसंबंधः ॥ पुरुषे जीवे न व्यवधीयते
न विच्छिन्नो भवति ॥ किं पर्यन्तं बुद्ध्यादीनां व्यूहः परिणामो लिंगं यावदस्ति अनादिमान् ॥ ९७ ॥ स्वापादावहंका
राद्यभावान्न हि च्छेद इत्याशंक्याह द्वाभ्यां ॥ सुप्त्यादिषु उपतापः इष्टवियोगादिदुःखं ॥ तेषु अहमिति ज्ञानं अहंका
रः नेहते प्रकाशः प्राणायनानीन्द्रियाणां विघातात् ॥ इंद्रियैरिदंकारास्पदवस्त्वग्रहणादहंकारः स्फुरति

अयोपोक्षकल्पात् अस्मत्प्रणीतात् आग्नायनानामितिशेषः ॥ पूर्वमलक्षणास्यदेकादशविधंप्रकारंदशेंद्रियैः स्कंदलिंग
महंकरणं ॥ तत्रदृश्यतेगर्भादावितिशेषः ॥ सतोप्यनभिव्यक्तौदृष्टांतः ॥ कुहूसमावास्यायांचंद्रमसोलिंगमि
भा॰च॰ ११५ व ॥ १२ ॥ तस्मादहंकारस्यस्थूलदेहस्याविच्छेदादहस्तभूतार्थाभावेपिसंसृतिनिवृत्तिर्नास्तीत्याह ॥ अर्थेहीति
अ ॥ यावल्लिंगस्यस्थूलदेहाविच्छेदात्संसारानिवृत्तिरित्येतत्प्रपंचयति ॥ एवमितिसार्द्धैस्त्रिभिः ॥ ५ ॥ पंचविधंपंच

गर्भेवास्येप्यपोक्षकल्पादेकादशविधंतदा ॥ लिंगंनदृश्यतेयूनः कुह्वांचंद्रमसोयथा ॥ १२ ॥ अर्थेह्यविद्य-
मानेपिसंसृतिर्ननिवर्तते ॥ ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेनर्थागमोयथा ॥ १३ ॥ एवंपंचविधंलिंगंत्रिवृत्
षोडशविस्तृतं ॥ एषचेतनयायुक्तोजीवइत्यभिधीयते ॥ १४ ॥ अनेनपुरुषोदेहानुपादत्तेविमुंचति ॥ ह
र्षंशोकंभयंदुःखंसुखंचानेनविंदति ॥ १५ ॥ यथातृणजलौकैवंनापयात्यपयातिच ॥ नत्यजेन्म्रियमा-
णोपिप्राग्देहाभिमतिंजनः ॥ १६ ॥ यावदन्यंनविंदेतव्यवधानेनकर्मणा ॥ मनएवमनुष्येंद्रभूतानांभव-
भावनम् ॥ १७ ॥

तन्मात्रात्मकंत्रिवृत्त्रिगुणंषोडशविकारात्मनाविस्तृतं ॥ १४ ॥ नन्वेवंकंदेहंविसृज्यदेहांतरप्रवेशात्पूर्वमदेहतास्या ११५
देवेत्यतआह यथेति ॥ नापयातिपूर्वतृणंस्यात्यागादपयातिचतृणांतरग्रहणात् ॥ तथानत्यजेत् ॥ अन्यदेहंतत्क
र्मणाप्राप्तदेहारंभकाणांव्यवधानेनविच्छेदेनसमाप्याप्रकरणार्थमुपसंहरति ॥ मनएवेति ॥ भवभावनंसंसारहे

कथंसतीति॥तदाह॥यदेति॥चरितान्उपभुक्तान्॥यतःकर्मणिसति॥नत्वसंगस्यकृतःकर्मेतत्याह॥अविद्या
यांसत्यांअनात्मनोदेहादेःकर्मणिबंधोभवति॥७८॥विश्वस्थित्यादयोयतोहरेर्भवंति॥७९॥हंसयोर्जीवे
श्वरयोःमुज्ञानादिरूपेतिप्रजाणामादेशंमंत्रणामग्रेकथयित्वा॥८०॥८२॥८३॥आत्मशौचंमनःशोधकं

यदातैःचरितान्ध्यायन्कर्माण्याचिनुतेसकृत॥सतिकर्मण्यविद्यायांबंधःकर्मण्यनात्मनः॥७८
अतस्तदपवादार्थंभजसर्वात्मनाहरिं॥पश्यंस्तदात्मकंविश्वंस्थित्युत्पत्त्यप्ययायतः॥७९॥मैत्रेयउवा
च॥भागवतमुख्योभगवान्नारदोहंसयोर्गतिं॥प्रदर्श्यह्यमुमामंत्र्यसिद्धलोकंततोगमत॥८०॥प्रा
चीनवर्हिःराजर्षिःप्रजासर्गाभिरक्षणे॥आदिश्यपुत्रानगमत्तपसेकपिलाश्रमं॥८१॥तत्रैकाग्रमनाः
वीरोगोविंदचरणांबुजं॥विमुक्तसंगोनुभजन्भक्त्यातत्साम्यतामगात॥८२॥एतदध्यात्मपारोक्ष्यं
गीतंदेवर्षिणानघ॥यःश्रावयेद्यःशृणुयात्सलिंगेनविमुच्यते॥८३॥एतन्मुकुंदयशसाभुवनंपु
नानंदेवर्षिवर्यमुखनिःसृतमात्मशौचं॥यःकीर्त्यमानमधिगच्छतिपारमेष्ठ्यंनास्मिन्भवेभ्रमति
मुक्तसमस्तबंधः॥८४॥अध्यात्मपारोक्ष्यमिदंमयाधिगतमद्भुतं॥एवंस्त्रियाश्रमःपुंसःछिन्नोमु
त्रचसंशयः॥८५॥इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेएकोनत्रिंशोध्यायः॥२९॥॥

पारमेष्ठ्यंसर्वोत्कृष्टफलदं॥८४॥स्त्रीबुद्धिलक्षत्सहितस्याश्रमोहंकारः॥छिन्नोभवति॥अमुत्रकर्मफ
लभोगःकथमितिसंशयःछिन्नःछिन्नः॥८५॥इतिभावार्थदीपिकायांचतुर्थस्कंधेएकोनत्रिंशोध्यायः॥२९

प्रसंगात्संचभिःप्रोक्तंहृतंप्राचीनवर्हिषः॥वापितेचपुनर्हृत्याःप्रस्तुतंचप्रचेतसां॥१॥ततस्त्रिंशेनपत्त्रूणाद्रीशाल्र।
अवराप्तततः।आगस्यवांत्सीमुद्गालराज्यंचक्रुरितीष्यते॥हरिंप्रतोष्यकांसिद्धिमापुःहेवाहंसत्यकस्योविदि
भा॰च॰ ११९ प्रायोर्हहस्यतेमैत्रेयःशिष्यइतिज्ञातव्यं॥तेयरुच्छ्यागिरित्रिंप्राप्यतस्यैववैकुंठस्यनाथप्रियगिरिशस्यपार्श्ववर्ति

विदुरउवाच॥येत्वयाभिहिताब्रह्मन्सुताःप्राचीनवर्हिषः॥तेरुद्रगीतेनहरिंसिद्धिमापुःप्रतोष्य
कां॥१॥किंवार्हस्पत्येहपरत्रवाथकैवल्यनाथप्रियपार्श्ववर्तिनः॥आसाद्यदेवंगिरिशंयदृच्छया
प्रापुःपरंनूनमथप्रचेतसः॥२॥मैत्रेयउवाच॥प्रचेतसोंतरुदधौपितुरादेशकारिणः॥जपयज्ञे
नतपसापुरंजनमतोषयन्॥३॥दशवर्षसहस्रांतेपुरुषस्तुसनातनः॥तेषामाविरभूत्कृच्छ्रंशां
तेनशमयन्रुचा॥४॥सुपर्णस्कंधमारूढोमेरुशृंगमिवांबुदः॥पीतवासामणिग्रीवःकुर्वन्विति
मिरादिशः॥५॥काशिष्णुनाकनकवर्णविभूषणेनभ्राजत्कपोलवदनोविलसत्किरीटः॥अष्टायु
धैरनुचरैर्मुनिभिःसुरेंद्रैरासेवितोगरुडकिन्नरगीतकीर्तिः॥६॥

नः॥तदनुग्रहीताःसंतोनूनंपरंमोक्षंप्रापुरेव॥ततःएवंतर्हिइहअथवापरत्रकिंप्रापुः॥३॥रुद्रगीतजपरूपेण
यज्ञेनतपसाचपुरंजनंहरिंतेषांकृच्छ्रंतपःक्लेशंरुचाकांत्याशमयन्शांतेनसमस्तेनवपुषाआविर्भूतः॥४॥
सुपर्णस्कंधमारूढःरुद्रसादिनावर्हिष्मतःसुतानाहइतिरत्तीयेनात्वषः॥५॥कनकमयेनवर्णावताविभू
षणेनभ्राजमानंकपोलंवदनंयस्यअष्टभिरायुधैः॥गरुडएवकिन्नरैःतेनपदाःसनैर्गीताकीर्तिर्यस्य॥६ ११९

पीनांसश्चायताश्चैषां भुजास्तेषां मंडले समूहः तन्मध्यस्थितया लक्ष्म्यास्पर्द्धमानाः श्रीः शोभा यस्याः ॥ तथा व
नमालया परिहृतश्चायं पुरुष आह ॥ पर्जन्यस्वनाद्दूरं वहतेनाद्ये यस्मात्तया वाचा सघृणोऽवलोको यस्य
॥१॥ यूयं मनोहरगणैधं सौहार्देन हेतुना ॥ अन्यथ कथं मोघेषां संबोधने वः परस्परं सौहृदेन तुष्टोऽहं ॥२॥ भूतेषु

पीनायताष्टभुजमंडलमध्यलक्ष्म्यास्पर्द्धिश्रिया परिहृतो वनमालयाद्यः ॥ बर्हिष्मतः पुरुष आह
सुतान्प्रपन्नान्पर्जन्यनादरुतया सघृणावलोकः ॥१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वरं वृणीध्वं भद्रं वो यूयं
मे नृपनंदनाः ॥ सौहार्देनापृथग्धर्मास्तुष्टोऽहं सौहृदेन वः ॥२॥ यो नुस्मरति संध्यायां युष्माननुदि
नं नरः ॥ तस्य भ्रातृष्वात्मसाम्यं तथा भूतेषु सौहृदं ॥३॥ ये तु मां रुद्रगीतेन सायं प्रातः समाहिताः ॥ स्तु
वंत्यहं कामवरान्दास्ये प्रज्ञां च शोभनां ॥४॥ यद्यूयं पितुरादेशमग्रहीष्ट मुदान्विताः ॥ अथो व उ
शती कीर्तिर्लोकाननुभविष्यति ॥५॥ भविता विश्रुतः पुत्रोऽनवमो ब्रह्मणो गुणैः ॥ य एतामात्म
वीर्येण त्रिलोकीं पूरयिष्यति ॥६॥

सौहृदं च भविष्यति ॥३॥ तेभ्यो दास्ये किं पुनर्युष्मभ्यमिति शेषः ॥४॥ अग्रहीष्ट गृहीतवंतः अथो इति हेतोः
लोकाननु लोकेषु भविष्यति ॥ यद्वा ॥ लोकाननुभविष्यति ॥ इत्यतिव्याप्स्यतीत्यर्थः ॥५॥ आत्मनो वीर्येणा सेता

गग ॥२॥

भा॰च॰ पुत्रार्थमात्रेभार्यौसंपादयति॥ कंडुरितिविप्रर्षिः॥ तपोनाशार्थमिंद्रप्रेषितयाप्रम्लोचया॥ कंडुर्नामऋषिर्बहुकालं
११२ रेमेसाचततःस्वर्गंगच्छंतीकंडोर्जातंगर्भंवृक्षेषुत्यक्त्वाजगामततदेतदुक्तं॥ अपविद्धांत्यक्तां॥१३॥ सप्रसिद्धोव
नसतीनांराजासोमः॥ प्रमतसुताविण्णीदेशनीतर्जनी हदंत्यस्त्वसामखेतिदर्ध्ये॥ अनेनाप्सरसोगर्भसंभवे
नाम्रताहारेणचतस्यालावण्येक्कमहेंद्रदोगंधादिराहित्यंचोक्तं॥१४॥ मामनुवर्जमानेनपित्रातिपुत्राः स

कंडोःप्रम्लोचयावंत्यालव्याकमललोचना॥ तांचापविद्धांजगृहुर्भूरुहानृपनंदना॥१३॥ नृततः
मायामृताराजासोमःपीयूषवर्षिणी॥ देशिनीरोदमानायानिदधेसदयान्वितः॥१४॥ प्रजाविसर्गआ
दिष्टाःपित्रामामनुवर्त्तता॥ तत्रकन्यांवरारोहांतामुद्वहतमाचिरम्॥१५॥ अपृथग्धर्मशीलानांस
र्वेषांवःसुमध्यमा॥ अपृथग्धर्मशीलेयंभूयात्पत्न्यर्पिताशया॥१६॥ दिव्यवर्षसहस्राणांसहस्रमह
तौजसः॥ भौमान्भोक्ष्यथभोगान्वैदिव्यांश्चानुग्रहान्मम॥१७॥ अथमय्यनपायिन्याभक्त्यापक्वगुणाशया
याः॥ उपयास्यथमद्धामनिर्विद्यनिरयादतः॥१८॥

तः तत्रप्रजासर्गेनिमित्तेनाम्रवृहत॥१५॥ ननुबहूनांकथमेकाभार्यास्यात्तत्राह॥ अपृथग्धर्मःशीलंच
येषांतेषांचपत्नीभूयात्॥ अर्पितोभवत्स्वाशयोयया धर्मशीलयोरैक्यात्॥ मद्धाक्याचनदोषःइष्टविरो
धःश्रुतिभावः॥१६॥ इतोमत्तःअप्रतिहताःबलाःसत॥१७॥ एकगुणादग्धकर्मादिमलस्त्वाशयोयेषां॥ अ
तःलोकद्वयभोगान्निरयप्रायान्निर्विद्यमत्स्थानंप्राप्स्यथ॥१८॥॥

ननु गृहेष्वप्रविष्टानामस्माकं तदासत्त्वावं एव स्यात् ॥ कुतस्त्वद्भक्तिर्वेदो वा तत्राह ॥ गृहेष्विति ॥ कुशलं
मय्यर्पितं कर्म येषां महात्मनां यायातो यामः कालो येषां ॥ १९ ॥ तद्वार्त्ता श्रोत्रेणां गृहे नैवं यद्यस्ति कुतस्तत्राह
नत्वदिति ॥ यद्यस्मात्कथाश्रवणात् ॥ तः सर्वज्ञोहमीश्वरः ब्रह्मवादिभिः प्रवक्तृभिः निमित्तभूतैः श्रोत्र
णोहृदयेनस्य वतप्रतिपदं नूतनं वत ॥ अथेषां मोमिब्रह्मसाक्षात्कारोभवतीत्यर्थः ॥ ननु नत्कथाश्रवणेक
थं ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्राह ॥ योहं एतदेव ब्रह्मतत्र गृहेतः ॥ यतो गताः ॥ येमां मामाः संतोशोकमोहहर्षाद्य

गृहेष्वाविशतां चापि पुंसां कुशलकर्मणां ॥ मद्वार्त्तायातयामानां न बंधाय गृहा मताः ॥ १९ ॥ न
न्वत्र हृदये पद्मो ब्रह्मैतद्ब्रह्मवादिभिः ॥ न मुह्यंति न शोचंति न हृष्यंति यतो गताः ॥ २० ॥ मैत्रेय उवा
च ॥ एवं ब्रुवाणं पुरुषार्थभाजनं जनार्दनं प्रांजलयः प्रचेतसः ॥ तद्दर्शनध्वस्ततमोरजोमला गि
रा गदन्गद्गदया सुहृत्तमं ॥ २१ ॥ प्रचेतस ऊचुः ॥ नमो नमः क्लेशविनाशनाय निरूपि
तोदारगुणाह्वयाय ॥ मनोवचोवेगपुरोजवाय सर्वाक्षमार्गैरगताध्वने नमः ॥ २२ ॥

प्राप्नुवंति ॥ अतो मत्कथाश्रवणेन नन्वत्र नम मत्याविर्भावादस्यैव ब्रह्मसाक्षात्कारत्वात् ॥ गृहेष्वेवस
तामपि न्वबंधं इत्यर्थः ॥ २१ ॥ पुरुषार्थभाजनं यति प्रापयतीति तथा तं ॥ २२ ॥ वेदैः सकलश्रेयः साधनत्वेन नि
रूपिता उदारगुणाः ॥ आह्वयाना मानि यस्य मनो वचसो वेगादपि पुरोग्रतो जवो वेगो यस्य ॥ मनोवचसो
रगोचराय इत्यर्थः ॥ अत एव सर्वे यांश्च ताणां मार्गैः ॥ अगतः अनवगतोध्वा यस्य तस्मै ते नमः ॥ २२ ॥

स्वनिष्ठया स्वरूपस्थित्या शुद्धाय॥ अतः शांताय मनसि निमित्ते सति अपार्थेऽपार्थमेव विलसत विस्फुरितं द्वयं
रूपं यस्मिन् अगृहीता माया गुणैर्विग्रहा॥ ब्रह्मादि स्वर्तेयो येन॥२३॥ हे तत्त्व विशुद्धसत्त्वरूपाय संसारं हरति
भा॰च॰ मेधात्मानं यस्य तस्मै॥२४॥२५॥ अप्युक्तमहिकृतवंतो वयं॥२६॥ यद्दुकेवरं कृष्णौ भिमिति तन्मनसि निधायाह॥
११८

शुद्धाय शांताय नमः स्वनिष्ठया मनसा पार्थे विलसद्द्वयाय॥ नमो जगत्स्थानलयोदयेषु गृहीत
मायागुणविग्रहाय॥२३॥ नमः कमलनाभाय नमः कमलमालिने॥ नमः कमलपादाय नमस्ते
कमलेक्षण॥२४॥ नमो विशुद्धसत्त्वाय हरये हरमेधसे॥ वासुदेवाय कृष्णाय प्रभवे सर्वसात्वतां
२५॥ नमः कमलकिंजल्कपिशंगामलवाससे॥ सर्वभूतनिवासाय नमो युंक्ष्महि साक्षिणे॥२६
रूपं भगवता तेन दशेषक्लेशसंक्षयं॥ आविष्कृतेन नः क्लिष्टानां किमस्मदनुकंपितं॥२७॥ एतावंतं
हि विभो मिभोक्ष्यं दीनेषु वत्सलैः॥ यदद्य सर्वभूतेकाले सद्बुध्या भद्रं यथन॥२८॥

रूपमिति॥ समस्तानां क्लेशानां संक्षयो यस्मात् नः आविष्कृतं प्रकटितं अतोऽस्मत किमनुकंपितं अनुकंपा
द्य एवास्माकं परमा तु कं येत्यर्थः॥२७॥ कुत इत्यत आह॥ हे अभद्रं यथन अमंगलनाशन त्वमस्मयोः प्र
नविवदितः॥ एतावदेव दीनेषु वत्सलैः प्रभुभिभौक्तव्य कार्यं किं तत॥ तदाह॥ यदिति॥ अस्मदीयापत्तय इ\
ति बुध्या उचिते काले अनुस्मर्यते इति यत् तथानुरूपं दर्शितं इति भावः॥२८॥ ११८

येनानुस्मरणेन स्मृतानां तेषामुपशांतिः सद्यो भवति॥ किंच॥ क्षुल्लकानामपि भूतानां अंतर्हृदये अंतर्हितः॥
अंतर्यामित्वेन स्थितो भवानीहतामिच्छतां तत्तदुपासकानां नोऽस्माकं आशिषः कस्माद्धेतोर्न वेद जानात्येवेत्यर्थः
२९॥ तथापि वक्तव्यं चेत्तर्हि येषामस्माकं भगवान्प्रसन्नः॥ असावेव वरः॥ भगवत्प्रसाद एवास्माकमीप्सितो वर
इत्यर्थः॥ अपवर्गगुरुः मोक्षमार्गप्रदर्शकः गतिः सतत्स्वपुरुषार्थभूतः॥३०॥ यद्यप्येवं अथापि हे नाथ त्वत्त

येनोपशांतिर्भूतानां क्षुल्लकानामपीहतां॥ अंतर्हितोंऽतर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिषः॥ २९॥ असावेव वरो
ऽस्माकमीप्सितो जगतः पते॥ प्रसन्नो भगवान्येषामपवर्गगुरुर्गतिः॥ ३०॥ वरं वृणीमहेऽथापि नाथ त्वत्प
रतः परात्॥ न ह्यंतस्त्वद्विभूतीनां सोऽनंत इति गीयसे॥ ३१॥ पारिजातेंऽजसा लब्धे सारंगोऽन्यन्न सेवते॥ त्व
दंघ्रिमूलमासाद्य साक्षात्किं किं वृणीमहि॥ ३२॥ यावत्ते मायया स्पृष्टा भ्रमाम इह कर्मभिः॥ तावद्भवत
प्रसंगानां संगः स्यान्नो भवे भवे॥ ३३॥

त्तः वरमेकं वृणीमहि॥ कथंभूतात्परतः कारणादपि प
रात्त्वत्तः परतः परत इति स्थितः॥ अतोऽपि यद्यपि त्वदातुं समर्थः॥ न च देयानां त्वद्विभूतीनां अंतोऽस्ति यतोऽनंत
विभूतित्वादनंत इति गीयसे॥ ३१॥ तथापि यथापि सारंगो भ्रमरः पारिजाते सुखेन लब्धे सति सुलभमप्य
मधु तं त्यक्त्वा अन्यं न सेवते॥ तथा वयमपि साक्षात्त्वदंघ्रिमूलं प्राप्य किं किं वृणीमहि न किंचिदित्यर्थः॥ यद्वा॥ किं
मप्यन्यत्तुच्छं किमर्थं वृणीमहि॥ अनंतत्वेन मनोरथानामनवस्थानादित्यर्थः॥ ३२॥ अत एतावदेव प्रार्थयाम

महइत्याह यावदिति॥ स्पृष्टा भ्रामिताः भवति भक्तेषु संगो येषां तेषां संगोऽस्माकं स्यात्॥३३॥

ननुराज्यभोगात्स्वर्गापुर्वींच विहायकिमिदंप्रार्थ्यते ॥ तत्राहुः ॥ नतुलयामेति ॥ भगवत्संगिनांसंगस्य वे
नापि ॥ २८ ॥ सत्संगस्यश्रेष्ठत्वंप्रपंचयति ॥ यत्रेतित्रिभिः ॥ यत्रयेषुयतः याभ्यः निर्वैरंवैराभावः ॥ २५ ॥ २९ ॥ पद्भ्यां
भा॰च॰ ११९ पावनेच्छयासंसारभीतस्य ॥ ३० ॥ सत्संगफलमस्माभिरेवानुभूतमित्याहुः ॥ कथाभ्यः वयंत्विति ॥ तववयं

नतुलयामलवेनापिनस्वर्गंनापुनर्भवं ॥ भगवत्संगिसंगस्यमर्त्यानांकिमुताशिषः ॥ २८ ॥ यत्रेड्यंतेक
थामृष्टास्तृष्णायाः प्रशमोयतः ॥ निर्वैरंयत्रभूतेषुनोद्वेगोयत्रकश्चन ॥ २९ ॥ यत्रनारायणःसाक्षाद्भ
गवान्न्यासिनांगतिः ॥ संस्तूयतेसत्कथासुमुक्तसंगैःपुनःपुनः ॥ ३० ॥ तेषांविचरतांपद्भ्यांतीर्थानांपा
वनेच्छया ॥ भीतस्यकिंनरोचेततावकानांसमागमः ॥ ३१ ॥ वयंतुसाक्षाद्भगवन्भवस्यप्रियस्यसख्युः
क्षणसंगमेन ॥ सुदुश्चिकित्स्यस्यभवस्यमृत्योर्भिषक्तमंत्वाद्यगतिंगताःस्म ॥ ३२ ॥ यन्नःस्वधीतंगुरवः
प्रसादिताः विप्राश्चवृद्धाश्चसदानुवृत्त्या ॥ आर्यानताःसुहृदोभ्रातरश्चसर्वाणिभूतान्यनसूययैव ॥ ३३ ॥
यन्नःस्वतप्तंतपएतदीशनिरंधसांकालमदभ्रमप्सु ॥ सर्वंतदेतत्पुरुषस्यभूम्नोवृणीमहेतेपरितो

प्रियः सखा तस्य भवस्य अथ यं तम चिकित्स्य भवस्य जन्ममृत्योः भिषक्तमं सद्वैद्यं त्वा त्वां गतिं प्राप्ताः ॥ ३२ ॥
वरांतरंवृणातेयन्नइतिद्वाभ्यां नताः नमस्कृताः ॥ ३३ ॥ निरंधसां निरन्नानां अदभ्रं बहुकालं तेपरितोषणाय

॥ ७ ॥ श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे ॥ ४ ॥ ११९

अज्ञानानामप्यस्माकं तत्स्तुतिर्न युक्तेत्याहुः॥ मन्वादिति॥ यस्य तव महिम्नो न दृष्टं पारं यैः तेऽपि त्वां आत्मसमं
स्वशक्त्यानुरूपं यथा स्तुवंति॥ अथो अतः वयमपि गृणीमः॥४२॥ सतमूर्तये वासुदेवाय॥४३॥ यातेह
प्रयाणं अनिच्छतामपि सतां स्वधामनयो॥ अनपवर्गवीर्यः॥ अकुंठितप्रभावः॥४४॥ उदन्वतः सिंधोः स

मनुः स्वयंभूर्भगवान्भवश्च येऽन्ये तपोज्ञानविशुद्धसत्वाः॥ अदृष्टपारा अपि यन्महिम्नः स्तुवंत्यथो
त्वात्मसमं गृणीमः॥४२॥ नमः समाय शुद्धाय पुरुषाय पराय च॥ वासुदेवाय सत्त्वाय तुभ्यं भगव
ते नमः॥४३॥ मैत्रेय उवाच॥ इति प्रचेतोभिरभिष्टुतो हरिः प्रीतस्तथेत्याह शरण्यवत्सलः॥ अनि
च्छतां यानमतृप्तचक्षुषां ययौ स्वधामानपवर्गवीर्यः॥४४॥ अथ निर्याय सलिलात्प्रचेतस उदन्व
तः॥ वीक्ष्याकुप्यन्द्रुमैश्छन्नां गां गां रोद्धुमिवोच्छ्रितैः॥४५॥ ततोऽग्निमारुतौ राजन्नमुंचन्मुखतो रु
षा॥ महीं निर्वीरुधं कर्त्तुं संवर्त्तक इवात्यये॥४६॥ भस्मसात्क्रियमाणांस्तान्द्रुमान्वीक्ष्य पितामहः
आगतः शमयामास पुत्रान्बर्हिष्मतो नयैः॥४७॥

लिलान्निर्याय निर्गत्य गां महीं रोद्धुमिव उच्छ्रितैः द्रुमैश्छन्नां मही छन्नां वीक्ष्य द्रुमेभ्योऽकुप्यन् तदा हि प्राचीनब
र्हिषः प्रव्रजितत्वाद्राजके कर्षणाद्यभावात् द्रुमैर्भूमिः छन्नाभूत॥४५॥ निर्वीरुधां वीरुधोऽपि यस्यां तथा
भूतां कर्त्तुं संवर्तकः। कालाग्निरुद्रः॥४६॥ नयैर्युक्तिभिः॥४७॥ ॥

उक्तंहि॰ समर्थयामास॥४४॥मारिषांवार्क्षीप्रजनयोनिर्ब्रह्मात्तस्माज्जातोदक्षःमहत्तः श्रीमहादेवस्याव
भा॰च॰ ज्ञानात्पूर्वमजनयोनिजोब्रह्मपुत्रोपिसन्दक्षप्रियजातोयस्मामजिनिजातः॥४५॥प्राक्सर्गेपूर्वदेहेका
१२॰ लेनविद्रुतेगतेदेवेनस्वरेणचोदितः सन्सृष्टाः प्रजाः ससर्जदक्षः सइतिप्रसिद्धः॥४६॥स्वयाक्रचाप्रभयो

तस्यावशिष्टायेवृक्षाभीताउद्धितरेतदा॥उक्तंहि॰ तेप्रचेतोभ्यउपदिष्टाः स्वयंभुवा॥४७॥तेचब्रह्म
णआदेशात्स्तारिषामुपयेमिरे॥यस्यामहद्वज्ञानादजन्मजनयोनिजः॥४८॥चाक्षुषेत्वंतरेप्रा
प्तेप्राक्सर्गकालविद्रुते॥यःससर्जप्रजाःसर्वाः सदक्षोदेवचोदितः॥४९॥योजायमानःसर्वेषां
तेजस्तेजस्विनोरुचा॥स्वयोपादत्तदाक्ष्याच्चकर्मणांदक्षमब्रुवन्॥५०॥तंप्रजासर्गरक्षायामना
दिरभिषिच्यच॥युयोजयुयुजेन्यांश्चसवैसर्वप्रजापतीन्॥५१॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतु
र्थेस्कंधेत्रिंशोध्यायः॥३०॥

तेजउपादत्तआच्छादितवान्॥यंचकर्मसुदक्षमब्रुवन्॥५०॥तमभिषिच्यअनादिर्ब्रह्माप्रजा
सर्गसंरक्षणायांप्रयोज॥सदक्षोन्यान्मरीच्यादीन्॥तत्रतत्रापारेषुविनियुक्तवान्॥५१॥इतिश्रीभा
गवतेचतुर्थेत्रिंशोध्यायः॥३०॥ १२

एवं त्रिंशे स्मृते देवे ध्रुवं स्यस्य वने सतां ॥ नारदोक्तेन मार्गेण भक्तिरुक्ता प्रचेतसां ॥ ततः दिव्यवर्षसहस्राणां
सहस्रांते उत्पन्नविवेकज्ञानास्ते उपयास्यथ मद्धाम निर्विद्य निर्यात इत्यधोक्षजभाषितं स्मरंत आशु प्रा
व्रजन् ॥ १ ॥ ब्रह्मसत्रेण आत्मविमर्शेन दीक्षिताः कृतसंकल्पा बभूवुः ॥ सर्वेषु भूतेषु आत्मेति मेधा ज्ञानं यस्मि

मैत्रेय उवाच ॥ तत उत्पन्नविज्ञाना आश्वधोक्षजभाषितं ॥ स्मरंत आत्मजे भार्यां विसृज्य प्राव्रजन्
गृहात् ॥ १ ॥ दीक्षिता ब्रह्मसत्रेण सर्वभूतात्ममेधसा ॥ प्रतीच्यां दिशि वेलायां सिद्धोभूद्यत्र जाजलिः
॥ २ ॥ तान्निर्जितप्राणवचोमनोदृशो जितासनाञ्छांतसमानविग्रहान् ॥ परेमले ब्रह्मणि योजितात्म
नः सुरासुरेड्यो ददृशे स नारदः ॥ ३ ॥ तमागतं त उत्थाय प्रणिपत्याभिनंद्य च ॥ पूजयित्वा यथादे
शं सुखासीनमथाब्रुवन् ॥ ४ ॥ प्रचेतस ऊचुः ॥ स्वागतं ते सुरर्षेद्य दिष्ट्या नो दर्शनं गतः ॥ तव चंक्रम
णं ब्रह्मन्नभयाय यथा रवेः ॥ ५ ॥ यदादिष्टं भगवता शिवेनाधोक्षजेन च ॥ तद्गृहेषु प्रसक्तानां प्रायशः
क्षपितं प्रभो ॥ ६ ॥

न्तेन तु वेलायां समुद्रतीरे जाजलिर्नाम ऋषिः ॥ २ ॥ निर्जिताः प्राणमनोवचोदृशो यैः तान् शांत उपर
ताः समाना मूलाधारादारभ्य ऋजवो विग्रहा येषां ब्रह्मणि योजित आत्मा यैः ॥ सुरासुरैरीड्यो दृष्टवान् ॥
उत्थाय तं प्रणिपत्य यथादेशं यथाविधि पूजयित्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥ आदिष्टमुपदिष्टं यदात्मतत्त्वं तत्क्षपितं विस्मृतं ९

७॥ प्रचेतोभिः पृष्टः॥ ८॥ अहो अहह प्रमत्ततया हरिसेवां विना सर्वं जन्मकर्मादिकं व्यर्थं कृतमिति तान् शोच
न्नाह॥ जन्मेति चतुर्भिः॥ येनो यस्मात् हरिसेवैव फलं अतस्तद्विहीनं सर्वं व्यर्थमित्यर्थः॥ ९॥ शुक्लं संबंधि
जन्म विशुद्धमातापितृभ्यामुत्पत्तिः॥ सावित्रमुपनयनेन याज्ञिकं दीक्षया विबुधानामिव दीर्घायुषापि

भा॰च॰
२२१

ततः प्रद्योतयाध्यात्मज्ञानं तत्त्वार्थदर्शनं॥ येनांजसा तरिष्यामो दुस्तरं भवसागरं॥ ७॥ शुक उ
वाच॥ इति प्रचेतसा पृष्टो भगवान्ब्राह्मणोत्तमः॥ भगवत्युत्तमश्लोक आविष्टात्माब्रवीन्नृपान्॥ ८
नारद उवाच॥ तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनो वचः॥ ९॥ नृणां येन हि विश्वात्मा सेव्यते ह
रिरीश्वरः॥ ९॥ किं जन्मभिस्त्रिभिर्वेह शौक्लसावित्रयाज्ञिकैः॥ कर्मभिर्वा त्रयीप्रोक्तैः पुंसो
पि विबुधायुषा॥ १०॥ श्रुतेन तपसा वा किं वचोभिश्चित्तवृत्तिभिः॥ बुद्ध्या वा किं निपुणया बले
नेंद्रियराधसा॥ ११॥ किं वा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि॥ किं वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रा
त्मप्रदो हरिः॥ १२॥

१०॥ वचोभिः वाग्विलासैः चित्तवृत्तिभिः नानावधानसामर्थ्यैः॥ इंद्रियाणां राधा पाटवेन॥ ११॥ योगेन
प्राणायामादिना सांख्येन देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रेण संन्यासवेदाध्ययनाभ्यामपि॥ अन्यैरपि
व्रतवैराग्यादिभिः श्रेयःसाधनैः॥ १२॥ २२१

नवैषां नाना फलसाधनानां हरिसेवाभावमात्रेण कृतार्थ्यं वैयर्थ्यं ॥ तत्राह ॥ श्रेयसां फलानां मात्मैवावधिः परा-
काष्ठा अर्थतः परमार्थतः ॥ आत्मार्थत्वेनैवान्येषां प्रियत्वादित्यर्थः ॥ भवत्वात्मा अवधिः हरेः किमायातं तत्राह ॥
सर्वेषामपीति ॥ आत्मत्वस्याविद्यानिरासेन ॥ स्वरूपाभिव्यंजकः ॥ ऐश्वर्येण पितृरूपेण वलिप्रभृतिभ्यो प्यात्मप्रदः
प्रियत्वस्य परमानंदरूपता ॥ ३ ॥ किंच नानाकर्मभिस्तत्तद्देवताप्रीतिनिमित्तानामपि फलानि हरिप्रीत्या भवंति ॥ के-
वलं तत्तद्देवताराधनेन न किंचिदिति ॥ सदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ मूलात्प्रथमभागाः स्कंधाः तद्विभागा भुजाः ते-

श्रेयसामपि सर्वेषामात्मा ह्यवधिरर्थतः ॥ सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मात्मदः प्रियः ॥ ३ ॥ यथा तरोर्मू-
लनिषेचनेन तृप्यंति तत्स्कंधभुजोपशाखाः ॥ प्राणोपहाराच्च यथेंद्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या ॥ ४ ॥
यथैव सूर्यात्प्रभवंति वारः पुनश्च तस्मिन्प्रविशंति काले ॥ भूतानि भूमौ स्थिरजंगमानि तथा हरावेव गु-
णप्रवाहः ॥ ५ ॥

षामप्युपशाखाः उपलक्षणं पत्रपुष्पादयोपि तृप्यंति ॥ न तु मूलमेकं विना सहस्रनिषेचनेन प्राणस्योपहारो भो-
जनं तस्मादेवेंद्रियाणां तृप्तिः ॥ न तु तत्तदिंद्रियेषु पृथक्पृथग्गन्धलेपनेन ॥ तथाच्युताराधनमेव सर्वदेवताराध-
नं न पृथगिति तदर्थः ॥ ४ ॥ कृतस्य विमूलत्वादिति सदृष्टांतमाह ॥ यथैव वारः जलानि वर्षाकाले सूर्यादुद्भवंति ॥ ग्री-
ष्मे तस्मिन्नेव प्रविशंति अस्याः प्रसिद्धत्वेन दृष्टांतांतरमाह ॥ यथा भूतानि भूमाविति ॥ गुणप्रवाहश्चेतनाचेत-

नन्वहंकारादेव गुणप्रवाहः स्यात्केवलात्तावताचेन्न सोपाधिकस्याहंकारस्यादित्याशंक्याह एतदिति ॥ एतद्धि सर्वं विश्वोत्पत्त

भा॰च॰ सर्वेशात्प्रसिद्धं ॥ इदं सर्वं सर्वोपाधिरहितं तद्रूपपन्नत्वात्ततः कृत्यमित्यर्थः ॥ तर्हि कथमन्यथा भातीत्यत आह

१२२ सकृदिति ॥ सकृत्कदाचिद्विभातं स्फुरितं गंधर्वनगरवत् ॥ यथा सवितुः प्रधानतत्तो भिन्ना यथाकृता अति

असवं इंद्रियाणि सकरोति ॥ सुषुप्तौ तस्य सशक्तयो भवंतीत्यर्थः ॥ कथंभूतो सोऽहं गीरुच्यादीनां त्रिविधाहंका

रकार्याणां तन्निमित्तस्य भेदस्य भ्रमस्य चात्ययो यस्मात्सः ॥ यद्वा अजाग्रति सुषुप्तौ अस्य सर्वाः समाः शक्तयो येषां

एतत्पदं तज्जगदात्मनः परं सकृद्विभातं सवितुर्यथा प्रभा ॥ यथासवो जाग्रति सुप्तशक्तयो द्रव्यक्रिया

ज्ञानभिदाभ्रमात्ययः ॥१६॥ यथा नभस्यभ्रतमः प्रकाशा भवंति भूपा न भवंत्यनुक्रमात् ॥ एवं परे ब्र

ह्मणि शक्तयस्त्वमू रजस्तमः सत्वमिति प्रवाहः ॥१७॥ तेनैकमात्मानमशेषदेहिनां कालं प्रधानं पु

रुषं परेशं ॥ स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहमात्मैकभावेन भजध्वमद्धा ॥१८॥ दयया सर्वभूतेषु संतुष्ट्या

येन केन वा ॥ सर्वेंद्रियोपशांत्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥१९॥

ते भवंति इत्यादेरयमन्वयो भवति सवितुः ॥

प्रभेत्यस्य द्वौ दृष्टांताविति ॥ ननु असंगे हरौ कथं प्रपंचोत्पत्तिलयौ तत्राह ॥ यथेति ॥ अभ्रतमः प्रकाशाश्च आग

मापायिनो रजस्तमः सत्वरूपास्तेषां देहभूपाः अचेतनाः अमूः शक्तयः न भवंति लीयंते इति ॥ एवमयं जगत्प्र

वाहः ॥१७॥ तेन सर्वकारणत्वेन हेतुना ॥ कालो निमित्तं प्रधानं उपादानं पुरुषः कर्ता ॥ एतत्त्रितयात्मकत्वा

त्सर्वकारणं परमेश्वरं ॥ अद्धा साक्षाद्भजध्वं ॥ कथं आत्मना एकभावेन अभिन्नत्वेन ॥१८॥ साधनमाह ॥ द

ततोनकदाचित्त्यजतीत्याह॥अपहृतानिनिरस्तानिसकलान्यघानिकामादयस्तानियस्मात्सचासावमलश्चात्मामनःतस्मि
न्स्तांमनसिनिरंतरमेधितयाभावनयोपहृतःसन्नतोहरिः॥छिद्रवत्तत्राकाशवत्॥ततोनसरतिना
पयातिहि॥किंकुर्वन्॥आत्मनोनिजजनवशगतत्वंस्वभक्ताधीनत्वमयन्॥अवगच्छन्॥१॥सतामेवंवश्योसौअ
सतांतदिज्यामपिनगृह्णातीत्याह॥नेति॥कुमनीषिणांकुत्सितमतीनां॥अधनाश्चते आत्मधनाभागवताः

अपहृतसकलैषणामलात्मन्यविरतमेधितभावनोपहूतः॥निजजनवशगत्वमात्मनोयन्नसर
तिच्छिद्रवदक्षरःसतांहि॥२०॥नभजतिकुमनीषिणांसइज्यांहरिरधनात्मधनप्रियोरसज्ञः॥श्रु
तधनकुलकर्मणांमदैर्येविदधतिपापमकिंचनेषुसत्सु॥२१॥श्रियमनुचरतींतदर्थिनश्चद्विपद
पतीन्विबुधांश्चयःस्वपूर्णः॥नभजतिनिजभृत्यवर्गतंत्रःकथममुमुद्विसृजेत्पुमान्कृतज्ञः॥२२

तेप्रियायस्य॥रसः भक्तिस्वादवत्तः केकुमनीषिणस्तत्राह॥श्रुतादिनिमित्तैर्मदैर्येसत्सुपापंतिरस्कारंकुर्वंति
२१॥भक्ताधीनत्वंप्रपंचयन्नाह॥अनुवर्तमानामपिश्रियंतदर्थिनःसकामान्द्विपदपतीन्नृपान्विबुधान्दे
वानपियोनानुवर्तते॥यतःस्वेनैवपूर्णः॥अतःस्वभृत्यवर्गानुरक्तएव॥एवंभूतममुंमनीषीकोपिकथंपरित्यजेत् २२

प्रचेतसः कर्मभूतान्॥ अन्याश्चानूनंमहनीतेरित्यादि भवचरितायाः॥ स्वेगायन्॥ प्रचेतसामिस्तकतात्॥ ५६

मैत्रेय उवाच॥ इति प्रचेतसो राजन्नन्याश्च भगवत्कथाः॥ श्रावयित्वा ब्रह्मलोकं ययौ स्वायंभुवो मुनिः॥
२३॥ तेपि तन्मुखनिर्यातं यशो लोकमलापहं॥ हरेर्निशम्य तत्पादं ध्यायंतस्तद्गतिं ययुः॥२४॥ ए
तत्तेभिहितं क्षत्तर्यन्मां त्वं परिपृष्टवान्॥ प्रचेतसां नारदस्य संवादं हरिकीर्तनं॥२५॥ श्रीशुक उवाच॥
य एष उत्तानपादस्य मानवस्यानुवर्णितः॥ वंशः प्रियव्रतस्यापि निबोध नृपसत्तम॥२६॥ यो नारदादा
त्मविद्यामधिगम्य पुनर्महीं॥ भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वर्यं समगात्पदं॥२७॥ इमां तु कौषारविणो
पवर्णितां क्षत्ता निशम्याजितवादसत्कथाम्॥ प्रवृद्धभावोश्रुकलाकुलो मुनेर्दधार मूर्ध्ना चरणं
हृदा हरेः॥२८॥

२३॥२४॥ प्रचेतसां नारदस्य च संवादरूपमेतदाख्यानं तेभिहितं॥ हरेः कीर्तनं यस्मिन् तत्॥२५॥ य एष वं
शः सोऽनुवर्णितः॥२६॥ यः प्रियव्रतः॥२७॥ [illegible]॥ १२१

स्नानज्ञातीन्दिदृक्षुः ॥२९॥ २॥ एतच्चरितमितिशेषः ॥३१॥ इतिश्रीभागवतभावार्थदीपिकायांचतु

भा॰ च॰
१२८

विदुर उवाच ॥ सोऽयं तेन महायोगिन् भवता करुणात्मना ॥ दर्शितः तमसः पा
रोयत्राकिंचनगो हरिः ॥२९॥ इत्यानम्य तमामंत्र्य विदुरो गजसाह्वयम् ॥ स्वानां दि
दृक्षुः प्रययौ ज्ञातीनां निर्वृताशयः ॥३०॥ एतद्यः शृणुयाद्राजन् राज्ञां हर्यर्पितात्म
नाम् ॥ आयुर्धनं यशः स्वस्ति गतिमैश्वर्यमाप्नुयात् ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवते महा
पुराणे चतुर्थस्कंधे प्रचेतसोपाख्यानं नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

र्थस्कंधे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥ ॥॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥॥

राम
१२८

चतुर्थस्कंध:

Acc. No
743.

145

चतुर्थस्कंद [illegible]